

ЮРІЙ
ЯНОВСЬКИЙ

ДЕРЖАВНИЙ ВИДАВ. УКРАЇНИ

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1964

**К И Ї В С Ь К І
О П О В І Д А Н Н Я**

(1948—1949)

ЧЕРЕЗ ФРОНТ

В одну з моїх поїздки по фронту за завданням редакції доля закинула мене на віддалену ділянку фронту в лісах та болотах, яку займав Н-ський полк. Моя машина раз у раз сповзала із слизької, роз'юшеної дороги й легко лягала набік у придорожній рівчак. Ми з шофером, осипувані холодним дощем, якого наганяв на нас вігер, щоразу пірнали в воду й болото, загубивши людську подобу вже після першого купання. Шофер був злий на мене, я — на погоду, а машина ревла, як скажена, гребучись в болоті всіма чотирма колесами. Ми перепроводжували її на дорогу, сідали, їхали кілометр, другий, — і вся історія повторювалась у нудній послідовності з самого початку. Коли я додаю, що була глупа ніч і фар ми не запалювали, щоб не притягти до себе уваги німецького льотчика-нічника, легко собі уявити наш настрій. Але вибору не було: на світанку мав початися наступ фронту, мене командировано в Н-ський полк, затримуватись в дорозі не рекомендувалось.

В штабі мене трохи знали. За два місяці, протягом яких я хворів і не навідувався в полк, у складі командування ніяких змін не сталося. Санінструктор штабу Леночка Перова так само тямущо й енергійно наглядала за чистотою по бліндажах, тримала в залізному кулачку ланеву справу (лазня була її гордістю), суворо відхиляла ніжні погляди молоденьких лейтенантів, які щойно прибули на передову з училищ і ще не знали Леноччиних твердих правил.

— Лазня в порядку, товаришу майор, — сказала Леночка.

Я витяг із сумки чудом уцілілу там коробочку пудри і мовчки подарував її сержанту Перовій. Леночка злегка

почервоніла, але пудру взяла. Я знав її уподобання і завжди привозив з Москви гарну пудру. Вона вважалася власницею найсвіжішого личка в дивізії,— і як вона зберігала його в мороз, непогоду, вітер і спеку!

В лазні ми з шофером парились самі. Ніхто не грюкав у двері й не вимагав швидше вимітатись геть,— всі були зайняті вранішнім початком наступу. Ми нахльоскались віником, надихались парою, скільки нам хотілось. Яку велику вагу здійсмають з душі добряча пара і віник!

У штабі всі вже зібралися. «Хазяїн» — майор Т.— повернувся з батальйонів, начальник штабу куняв біля карти, чекаючи виклику дивізії, ад'ютант командира приніс термос із окропом, витяг з ящика консерви й почав розкубрювати їх, телефоніст сидів на низенькій колоді в кутку й безперервно хукав у трубку, щоб досягти особливо чіткого звуку в мембрані. Полкове знамено згорнуте, в чохлах, стояло в кутку коло койки. Я звернув увагу на те, що поруч із древком прапора висіла на стіні проста учнівська полотняна сумка, так широко вживана по наших сільських школах. Краєчок сумки замазаний фіолетовим чорнилом, вся вона — в якись темних та іржавих плямах.

Нікому до мене не було діла. Той, кому доводилось брати участь або хоч спостерігати велику лихоманку наступу, пам'ятає, як швидко летить час в останню ніч, яка величезна кількість справ вимагає свого завершення раніш, ніж командир має право доповісти вищій інстанції про повну готовність. Майор Т. лише поздоровкався і зараз же забув про мое існування. Над бліндажем стояла абсолютна тиша, тільки зрідка здригалася глухо земля: у сусідів була важка артилерія. Нічний німецький бомбардувальник часом «пиляв» темне небо, настирливо намагаючись винюхати місце аеродрому.

Я попросив відпустити мене до роти, щоб зранку взяти участь у справі, встигнути написати замітку до газети й відіслати в редакцію з шофером. Провести мене взялась Лєночка. Певно, їй треба було виконати якесь доручення медсанбату: чи то домовитися про пункт збору поранених, чи то перевірити й поповнити засоби першої меддопомоги. Так чи сяк, але я з задоволенням крокував за Лєночкою, наштотвхуючись на неї в темряві й потрапляючи ногою в глибокі калюжі.

— Обережно, товаришу майор,— попереджувала Лєночка,— чому це журналісти такі незграбні?

Леночка йшла в непроглядній темряві осінньої ночі навдивовижу легко і впевнено, а я загубив навіть уяву, куди ми йдемо,— стільки було поворотів, повзань, паролів, відгуків, автоматів, які несподівано штовхали в бік чи плече. Ми зупинилися під деревом, я чув, як шуміло над головою його галуззя.

— Станьте струнко,— сказала Леночка,— і постійте хвилину. Я вам потім розповім в чім справа. Це могила.

Ми постояли. Припустив дощ. Я доторкнувся до Леноччиного погона.

— Як його звали?

— Не знаю,— відповіла через декілька кроків Леночка,— ніхто цього не знає. Хотіла б я знати. Не догадались спитати, доки він був притомний.

— Потім розповісте, Леночко. Буде в газету. Пам'ятаєте, той ваш колишній випадок — пішов-таки.

Леночка іноді писала до нашої газети. Ми в редакції любили одержувати її акуратні карлючки на папері, що одгнив ліками, чи був заляпаний йодом. Сержант Перова писала про побут рідної частини, санобробку ран, транспортування із бою. Вона соромилася писати про особисті почуття, про те, як спочатку боялась смерті, а потім стало ніколи, справ було по тім'я. Ми іноді містили її коротенькі замітки, а наш редакційний художник обов'язково малював до замітки й заставку, яка дещо нагадувала силует самої Леночки.

Інша справа — оповідати. Сержант Перова могла розповісти про який завгодно з минулих боїв, як про вчорашню подію — з безліччю деталей, характеристик, спостережень природи. Вона навдивовижу тонко розуміла характер людей, — талант, що прокинувся в ній невідповідно до її віку. Це допомагало їй свого часу в колгоспі, де вона працювала ланковою, і тут, на полі честі, де вона захищала Батьківщину.

Ось і землянка роти. Перед Перовою з задоволенням виструнчився вартовий. Солдатам було дуже приємно, коли їх одвідувала сержант Леночка. Чистота душевна й фізична, властива їй, відчувалася на передньому краї, як безцінний подих вітчизни — родини, товаришів, друзів. Дивлячись на Леночку, всі вірили в своїх дружин, дочок, наречених, — вони ждуть, пам'ятають, люблять. Леночку ревнували, так ревнували, коли вона надто часто заходила до якогось одного підрозділу, — і від цього ревність не ставала більш свідомою чи розумною.

В землянці сержант Перова знайшла все в повному порядку. Навіть подаровану нею під час попередніх одвідин картину з журналу, де змальовано було жнива,— солдати приладнали в рамці, майстерно вирізані з березової кори. Люди сиділи й писали листи перед завтрашнім наступом, чистили й мастили зброю, пили чай. Це були ті, кому випала черга провести ніч під дахом, в теплі й на сухому.

Леночка поздоровкалась з усіма за руку, потім сіла на своє місце перед залізною пічечкою. Що це було саме її місце, я зрозумів із того, як швидко воно звільнилося, ледве Леночка переступила поріг. Старший лейтенант, командир роти, трусився під купою накиданих на нього ковдр та шинелей — у нього був приступ малярії. Леночка спитала, кивнувши в бік лейтенанта:

— Акрихін він прийняв?

Старшина доповів їй, що всі приписи медицини виконано, він сподівається, що до початку наступу поганка щезне і старший лейтенант зможе повести в бій людей. Леночка підійшла до офіцера, просунула руку під купу ковдр, помацала йому чоло й знову повернулась до пічки. Як я дізнався згодом, Леночка не випадково зайшла саме до цієї землянки,— вона дотримувалась незламної черги в одвідинах саме в ті ночі, за якими планувались бої. Бійці цим дорожили, і Леночка, певно, здогадувалась, яке важливе для них її напутнє слово.

— Ось, друзі,— сказала Леночка,— у мене є перевірені відомості, що в завтрашньому бою прапор полку перебуватиме у вашій роті. А також інші реліквії, які знаходяться на озброєнні. Це значить, що вас чекає гарячий день. Товариш майор із редакції розуміє вагу живого прикладу, і дозвольте мені при вас поділитися з газетою недавнім нашим «Че-Пе».

Леночка розповідала, вживаючи книжних зворотів мови, вона все хотіла потрапити в газетний тон. Та потім, захоплюючись і входячи до ритму оповіді, легко переступила через цю перешкоду, мова її стала скупа, точна, яскрава, слова з'явилися вагомі, і ставали вони в її мову, як у пісню.

Ось зміст її оповідання, яким він зостався в моїй свідомості. Вчасно записати було ніколи, та й ранок наступного дня міг затьмарити й не такий випадок.

Оповідання починалося здалеку. Жив собі хлопчик у невеличкому селі на Київщині. Він щойно закінчив свій перший учбовий рік, як почалась війна. Батько його пішов на

фронт. Через село пробігли на мотоциклах німці. Мачуха вирішила, що їй і рідних дітей годувати буде нічим, і послала хлопчика просити хліба попідвіконню, як це водилося по старих казках. Хлопець пішов до правління колгоспу поскаржитися на мачуху, але там чужий дядько сказав йому, що це вже не колгосп, а німецьке господарство, і їм нема діла до окремих дітей. Хлопець пішов до дитячого будинку, але за розпорядженням окупантів в дитячому будинку жив сільськогосподарський шеф, а дітей було давно вивезено невідомо куди. Нарешті, хлопець пішов до сільради. Там йому наскубли вуха якісь сторонні люди і сказали, що сільраду скасовано і що радянська влада кінчилась. Хлопець злякався й заплакав.

І знову, наче в старій казці, трапилося чудодійне: хлопчика стріла зовсім нерідна й не їхня тітка, повела до себе додому й нагодувала. Увечері змила голову й облатала, що могла. Наступного дня хлопець гостював у інших людей і після цього зрозумів, що радянська влада зовсім і не думала кінчатись, вона жива, фашистам нізащо її не подужати й не вбити. Один старший школяр подарував йому полотняну сумку, і став хлопчик жити — знову ж таки, як у тій казці про сироту безрідного, ним опікувалося багато людей.

Леночка дуже яскраво змалювала нам хлопчика, його ходу й мову, його дитячі мрії й почуті ним скарги дорослих. У Леночки знайшовся великий талант перетворення, — показаний нею малюк досі живе в моїй пам'яті. Ось він, солідно покахикуючи, проситься до хати ночувати. Ось він бесідує з селянами і передає їм останні відомості з фронту. Ось хлопець рушає в дальшу путь: він прочув про партизанів.

Багато доріг сходив хлопчик. Розмовляв він і з партизанами, розпитуючи про стежку в ліс. Партизани міряли малого поглядом і співчутливо радили підрости. Підпільники по малих містах турбувалися цим школяриком, що встиг довчитися лише до другого класу, передавали його один одному, годували, пестили суворою рукою, звикло до толу й гранати.

В одному містечку хлопця було відведено до керівника підпілля — столяра Якова. Столяр приголубив малого, погладив по голові, посадовив до себе на коліна й запропонував лишатися в нього до повернення з війни батька, коли знову настане радянське життя. Мовляв, він буде йому тимчасовим татом. Хлопець відмовився. Уже не перший день, як він ішов свідомо, простуючи тільки на схід сонця, не відхиляю-

чись убік. Обережно оглянувшись, сказав Якову на вухо, що вирішив іти до самого Сталіна в Москву, в самісінький Кремль. Тільки до Якова хлопець відчув таке довір'я, що ділиться великою тайною, а більше ніхто в світі не знає.

Як могла Леночка дізнатися про всі ці подробиці,—ніхто її не спитав, хлопчик жив уже в нашій свідомості, обличчя бійців стали сумні, вони знали далеко більше, ніж я.

Столяр Яків схвалив думку хлопця. Але порадив не тримати в таємниці, а ділитися з рідними людьми. Ось він несе своє горе до Сталіна, говорив столяр, щоб великий батько народу втішив його й допоміг, і знову послав до школи. А чи не краще буде, коли й люди передадуть свої надії? Щоб Сталіну звістка через нього йшла,— чекають люди своєї радянську владу, просять допомоги у рідного батька, передають земний любовний поклін.

І хлопчик далі йшов по окупованій землі. Далеко попереду летіла про нього звістка. Це була ідея, перетворена в рух. Старенька шкільна сумка приймала листи до Сталіна. Руки народу передавали дитину з села до села, з області до області — назустріч фронтів. Хлопчик став символом великого народного горя, яке чекало визволителів. Треба було тільки дивуватися, як така маленька істота ні разу не спіткнулася, не заблукала в лісах, не замерзла в хугу.

Після його відвідин по деяких місцях посилювалися протифашистські виступи. А хлопець все йшов та йшов. Не раз невідома рука лагодила йому взуття, друга підшивала кожушинку під його стареньку свитку, латала ветху шапку. Невдовзі — кінець шляху. Вже вечорами небо попереду багрове, земля стугонить під ногами, і коли лягти вухом до неї, чути велику битву на сході сонця.

Леночка замовкла на хвилину, дослухаючись до гуркоту німецького літака над землянкою.

«Пронесло,— подумав я,— боїться фашист, передчуває завтрашню спекоту».

Леночка розповідала все тихше й тихше і дивилася крізь дверцята печі на веселий, гомінкий вогонь.

Хлопчик дійшов до фронту. Все тяжче ставало йти. Людей мирних майже не траплялося. Він копав картоплю на залишених городах, грівся по гарячих згарищах спалених хат, спав, скрутившись клубочком, по старих занедбаних окопах. Заграва над фронтом підіймалася все вище й вище. Не треба було нахилитися до землі, щоб чути, як вона здригається й стогне. Доводилось уже пильніше ховатися від фашистів.

Вони не показували особливої підозрілості до дитячої по-статі, але полюбляли стріляти у неї, як стріляли у со-бак, ворон, ховрахів, у хрест дзвіниці, в жовте коло соняш-ника.

Був такий же переддень наступу. Над нічиєю землею щохвилини злітали ракети, німці себе підбадьорювали піро-технікою. То в одному, то в іншому місці схоплювався нер-вовий стукіт ворожого автомата. Наші сапери робили про-ходи в мінному полі й раптом почули дитячий стогін і плач. Ніщо так не впливає на фронті, як плач дитини. Стали дослухатися уважніше,— справді хтось стогне. Ті сапери, що залишили вдома дітей, відчули, наче їм обварено окро-пом серце. Вони негайно хотіли повзти на допомогу. Але, приборкавши нерви, раніше закінчили проходи серед мін, а потім виділили солідну людину на допомогу дитячому горю. Поповз кращий сапер роти. Згодом уже виникла байка, ніби то був рідний батько дитини; він ліз через мінне поле рятувати сина і, чуючи стогони, мусив був тамувати тремтіння рук, щоб необережний рух не підірвав під ним міну.

Леноччині очі були повні сліз. Долинули вибухи трьох скинутих із самолёта бомб. В землянці панувала мовчанка. Стрельнуло в пічечці поліно, «фу ти, чорт»,— сказав хтось.

Сапер знайшов хлопчика серед мінного поля. Доброзич-лива доля берегла його,— коли можна так назвати кулю, яка поклала хлопця поміж двох мін. Він був живий. Сапер перев'язав йому рану, поклав на себе й поповз до своїх. Руки хлопця притискали до грудей учнівську полотняну сумку. Він поспішав сказати рятівникові те важливе й ве-личне, що вело його через фронт. Він просив одразу ж доповісти про нього Сталіну, щоб передати народні листи. Він ще збирався жити й вірив у повернення додому, але кожний розумів, що життя його кінчалося. Сапер не пішов, принісши хлопчика до санбату, а стояв коло його койки, наче в останньому караулі.

— Ми його роздягли,— розповідала Леночка,— він уже марив, тільки його було худеньке, аж прозоре. Ми кину-лись вливати фізіологічний розчин, глюкозу, кров, кам-фору. Треба було терміново оперувати, але хірург боявся доторкнутися до його тіла скальпелем. Крихітний шмато-чок життя тлів у нім, ми намагалися не дихнути, щоб не загасити. А він марив. Він бачив перед собою товариша Сталіна й бесідував з ним, розповідав про листи. Товариш

Сталін відповідав хлопчикові, гладив по голові, цілував у чоло. Ми це розуміли, дивилися, як хлопчик прислухався, як очі його горіли, як він хватав видиму йому руку, щоб доторкнутися до неї губами, як він підставляв під поцілунок голову й заплющував щасливо очі. Це тривало недовго. Хлопець геть поник, став позіхати й скаржитися на біль. Погляд його зробився свідомішим. Він помітив сапера, йому здалося, що це знову Сталін коло нього. Так він і вмер, притискаючись до руки літнього сапера, якого вважав за великого Сталіна...

Леночка замовкла, і хтось доповнив її розповідь тим, як по-геройському бився сапер, пішовши в бій просто від ліжка хлопчика.

До землянки вбіг зв'язковий, з ним розмовляв старший лейтенант, виборсавшись із-під ковдр, з рясним потом на обличчі. Велика нетерплячка наступаючого ранку охопила всіх присутніх, доля хлопчика вилелася в майбутню битву. В роту принесли прапор полку. Маленька шкільна сумка, в якій були листи до товариша Сталіна, одразу ж відправлені до Москви літаком,— висіла на поясі знаменосця.

Бій був жорстокий і славний, звивиста лінія німецького опору спочатку вирівнялась, вигнулася в ворожий бік, потім порвалась, немов гнила тканина, і в прорив пішов Н-ський полк, і вся дивізія, і вся армія сталінського стратегічного резерву.

В тім бою я був поранений і, лежачи в госпіталі, записав усе, викладене вище.

МІСТО ЗА ДРОТОМ

Важко уявити, що ціле місто було за колючим дротом. Адже від дня його визволення минуло п'ять років, воно повне гомінкого й працьовитого люду, відбудоване, зелене й веселе. А ще важче розповісти вам з історичною точністю й датами деталі тодішнього київського життя. Я не все бачив і багато чого не знаю, про те дадуть свідчення інші товариші. І коли ви потім зіставите стенограми, додасте зведення, листівки, нелегальні газети, звіти конспіративних груп, звіти підпільного райкому, — то й тоді не все стане на своє місце. Бо скільки відважних синів міста гинуло, виконуючи завдання, і не мало змоги звітувати. Скільки ще не взято на облік самостійних груп, які боролися з окупантами, але не знали, як зв'язатися з іншими підпільниками. Тому записуйте, товаришу науковий працівник, все підряд, чим більше запишете, тим ширша картина постане. Одна стенограма поправить іншу, факти матимуть наукову точність, коли на них поглянете очима кількох свідків.

Підпілля в Києві заслуговує на спеціальну наукову роботу. І вона безперечно з'явиться, не дурно ж отака поважна установа, як ваша, береться до стенографування розповідей всіх людей, які хоч чимось можуть прислужитися справі. Ви мені дали прочитати ті аркушики, де школяр-піонер змальовує, як він ховав два полкових прапори, про що думав та як боявся, що не доживе до визволення Києва. Він дожив, прапори передав, був нагороджений орденом. Чи розповідав же вам хто історію двох дітей, які мешкали в руїнах Хрещатика, не скорялися німцям? Гаразд, іншим разом нагадайте про це. Я спробую відновити, як воно було. Історичні факти треба зберігати. А наші залізничники

перед вами ще не свідчили? О, вони чи не найбільш од усіх зробили! У них був підпільний райком партії... Пробачте, це я втручаюся в те, що ви й без мене знаєте й що ви чули од дійових осіб безпосередньо...

Прізвище моє, ім'я й по батькові ви записали. Походжу з робітничої родини, сам робітник теж, повернувся після визволення Києва на старе місце праці — на завод «Більшовик», де й тато мій тридцять років одробив, двоє дядьків працювало, декілька двоюрідних братів, одна тітка й інші родичі. Завод «Більшовик» вважається в нашій родині за справу сімейну й глибоко особисту.

Я народився того саме року, коли з Києва було виштовхано пілсудчиків, які захопили місто й мріяли його втримати, — рік народження 1920. Тієї ж осені відбувся штурм Перекопу, де загинув дядько Зиновій, на честь якого мене й названо. Батько служив у громадянську війну на бронепоезді «Червоний месник» в ремонтній бригаді, але не лише ремонтував пошкоджені колії, латав дірки на панцирі, а й стріляв часом із гармати. Може, пам'ятаєте, як горів семиповерховий власний будинок голови Центральної ради Грушевського на Паньківській вулиці? Це мій тато взяв його на мушку, чи на панораму, поскільки справа торкалася гармати. Бронепоезд «Червоний месник» прорвався з-за Дніпра, а в місті ще хазяйнувала буржуазія. Перед тим, як захопити вокзал, зупинилися ото на вантажній станції, оглянулися на всі боки, батько власною рукою заклав снаряда, поплював на щастя й показав наводчикові пальцем на будинок під горою: «Викурюй Чорномора-Грушевського! Нехай в Центральній раді ночує! Вогонь!»

На день мого народження Київ був чистий, як скельце, всіх отих директорій, грушевських та петлюр вітром революції вимело геть — кого до Румунії, кого в Польщу, а кого й ще далі. Батько демобілізувався з «Червоного месника» й повернувся на завод. Розповідав потім, як робили ото запальнички, майстрували бідони на молоко й гас, клопоталися не державною справою, а власними шлунками, за що потім не раз червоніли. Пам'ятаєте, в «Історії ВКП(б)» так просто й сказано: «Робітники змушені були займатися кустарництвом, виробленням запальничок, мішочництвом».

Але про ті часи нехай розповість хтось старіший, хто бачив, бо я тоді ще не міг бачити, мені треба було рости, спинатися на ноги, вчитися говорити, міняти сорочечку на штанці, набувати молочних зубів, потім — справжніх і,

нарашті, досягнути себе в школі, на парті, коли я вперше вирівав на дошці своє прізвище й дістав належну за те кару.

У перших роках дитинства найяскравіше, що відбилося в моїй свідомості, був день похорону Володимира Ілліча Леніна. Мені тоді не було ще й чотирьох років, але я пам'ятаю все до дрібниць. Страшний мороз і морозяну млу. Людей на вулицях. Тато мій ніс мене на руках. Страшними голосами гули всі заводські й паровозні гудки, тужачи за Іллічем... У тата на щоці мерзла сльоза, я її витирив рукавичкою, а вона примерзала до рукавички...

В школі я вчився добре, але душею однаково був на заводі, де батько вже й верстата мені сватав, дарма, що я цеховий поріг насилу ще перелазив. Так воно велося з давніх часів, і тато не вбачав кращої кар'єри для мене, як рідний «Більшовик». На ньому ні про які запальнички давно вже й мови не було. Про бідони тільки жартома говорилося. Ішла від нас продукція, якої вимагало народне господарство, індустріалізація країни. Зростали цехи, устатковувалися, мужніли люди разом з країною, виконання сталінських п'ятирічок стояло у нас на належному рівні.

Одна згадка шкільних років пов'язується у мене зі страшною звісткою про злодійське вбивство улюбленця народу Кірова. Я був підлітком, сприймав усе безпосередньо; повну вагу того, що трапилось, я збагнув пізніше,— справді ж мені було лише чотирнадцять років. Ми в школі, пам'ятаю, були приголомшені несподіваною вістю. Як, думали ми, невже ще є вороги, хіба їх не всіх знищила революція? Ми закохалися в образ Сергія Миронича, намагалися одягатися так, як він одягався, вивчали уривки з його останньої промови, схожої на поезію. І ми, піонери класу, постановили носити жалобу на лівій руці. Клятва ім'ям Кірова вважалася у нас найбільш відповідальною, і ненависть до вбивць переполювала наші серця. Скільки разів ми збиралися по затишних кутках для розробки планів боротьби з ворогами! Ми хотіли допомогти державі, ми вчилися бути пильними, ми були кіровцями.

Юнацтво моє проходило щасливо, і мені здавалося, що ніяких труднощів на моєму життєвому шляху не буде. Я зацікавився спортом, як і кожний хлопець на моєму місці, але таланти виявив пізніше, коли працював уже на заводі. І ось як це вийшло. На родинній нараді було вирішено, що я мушу вчитися, дійти до інженера, а то й ще вище. Нехай

хоч один із нашого роду з'явиться на «Більшовик» людиною науки, а то всі слюсарі та збиральники, та змінні майстри,— до яких це пір? Мама навіть годувала мене окремо,— щоб мозок краще сприймав науку. Таке життя, проте, тривало недовго, я встиг довчитися до восьмого класу, коли несподівано помер батько, залишивши на маму і на мене трьох малюків.

Знову зійшлася родинна конференція, прийшов дядько, брат у перших і вирішили ми, що наука в ліс не втече, треба мені йти на «Більшовик», набувати професії, щоб мама з малими жила на мій заробіток. А там можна буде пройти вечірні курси без відриву од виробництва, зарахуватися заочником, була б тільки охота. Допомогли мені на заводі, не потаюсь, бо спочатку-таки прийшлося важкувато. Потім потроху-троху й вивчився працювати— там такі штучки різьбив на верстаті, що хоч на виставку. Став заробляти не гірше од покойного батька, зробив невеличке технічне удосконалення й заходився працювати одразу коло декількох верстатів. Зробили мене бригадиром,— як собі не кажіть, а в нашому робітничому роду руки добряче почувують механіку.

Якось одному хлопцеві з сусіднього прольоту здалося, що я звернув увагу на його дівчину, він вирішив зо мною, як то кажуть, порахуватися. А я боявся подумати про це, не то що звертати увагу, такий ще був сисунець, і так нас вдома виховано. Підстеріг він мене в темному місці й дав по шиї. Замість того, щоб одважити здачі, я пустився навтьоки. Він — за мною. Я ще припустив. Він натискає. Але наздогнати не може,— я летів, як на крилах. За цієї біганини й зникли: у нього злість, у мене — переляк. «Зинько,— гукнув він,— ну тебе к бісу, почекай!» Я зупинився. «Знаєш що,— сказав переслідувач,— я тебе, рисака, виставлю на крос! Такі ноги дурно пропадають!»

Ось після чого я й став правим крайнім заводської футбольної команди. Рубили спроби пристосувати мене спеціально для бігу, та я виявився бездарою: мені ліньки було бігати без поважного приводу. Таким чином я одразу пішов угору. З одного боку — бригадир молоді, передовик соцзмагання, що виконував цеховий план і давав товаришам високий заробіток, пошану на урочистих зборах. З другого боку — футбольний мастак, яким пишалася ціла Шулявка, юрми хлопчаків-болільників ходили слідом. Кажали знавці, що з мене вийшов би гравець хоч і в Москву, сам почував,

що варто було мені вибігти на поле, як під поглядами глядачів стаю несхожим сам на себе: меткий, сміливий, холоднокровний і швидкий, мов спринтер.

Самі розумієте, що з такими якостями я потрапив до збірної міста. Ми тренувалися з усіх сил і мали відповідально виступити на відкритті новозбудованого стадіону імені товариша Хрущова 22 червня 1941 року. Ось коли доля вперше підставила мені ногу. Змагання, звичайно, не відбулося, я пішов добровольцем до народного ополчення, щоб зупинити гітлерівців, які поспішали до Києва. Ми рушили на Житомир, але спинилися вже під Коростисевом, де й потрапили в війну. Багато там полягло товаришів, я побачив, скільки ворогів перемелює наша армія, нищить їхні танки, збиває літаки, помалу відходить, не даючись німцеві, не втрачаючи духу, виграючи час.

Відходили до самого Києва. Тут, у Голосіївському лісі, у нас відбувся завзятий бій з есесівською частиною, на другий день бою мене було поранено й перевезено трамваем на Шулявку, до мами. Це я сам так вирішив, щоб обов'язково додому, бо я не думав, що госпіталь встигне евакуюватися, не хотів потрапляти до полону в моєму стані. На найгірший випадок нехай краще я буду вдома, думав я, а там і наші повернуться з-за Дніпра. Госпіталь-таки вибрався з Києва, а я залишився на домашньому утриманні. Мама перев'язувала мене сама, ходила ще старенька фершалка, хлопчачи з цілого кварталу носили харчі. Невдовзі я одужав. Але місто вже було під німцем. Закопавши в погребі документи, я мусив піти шукати роботу, щоб мама з малими не голодували.

На «Більшовику» німці готувалися ремонтувати військові машини. Правда, все обладнання було вивезено на схід, дещо висаджено в повітря й виведено з ладу, та для ремонтних робіт не багато й треба було, знайшлися б тільки роботящі руки,— я обійшов свій рідний завод десятою вулицею, простуючи до хлібозаводу. Там із мене поглузували, що лізу без протекції, хлібозавод вважався недосяжним щастям у голодному місті. І я б пішов сумний додому, коли б не стрів знайомого,— це був гравець із збірної міста. Він заскочив до директора, який виявився футбольним болільником, і я миттю опинився там, де пекли хліб.

Крім нас двох, на хлібозавод прийшли інші три члени команди, а взимку ми дізналися, що в місті збереглося ще

двоє гравців збірної; яось воно так трапилось, що ми походилися докупити й відновили команду, сподіваючись дожити до кращого майбутнього. До семи корінних гравців припасувалося четверо нових із запасних, часом по секрету ми ганяли м'яча. Були великі сумніви щодо вчасності футболу, дехто заперечував, проте незабаром все з'ясувалося. Підпільна партійна організація повідомила, що розраховує на нашу допомогу, схвалює організацію команди, якою можна замаскувати деякі додаткові дії на користь підпілля.

Бо й справді, місто багато перестраждало вже за перших місяців фашистської окупації, люди були приголомшені й голодні, на порядок денний ставало питання об'єднання, моральної підтримки, гуртування сил навколо партійних законспірованих центрів для підпільної боротьби. У всіх закарбувалися в свідомості пожежі й вибухи, які спустошили центр міста, масові розстріли, Бабин яр, похід радянських військовозполонених — босих і закривавлених — на мученицьку смерть до Сирецького й інших таборів. Коли ж підпільники подадуть голос, — все стане на належне місце, накресляться організовані дії, залякування гітлерівців підуть на марне.

Чесно кажучи, протягом першої зими, ми, одинадцять футболістів, були такі розгублені, не знали, з чого розпочинати, харчувалися самі й підготовували за рахунок хлібозаводу багатьох транзитних товаришів. Бачите-бо, тоді під зовнішнім під'яремним животінням у нас, у Києві, зароджувалося друге, потаємне життя, — городяни ховали по будинках поранених і хворих, які повтікали з таборів, лікували їх, перепроводжували до безпечних місць, постачали підробленими документами. Втікачів із вербувального пункту на Львівській вулиці, які не бажали їхати до фашистської каторги, теж приймало місто до свого другого життя; люди тулилися одне до одного, об'єднані живою ненавистю до окупанта. Гітлерівських посіпак викривали й обрізали їм шляхи до потаємного життя міста. Перша зима в Києві проходила, коли можна так висловитися, у ствердженні всіма засобами того факту, що наші повернуться, треба триматися самим і підбадьорювати інших. Ми перевіряли свої вчинки й поведінку за нормами й законами радянськими, друге життя в місті набувало ваги, домінувало над першим.

Це знаю, чи досить зрозуміло я розповідаю, бо зовні це виглядало так. Гітлерівський який-небудь шеф міг вийти

раненько на вулицю від «паненки», у якій ночував, поглянути презирливо на порожні вулиці, обсіпані негустою памороззю, і подумати — ось, мовляв, який я всемогутній, усе під моєю рукою, кволі слов'янські душі з трепетом підкорилися німецькій надлюдині. Ось, мовляв, я йду їхнім найстарішим містом, і воно покірне мені, і лиже чоботи, і здмухе пушинку з мундира. Але він, дурень, уяви не мав, чим насправді жив Київ. Звичайно, йому лизали чоботи і здмухували пушинку, — це робили його ж холоуї, привезені окупантом в обозі, розшукані по європейських смітниках. Друге життя міста існувало незалежно від дурня-гітлерівця.

Наприклад, уявіть собі, стоїть будинок, — занедбаний, обдертий, в кожному вікні труба, йде дим із труб, гітлерівець крокує поруч, як гусак. самозадоволено посміхаючись, зневажаючи все навкруги. А в будинку, в приміщенні кочегарки, обладнано госпіталь на декілька койок. Там одужують люди, видерті з пазурів смерті, ті, що проскочили облоги, виповзли з таборів, повтікали від гестапо. Це — осередок другого життя міста. Ось німець наближається до руїни й переходить на інший бік вулиці, — він не любить, коли з голої обгорілої стіни падає на нього невідомо з якої причини цегла. Штовхає тачку людина в лахмітті. Звідки йому знати, що це не двірник і не тачечник? Що це звістка від таємничого товариша О. рухається з лісів ось уже через п'яту передаточну інстанцію до адресата в місті? З охотою козиряє тому ж самому дурню-гітлерівцеві сільський поліцей у синій німецькій формі. Хто підкаже загарбникові, що цей удаваний поліцей виконує спеціальне доручення, внаслідок чого на певному залізничному перегоні зупиниться в призначений час рух німецьких поїздів?

Вже на літо, яке настало після першої в Києві гітлерівської зими, наші підпільники цілком налагодили друге життя позад німецького фасаду. Чим люди жили? Важко сказати двома словами. Матеріально — як птахи піднебесні: день неголодний — от і гаразд, про завтрашню їжу думати завтра. Тяжкий камінь ліг на душі дітей. Мало того, що вони не вчилися, — їм довелося ставати до торгівлі. Батькам та старшим родичам небезпечно було надовго з'являтися на вулиці. Вони ризикували потрапити в облогу, опинитися в концтаборі, поїхати на каторгу до Німеччини, в кращому випадку — повернутися з торгівлі додому без грошей і товару. Діти були верткі, рухливі, не боялись

облав. Торгували вони домашніми виробами: саморобними сірниками, тютюном, насінням, просяним хлібом.

Наїхало повно німкенів, які поставали на службу до залізничного управління на вулиці Лисенка, почали прибувати отарами гітлерівські дармоїди з усіма своїми родинами. Вони оселилися по приміських санаторіях та колишніх будинках відпочинку, жерли, розважалися й відпочивали від повітряних нальотів на їхні міста. Цю приїжджу банду треба було обслуговувати—відкрилися театрики й кіно. Військові оркестри без угаву грали різні голосні марші. На тлі зруйнованого й понівеченого фашистами Києва це виглядало просто страшно.

Чим ми жили морально? Лише сподіванками на те, що загарбникам буде капут. Щоранку базарами, вулицями, на потягах та дорогах котилися, як хвилі, підбадьорливі звістки. Вони перепурхували, як птахи, на велику відстань, вони ширилися по окупованій території зі швидкістю радіо, проходили крізь стіни й замкнені двері, потрапляли до кожного вуха, крім зрадницьких. Та що там таїти,—різні фольк-дойчі теж чули й жахалися, бігли повідомити шефа про страшні для них новини. Шеф пригощав їх лядасами за паніку, але сам теж лякався й гарячково надсилав до райху посилку за посилкою.

Я не знав підпільних справ, нас тримали осторонь від них. Нас використовували, як провідників, коли треба було когось таємно вивести з міста або ж привести. Ми поставляли підпілля борошном та хлібом. Організовували невеличке футбольне змагання, коли треба було зібрати городян, щоб роздати їм листівки чи зведення Інформбюро. Ремонтували і навіть монтували приймачі—серед нас були знавці й цієї справи. На жаль, капітан футбольної команди, через якого йшов зв'язок, загинув, і деякі подробиці досі не з'ясовано. На випадок наближення до Києва лінії фронту ми розраховували виступити, як група автоматників у ворожому тилу.

Не можу втриматися, щоб не розповісти для вашої стенограми одного інтересного факту. Справа була така. Підпільний райком партії влаштував конспіративне засідання. Наш капітан команди, як я вже казав, мав до них явку, де її одержував відповідні накази. На цей раз нас поставили охороняти засідання, щоб бува не підлізла яка-небудь цанолоч і не застукала підпільників зненацька. Нам покажано було будинок, де відбувалися збори, і ми розташова-

лися по одному, по двоє на підступах до того місця. Хто на горищі, хто в порожньому голубнику (голубів німці геть винищили), хто лазив з одного стовпа на другий, удаючи, що ремонтує зв'язок, а один наш зух, так би мовити ухар, навіть вигадав собі причину стовбичити зверху на церкві. Справа відбувалася на околиці міста, на Печерську, коли знаєте. Засідання райкому провадилося серед білого дня для більшої несподіванки. Нашим завданням було підмічати все підозріле, що могло бути скероване проти підпільного керівництва, та вживати відповідних заходів. Повідомити, перепинити, затримати, дати бій, а коли треба, то й загинути, щоб ворог тільки через наші трупи міг підійти до будинку, де засідав райком.

До крайнощів, як то кажуть, не дійшло. Але коли ми побачили, що з заповідного будинку почали потроху розходитися люди,—звичайні, нічим не показні, такі, як от і ми з вами,—і було зрозуміло, що збори благополучно скінчилися, наші хлопці не одмовили собі в приємності побешкетувати з радощів і невикористаної енергії. Коли з того двору вийшов двірник і почав з відра поливати тротуар,—це був умовний знак, що можна остаточно кидати пости,—хлопці спіймали поліцая, який лася поблизу, зав'язали йому очі й посадили на чийсь високі ворота, примусивши голосно кукурікати. Молоді були, так би мовити, і вітер у головах ще гуляв...

Друга зима у нас минула під знаком Сталінградської перемоги. Коли гітлерівці оголосили жалобу по армії Паулюса, Київ святкував, з'явилися листівки, вбито було коменданта. Близькою здалася нам перемога над ворогом. Цивільні фірми потихеньку вимітали на захід, есесівські катюги спустошували цілі села, каральні загони рушили на придушення лісових районів, угорський начальник міста знайшов у себе в спальні неприємний подарунок уповільненої дії. Настала рання весна, в нас розквітли надії, що до літа Київ буде вільний.

Та хто ж думав, що нас чекає ще останнє футбольне змагання? У дворикку хлібозаводу ми іноді ганяли м'яча — так, щоб хоч не забути техніки, не розгубити спортивної форми. На заводі стояв над директором німецький шеф. Хтось повідомив його, що ми і є збірна команда міста. Після цього шеф іноді дивився на наші вправи, виказуючи знання спорту. Чорт же його відав, що він був свого часу циркачем і навіть влаштовував змагання атлетів!

На цей час до Києва прибула німецька команда футболістів, яка називала себе «Збірною Берліна». Хто там знає, ким вони насправді були, але фасон тримали високий, бундючилися, мов індіки. Вони виступали в змаганнях з армійськими футболістами. Не скажу, що погано грали, але від легких перемог знахабніли, загубили стиль, якщо він у них колись був, тримали себе на полі нахабно й калічили противників. У змаганні з командою місцевого угорського гарнізону вони переламали одному угорцеві руку, другому розтрошили колінну чашечку, третьому пом'яли грудну клітку. Угорці на таке поводження трохи не зняли повстання, їх хутко забрали з Києва до Брянських лісів — проти партизанів. Ще в декількох змаганнях берлінці перекалічили чимало гравців, і їхньою грою перестали цікавитись, стадіон «Динамо» стояв порожній.

Раптом по місту з'являються оголошення про нове футбольне змагання. Я приходжу ранком на роботу й бачу просто на воротах цю афішу. Так, зрозуміло, знову грають берлінці. Кого ж це вони збираються калічити? «Збірну Києва»? Стривай, стривай, хто це за нас гратиме? Проте ледве я побачив розгублені обличчя товаришів, як зрозумів, що виступати доведеться нам самим. Проклятий шеф посвтав нас на змагання. Берлінцям готувався триумф, а нам — потрощені кістки й сухий рахунок м'ячів. Ми кинулись по лінії підпільного зв'язку, так і так, що накажете діяти, може, переходити на нелегальне становище? «А німців подужаєте?» — запитало підпілля. «Чому й ні? — відповів наш капітан. — Тільки вони не дадуть грати, коли поміять, що ми граємо на виграв!» — «А нам було б корисно зібрати повний стадіон киян», — зауважило підпілля. Справа ясна, — треба грати. Але як? .

Ми розуміли, що гітлерівці переламують нам руки й ноги, коли рахунок буде менший п'яти м'ячів на їхню користь. За звичайну «нічию» розстріляють на місці, не виводячи з поля. А тут ще й шеф викликав нас до контори й нудно товкмачив, яка нам, мовляв, випала честь і як ми повинні пишатися. Із його слів виходило, що бег німецького спорту обрав нас для доказу того, яка неповноцінна слов'янська психіка, що не вміє здобувати перемогу над представниками вищої раси. Бреши, подумали ми, нічого іншого тобі не лишається, хай буде що буде!

Тепер уявіть собі наш стан, коли ми побачили, що ста-

діон «Динамо» повний вщертъ. Оце так-так! Дивимось один на одного й прощаємося з життям.

От воно, наше останнє змагання. Весна. Травичка зелена. Дерева вже вкрилися листям. Навкруги стадіону по горах зеленіє вільний милий світ. А нам треба грати. Судитиме не фашист-суддя, а цілий Київ. Скільки тут однодумців, організаторів другого, підпільного, життя міста, наших рідних і друзів? Чи розуміють наше самопочуття? Чи знають, що в нас на душі? У першу ж хвилину появи на полі сумнівів не лишилося: нас розуміли, вірили, підтримували.

Краще б вони не висловлювали так гаряче своїх почуттів. Овація й оплески глядачів котилися, як могутні хвилі. Берлінська команда, прийнявши зустріч на свій рахунок, присідала й кланялась, наче балетна трупа, одержуючи у відповідь на це голосний свист. Ми не віталися з німцями, бо не були рівноправними партнерами, а лише жертвами, одразу пішли на свою половину, яку показав нам суддя без усяких жеребків: нам у вічі било сонце. Ми були в червоних майках — нашій традиційній одежі, німці — в білих із свастикою. Подали м'яча. Берлінці чвалом пішли в атаку. Миттю у всіх нас промайнула думка, що ми не маємо права пропустити хоч би одного м'яча в свої ворота. Такі глядачі нам не подарують. У першому таймі зіб'ємо гітлерівців з пантелику. Німець налагодився вдарити по воротах. Наш воротар легко підскачів, піймав під самою штангою м'яча й знову подав його на гру. Ми заглибилися в оборону.

У першій половині гри наша команда не зробила жодного агресивного руху, тільки відбивалася, не сходячи з місць, показуючи надмірну напругу, дурячи німців. Ми грали мовчки, нервами відчуваючи, звідки чекати м'яча, яка йде комбінація, що пропонувати противнику. І ми били. Ніколи я не спостерігав таких ударів. М'яч літав через усе поле, і німці, як шакали, ганялися за ним, мимоволі даючи нам можливість дихнути. Бо ж ми твердо стояли на своїй половині й не йшли до чужих воріт. Складалася дивна річ — наче не змагання іде, а тренування команд. Берлінці помічають нашу уявну розгубленість, знахабніли вкрай, навіть забули про власні ворота, залишивши їх напризволяще. Вони набігали на нас, штовхали, намагалися забити памороки, жбурнути собі під ноги, щоб топтати без перешкод. Але ми стояли, як сталева сітка, від якої м'ячі відлі-

тали самі собою. Боже, як грав воротар! Здавалося, що він гумовий і може заповнити собою кожен сантиметр воріт. І надійшла хвилина, коли трапалося оте «раптом». Раптом м'яч, відбитий нашим захистом, дивно проплив у повітрі через усе поле, один німець його не дістав, другий підставив голову й промазав, воротар з переляку посковзнувся й упав,— м'яч ліг на траву і потихеньку, наче в сні, закотився в берлінські ворота. Одразу ж пролунав свисток судді,— кінець першої половини гри.

Нам здалося, що почався землетрус. Люди гукали, свистіли, підскакували, обіймалися. Воскресле почуття людської гідності, радість перемоги й радянської спортивної гордості раптом охопили нас, очі загорілися,— нехай буде, що буде, нехай розстріл, а на стадіоні наше зверху! Принаймні красиво проживемо останній день. І хіба місто не пишатиметься із своєї команди, коли вона здобуде таку перемогу хоч би й ціною життя?

Ми вибігли з поля до роздягальні, ні слова не сказавши один одному, добре знаючи, що далі діяти. Шеф хлібозаводу зустрів нас блідий, сказав, що це коштуватиме йому посади й вимагав пояснити, що таке трапилось. «Не хвилюйтеся, пане шеф,— відповів капітан,— ми виправимо становище!» Але шеф не заспокоївся, доки не втовкмачив нам усім, скільки м'ячів ми повинні, коли хочемо жити, пропустити в другій половині гри у свої ворота. Наш воротар тільки мовчки потакував,— ми були згодні на все. Скільки завгодно м'ячів обіцяємо пропустити, тільки б не припинили змагання, дали дограти другу половину гри. Яюсь воно так вийшло, що ми не змовлялися, не радились і не розробляли планів — одночасно й раптово ми загорілися бажанням повної перемоги. Я певний, що ніхто не думав про смерть, думки всіх скерувалися в одну точку: перемогти. Тут, у Києві, ми повинні сказати своє слово, не турбуючись про наслідки для нас самих. Місто чекало від нас перемоги, і наш обов'язок був дати її. Нас випустили знову на поле. Ми зайняли місця. Абсолютна тиша запала на стадіоні. Ми поглянули на капітана. Стисненою в кулак рукою із скерованим на землю великим пальцем капітан подавав нам старий бойовий сигнал. «Атака всією командою». Суддя дав свисток.

Безперечно багато із тодішніх глядачів іще живі і зможуть розповісти, що то була за гра. На перших же хвилинах ми увігнали противнику другий м'яч і далі продов-

жували гру під безперервні овації глядачів. Берлінці розгубилися од раптової нашої активності, вони встигли вже звикнути до апатії. Потім кинулись нахабно калічити наших гравців. Ось вибув з поля півзахисник, нас лишилося десятеро. Ось оскаженілий німець, покриваний суддею, ударив нашого кулаком під ребра, суддя не штрафує, глядачі обурено свистять. Але раптом німець, який ударив нашого, хватається за голову й сходить з поля. Це так самі глядачі покарали нахабу: картечини з декількох рогаток подіяли безвідмовно. Після невеличкого замішання берлінці стали обережніші. Третій м'яч заскочив до їхніх воріт. Ми перевершили самих себе. Ніякої економії сил та руху, ніяких оглядань ні на що! Ми востаннє в житті змагалися у футбол. І ми перемогли.

Яка це була перемога! Друга половина гри ще не скінчилася, а берлінці сохли на шести — нуль і ніяк не могли розмочити рахунку. Суддя шпурнув свисток і побіг з поля. Глядачі божеволіли. Здавалося, що вони геть рознесуть стадіон, коли це репродуктори раптом оголосили наказ про негайне звільнення стадіону, загрожуючи викликати літак... Не знаю, що там відбувалося далі, бо нас швиденько оточили, зігнали з поля, запакували до темної без вікон машини. Ми були скалічені, майже непритомні й не звернули уваги на те, що опинилися в «душогубці». Проте шоферові, певно, не було наказу душити, бо машина довезла нас до Сирецького табору, розташованого неподалік від Бабиного яру, і викинула в обійми таборової адміністрації.

Хто нюхав, що таке фашистський концтабір, той мене зрозуміє, а кому не доводилось, той може дякувати долі і вважати себе щасливою людиною. На ганьбу «Збірної Берліна» треба зазначити, що вони приїздили на військовій машині помилуватися з того, як ми насолоджуємося перемогою. Вони чекали, що їхні футбольні противники проситимуть заступництва або хоч їжі. Ми з останніх сил примусили себе стати в ряд і вигукнули хором у їхні товстезні піки:

— Зекс — нуль! Зекс — нуль! Зекс — нуль!

Скажу вам, що найтяжчими для мене хвилинами були ті, коли тихого вечора з боку Києва долітала ледве чутна музика. Не знаю, як кому, а мені вона так стискала серце, що важко було дихати. Відзвуки маршу, долетівши до табору, вибивали людину з рівноваги апатії. На її занімлому обличчі з'являлася щілина, минуле життя з його

спогадами било в мозок, людина починала тремтіти, немов у лихоманці. Або ж, коли над табором пролітав птах,— заздри́в йому, вільному. Саме в таборі я збагнув стан дичини, яку переслідує мисливець,— всіх отих крижнів, зайчуків,— і дав собі слово ніколи на них не скеровувати рушниці. Це була смішна обіцянка, бо надії на майбутнє руйнувалися щодня. Лежиш було коло самого дроту і намагаєшся непомітно вирвати жменю трави, щоб поїсти, і чекаєш щомиті пострілу з вишки,— повірте, не брехатимеш самому собі — живить спокійно, живі істоти природи, ніколи я вас не зачеплю!

Ми просиділи в таборі кілька місяців, чекаючи розстрілу. Перші дні дуже нервували, доводилося заспокоювати себе; щоб езекуція не застукала зненацька, отінені крилом нашої невеличкої перемоги, ми не хотіли піти з життя жалюгідними боягузами. Ні, ми повинні були вмерти достойно й красиво, щоб, як належить радянським спортсменам, залишити життєвий стадіон. Ніхто по нас не з'являвся, нас ігнорували, часом посилали на роботу, мори́ли голодом, як і решту ув'язнених. Налагодились деякі зв'язки, історія футбольного змагання стала відома, ув'язнені оточили нас зворушливою увагою, як коханих дітей у родині.

Тимчасом фронт підійшов до Дніпра, табір не збиралися нікуди перепроваджувати, нас чекав розстріл і спалення. Задніпрянщина гриміла гарматами, навіть до нас докочувався ночами їхній голос. Нас охопила лихоманка. Не може ж бути, щоб не існувало способу зостатися живим, коли знаєш, що тебе чекає і є час підготуватися. Ми знову й знову гарячково згадували всі відомі в світі випадки втечі. Треба було враховувати німецьку психологію — педантична й трафаретна, вона виключала чимало форм порятунку. Не могло бути й мови про безпосередню втечу — в прямому розумінні цього поняття: нас оточували вдень і вночі автоматники, біля воріт чергувало двоє мотоциклістів із легкими кулеметами на кермах.

Як тікати? Зосталися лічені дні, коли не години. Вже трьох ув'язнених застрелив майстер поліції Цопкоф, старший по табору. Застрелив на наших очах, причепившись до їхнього кволого вигляду й повільної ходи. Те саме чекало й на кожного з нас, щось надто часто Цопкоф тримав руку на револьвері, часом і не ховав його до кобури, а просто лашкував за пояс. Щораз нахабніше іржав придуркуватий помічник майстра поліції, спеціаліст у справі масових роз-

стрілів, ляскав нас по плечах, сходяв собачою слиною. Нарешті, ми придумали: за найкращу втечу треба визнати ту, за якої не треба рушати з місця. Тільки таким чином можна перехитрувати Цопкофа. Втрачати нам не було чого.

Початкову ідею подав старий із довгою сивою бородою, який ледве пересував ноги, розпухлі, мов колоди, одначе, мріяв про життя інтенсивніше за інших. Шляхом тривалого й терплячого розвідування він з'ясував, що на території табору проходила схована каналізаційна труба, власне, ізольований шматок її, і на певному місці мав бути під сміттям і землею відповідний люк. Ми перевірили ці дані, все підтвердилося, план вимагав додаткової розробки. Особливих труднощів така розробка не завдала, але хвилювань викликала чимало, бо в трубу могло схватися не більше десяти ув'язнених. Їм довелося б там лежати невідомо скільки часу, доки гітлерівці звільнять територію табору. Це залежало від термінів наступу Червоної Армії. Отже, треба було враховувати з настрою Цопкофа, як швидко наближається наше військо. Пересидіти в трубі день-два не штука, а коли справа затягнеться на тиждень-два?

На превелике наше щастя, про нас турбувалися на волі. У просяній хлібині, привезеній до табору, знайшлася записка з молитвою од голодної смерті. Це був знак, що на записку треба подіяти певною, відомою всім, рідиною аміачного складу, і коли це зробили, то прочитали другий текст, який містив інструкцію про втечу. В ній говорилося, що за кілометр від табору у певному місці нас чекатимуть на протязі трьох діб після того, як над територію єврейського кладовища з'являться вночі три зелених ракети. Все набуло певності, ми навіть повеселішали, майстер Цопкоф не знав, що й думати, і про всякий випадок застрелив ще двох.

Найдужче переживав старий, що подав думку про каналізаційну трубу,— він не витяг жеребка й не потрапив до десятиох, які лишалися,— отже, втратив усі надії. Ми були цілком готові, все визначили точно, і тоді наш спостерігач помітив три зелених ракети. Вночі десятеро виповзло з барака й сховалися в трубі. Одинадцятий з'явився до люку пізніше й добре замаскував його. Вранці лежав негустий туман, який скочувався в низини, снувався поміж дерев, клубочив, мов дим. Ми вийшли з воріт табору — нас вели, певно, до місця розстрілу,— безперервно юрблячись і порушуючи лави, щоб Цопкоф не помітив відсутності десятиох това-

ришів, які лежали в трубі. Одразу ж за ворітьми ми всі разом пустилися врозтіч.

Розрахунок був такий. По-перше, Цопкоф і не подумав нікого шукати в таборі, бо сам бачив, як усі звідти вийшли. По-друге, ми заздалегідь накреслили—кому куди бігти, щоб скористатися з моменту розгубленості німців. Групу для зустрічі з підпільниками на умовленому місці також було визначено наперед. Отже, ми гадали, що хто-небудь та врятується—за рахунок тих, яким не пощастить. Ну, нехай половина загине, але ж не всі!

Проте автоматники поклали добрих три чверті втікачів, а решта з превеликими труднощами зібралась потім у місті,— мало, дуже мало. Ті, що поховалися в трубі, просиділи там близько двох тижнів, доки їх урятували за нашими вказівками червоноармійці—спухлих і непритомних від лоду.

Я біг, вкладаючи всю душу, немов змагаючись на рекорд. Часом я падав і повз через рови, роблячи це з якогось натхнення, чи що, потім петлював і мчав через городи, яри, кущі, кладовище. Над головою свистіли кулі, гуркіт мотоциклів лунав то збоку, то попереду, я біг, пірнаючи в туман, я повторював і повторював чомусь пошепки славетні чапаєвські останні слова: «Врешь, не убьешь! Врешь, не убьешь!»

На умовленому місці стояла вантажна машина, і перше, що мені впало у вічі, була німецька форма на людях. Від несподіванки я впав, мов підстрелений, і затаївся на місці, щомиті чекаючи пострілу в потилицю. Хтось до мене підійшов. «Ви живі? — запитав голос.— Давайте за мною, не дивуйтеся, ставайте докупи...» Я підвів голову,— есесівець у чорному мундирі підганяв мене, допомагав підвестися з землі. Не встиг я розтанути серед групи брудних та пошматованих людей, не встигли мені накинути на плечі подерту німецьку шинелю, як зовсім поруч зупинився мотоцикліст і, перемовившись кількома словами з есесівцем, весело козирнув і помчав геть.

Я поглянув навкруги себе. Які це були обличчя! Розмальовані всіма барвами веселки, із почепленими бородами й пусами, із закривавленими пов'язками, вони щось говорили, і я раптом збагнув, що це моя рідна мова. Обіч стояв на масивній тринозі апарат для кінознімання, біля нього хлопчина в комбінезоні, береті й чоботях. У мене закрутилась голова: друзі, пам'ятаю, висадили мене на машину.

Очуняв я досить швидко, машина вже рухалась, я лежав у кузові, наді мною стояли заgrimовані люди й пливли низькі хмари, поруч сиділо двоє моїх співтабірників. Вся несподіванка полягала в тому, що підпільники організували удаване кінознімання, щоб ближче підібратися до табору. Ця неймовірна вигадка настільки ошелешила німецькі голови, що вони сліпо всьому повірили...

Прийшла наша армія.

Я одразу ж рушив до руїн рідного «Більшовика», заходився відбудовувати. Ви бачили, який він красивий сьогодні? Футбол люблю й зараз, але перейшов уже з гравців до класу болільників. Без них ніхто не мислить серйозного спорту. Тепер на привітних вулицях Києва вирує і розквітає нове життя. А як же гордо змагався він з окупантами! І велике діло робите ви, товаришу представник науки, що продовжуєте збирати наші свідчення про це,— один менше знає, другий — більше, один активно діяв, а другий лише допомагав. Зібравши все до купи, ви встановите правду, і вона буде яскрава й сліпуча, як те сонце радянської влади, під промінням якого усі ми зросли.

КИЇВСЬКА СОНАТА

Покоління киян і приїжджих уявлення не матимуть про те, що відбувалося тут влітку року 1943, коли гітлерівці вигнали всіх мешканців з міста, а центральну частину оголосили воєнною зоною і розстрілювали на місці кожну зустрінуту живу душу. Мені розповів про це парубок-інвалід, у якого в будці я пив газовану воду з кизилловим сиропом. У нього була за німців головна явка по Києву для підпільників і партизанів, він знав багато більше, ніж розповідав. Ті малі кияни, які гасають на роликівих самокатах кийськими вулицями, нехай замисляться і покладуть до серця імена двох своїх товаришів, яким було разом не більше, як півтора десятка років. До речі, ця історія має щасливе закінчення, на що ніхто не міг сподіватися в такому чортячому пеклі, яким був наш Київ за фашистської навали.

Одного хлопця звали на честь Держинського — Феліксом, він був старший, йому пішов десятий рік. Другого, шестирічного, звали Волею — на честь Володимира Ілліча Леніна. Батьки їхні разом служили офіцерами на кордоні за Львовом, а матері жили в Києві. Хлопці довгий час навіть не знали один одного. Їхні мами зустрічалися у військовому магазині і подружилися. Так трапилося, що мама Фелікса поїхала до свого чоловіка саме перед початком війни, і її застукала там війна. Феліксова мама була свідком того, як одною бомбою було вбито батьків Фелікса і Волі. Вона повернулася до Києва хвора й зовсім сива, у неї трусилася голова, підгиналися ноги, вона часто втрачала притомність, і її відвезли до лікарні. Фелікс ходив з Волинною мамою туди на побачення, але їм сказали, що

їхня хвора вмерла позаминулої ночі. Так і трапилося, що Фелікс узяв постіль, деякі речі, мамину візчарку «Цяцю», оселився у Волиної мами, і вони жили єдиною родиною, працюючи гуртом. Воля стеріг з «Цяцею» квартиру, а Фелікс з тіткою Сашею їздив трамваєм за місто сапати й підгортати картоплю, ходив на Дніпро з вудкою по рибу.

До Києва наблизилась війна, в Голосіївському лісі безперервно стріляли гармати, трамвай тепер їздив просто на фронт, городи були всі попсовані танками й мінами. Пора було евакуюватися з міста, але Волина мама несподівано захворіла на запалення легенів (вона будувала на Хрещатику барикади), її не могли в такому стані покласти на машинну. Товариші, які знали їхніх батьків, залишили Феліксу й Волі деяких ліків, борошна, сала, цукру, крупи і поїхали за Дніпро, сказавши, що швидко повернуться.

Спочатку доглядала Волину маму сусідка, але потім Фелікс помітив, що сусідка потроху забирає до себе їхні продукти, і одного дня не пустив її на поріг, взявши на себе догляд за тіткою Сашею. Сусідка спробувала було сваритися, але «Цяця» тільки підійшла до неї й сусідка зникла. Перші дні у них ще був термометр, і Фелікс записував температуру, але незабаром Воля ненавмисне розбив термометра, коли струшував, і температуру стали міряти, прикладаючи руки до чола хворої. За цих складних обставин Воля був дуже розсудливий, зовсім не плакав, ще й заспокоював Фелікса, який удався гарячий, імпульсивний і не змів себе стримувати.

Війна присунула в самий Київ. Останні червоноармійці перейшли Дніпро. На вулицях заревли німецькі марші, і по квартирах стали ходити фашисти. Вони розстрілювали, кого хотіли, а декого забирали з собою. Сусідка привела до хворої тітки Саші двох німців, але Фелікс став на порозі і не пустив. Він знав трохи німецьку мову і сказав німцям, що в квартирі висипний тиф і заходити не можна. Тоді сусідка почала кричати на Фелікса і називати його комуністом. Фелікс мовчки дивився в холодні німцеві очі і ні разу не зморгнув. «Вона дурна,— сказав він,— як я можу бути комуністом, коли мені тільки дев'ять років?» Гітлерівці насильно взяли з собою «Цяцю» й не зайшли до квартири. Того ж самого дня Фелікс і Воля побачили, що їхній хворий стало трохи краще.

Через три дні фашисти почали палити й висаджувати Хрещатик. Вогняні страшні птахи пролітали через будинок,

у якому жили Фелікс, Воля і тітка Саша. Земля під будинком так шарпалася й стогнала, ніби глибоко під Києвом народжувався вулкан. Всі люди вибігали з палаючих будинків, одежа на людях загорялася, вони бігли до скверів та бульварів і ставали під дерева з листям. Діти зовсім не плакали, бо були налякані вогнем, який повстав над цілим Хрещатиком, а дорослі голосно ридали й гукали своїх рідних, сльози у них були чорні, бо сажа й попіл літали в повітрі хмарою і здавалося, що прийшов останній час землі.

Але, на щастя, вогонь і вибухи, дійшовши до кварталу, де жила Волина мама, зупинилися. Так і залишився один бік вулиці згорілий, а другий — цілісінький, тільки з побитими шибками, засипаний сажою. Волина мама зовсім одужала і боялася вийти на вулицю, проте за кілька днів вона вийшла разом з обома хлопцями, щоб піти на Лук'янівку. Там мешкала її знайома лікарка, яка напевно дасть їй щось від серця. Вийшли на Ірининську, а тоді на Рейтарську, щоб не йти великими вулицями, — дійшли до Сінного базару і далі по Львівській.

Цією вулицею рухалось безліч люду, і Воля спитав маму, чи це не демонстрація, бо в нього ще був у пам'яті останній перед війною Першотравень, коли вулиці бували повні людей, дітям давали солодкі подарунки й новенькі прапорці на пахучих держачках. Мама нічого не відповіла Волі, а Фелікс, мабуть, і сам нічого не знав. Демонстрація була чудна, ніхто з людей не співав і не сміявся, ніде не грала музика, хто йшов з чемоданами, хто з мішком, хто ніс ковдру й подушку, діти штовхали повозки з речами, бігли маленькі собачки, тулились до ніг і теж зовсім не подавали голосу. Жінки, які не йшли, а стояли на тротуарах, плакали й прощалися з тими, хто йшов. «Вони не знають, куди йдуть», про себе сказала Волина мама і чомусь погладила Волю по голові, — так, що Волі схотілося заплакати від якогось неясного передчуття.

На Лук'янівці людей було ще більше, вони йшли брукком від тротуару до тротуару. Двоє чийсь хлопців, обнявши з обох боків, вели старезного діда з довгою білою бородою. Дівчина штовхала поперед себе дитячий возик, на якому сиділа її хвора мама. За возиком бігла кицька й нявчала, щоб її взяли з собою. Фашисти, які проходили близько, пастигунали навмисно всім на ноги й голосно реготали.

Йшов дощ. Але на нього ніхто не звертав уваги. Лі-

карка, до якої йшла Волина мама, жила напроти базару в невеликому будинку. І їй не треба було шукати, бо вона сиділа просто на тротуарі коло розкладушки, на якій лежав їй паралізований чоловік. На одній нозі в нього був черевик, а друга нога зовсім боса. Він лежав, укритий від дощу, замість ковдри, скатертиною з вишитими квіточками. Тітка Саша привіталася до лікарки, але стара не хотіла їй нізачо пізнавати, бо зовсім була неначе не при собі. Нарешті вона спромоглася заплакати й плакала довго. Їй стало тоді легше дихати, вона пізнала Волину маму й поцілувала їй руку. «Що ви робите, доктор?» скрикнула тітка Саша, не знаючи, куди діти поціловану руку. «Всі на Сирець,— сказала лікарка,— і ніхто не повертається. Ми лежимо під дощем два дні, чути од Бабиного яру густу стрілянину й вибухи, чекаємо, доки прийдуть і за нами, а вам спасибі, що не побоялися підійти».

Люди все сунули й сунули на Дорогожицьку. Крізь густий осінній дощ часом пробивалося сонце. Ось до Волі підбігла дівчинка маленька, кучерявенька і з голосним плачем стала питати, де її мама. Волі стало шкода дівчинки, і він попросив свою маму узяти дівчинку жити, доки знайдеться її власна мама. Але мама дівчинки сама вже шукала доню, схопила на руки і кинулася наздоганяти когось на шляху до Бабиного яру.

Лікарка попросила тітку Сашу зайти до її кімнати і пошукати там у буфеті за дощечкою порошоків. Воля пішов з мамою до кімнати лікарки, а Фелікс залишився на вулиці. Кімната була зовсім розруйнована, наче тут давно ніхто не жив. На підлозі валялися подерті полушки, розбиті портрети, книжки, череп'я з посуду. «Це, мабуть, бандити нарobili», сказав Воля. Мама веліла йому мовчати і взялася шукати порошки. Вона насилу їх знайшла і винесла лікарці. Лікарка схопила їх в обидві руки й дуже зраділа. «Дай боже, щоб вам теж хтось допоміг в останню вашу хвилину. Тепер ми з чоловіком не чекатимемо так довго, вип'ємо порошки і все...» Волина мама хотіла забрати порошки назад, вона не знала, що це була отрута, але лікарка не дала. «Спасибі вам, добра людино,— ледве чутно промовив чоловік лікарки, про якого Фелікс подумав, що він вже неживий,— тільки покладіть її зі мною поруч...» Волина мама з домогою Фелікса стала підводити лікарку, і тільки встигли вони покласти її на ліжко, як налетів якийсь тип і став бити їх нагайкою по чім попало.

Коли Фелікс і Воля з мамою повернулися додому,— була ніч і зробилося так страшно, наче навкруги чигали самі бандити, шумів густий-прегустий ліс і ніякої міліції поблизу. Та правда, так воно й було. Тітка Саша цілу ніч плакала, це Фелікс чув виразно, і згадувала свого чоловіка, який загинув од німецької бомби разом з його, Феліксівим, батьком. Тітка Саша цілу ніч палила папери і сказала Феліксу, щоб він не забував, хто був його батько, а німців все одно виженуть. Потім тітка Саша вийняла на паркеті дощечку, виколупала там ямку пилкою для хліба і запхнула туди радянські документи. Фелікс дивився і примічав; часом він впадав у сон, і йому все снилось, як вони йшли Львівською на Лук'янівку. От німець якийсь веде на повідку «Цяця», а «Цяця» рветься до Фелікса, кусає німця за руки, і Фелікс прокидається коло тітки Саші, а потім знову — то засне, то прокинеться, аж поки йому стало все снитися: і сам сон, і просинання. Так тривало до ранку, доки Фелікс добре виспався.

З того дня тітка Саша змінилася і стала непохожою на людину, якою була до війни. Вона кудись надовго ходила, а раз не приходила цілий тиждень. Часто до неї забігали люди, відпочивали і зникали тихо й хутко. Тітка Саша казала сусідам, що працює на німецькій кухні, і приносила дітям залишки від обідів. На квартиру до них поставили двох гітлерівців з місцевого гарнізону, які поправлялися перед відправкою на фронт — десь під Харків. Вони цілком зайняли їхню єдину кімнату і розплодили безліч вошей. Фелікс часто сидів і спостерігав чужих людей, зовсім не признаючись, що знає більше од двох-трьох німецьких слів. Він увесь кипів у своїй зненависті до вбивць батька і часто ховав очі, щоб гітлерівці чогось не помітили.

А Воля швидко знайшов з німцями спільну мову, ті навіть робили спроби погладити його біляву голівку, хоч хлопчик спокійно й поважно щоразу виривався й біг щось своє робити. Фелікс ніяк не пізнавав Волю, невже він забув про ненависть? Але Воля лагідно посміхався до Фелікса і все розпитував фашистів, як працює їхній автомат. Вони реготали й показували, а Воля, наморщивши чоло, намагався все зрозуміти. Однієї ночі Фелікс, який спав разом з Волею, прокинувся від того, що йому стало холодно в бік, і він встиг схопити Волю, коли той примірявся з автомата на гітлерівців, що спали. Волю зрадив його спокій, він плакав і кусався, але Фелікс поклав його силою на ліжку, ліг

сам і до ранку під ковдрою шепотів на вухо Волі різні свої плани, аж поки не послули обидва.

Постояльці були люди нудні й брудні. Вони ваксували чоботи, самі прасували мундири, полюбляли блискучі гудзики, значки, нашивки, до каски стромляли квітку, морди уважно й часто голили, мастили кремом, оббризували парфумами. Під сорочками ж на голому тілі вони носили брудніючі фуфайки, повні нужі. Фашисти прудилися вечорами коло розпеченої дочервона пічки, ловили навпомацки під фуфайкою кузку і потім кидали її просто на підлогу, не турбуючись про дальшу її долю і приказуючи щоразу: «Пахтизан!» Жерли вони, як свині, жерли так, наче наїдалися до кінця життя, неймовірно псували повітря і вважали це ознакою вищої раси.

Часто фашист прокидався серед ночі, помацки відрізував собі шматок м'яса, чи сала, хліба—плямкав цілу годину, доки знову засинав. Вдень постояльці їли не менше п'яти разів,—Фелікс і Воля міркували між собою, як можна було так багато їсти і не луснути. Вечорами фашисти запалювали гнотика у коробочці з парафіном, вечеряли, пили ром і французькі вина, потім співали, як дурні бики. Один розповідав другому, який він ще хворий, а його женуть знову на фронт, він послав додому тільки вісім посилок з цього Києва, і сльози лились із банькатих його очей. Фашист шморгав носом і хлипав, і приказував, і аж сякався од свого арійського смутку.

Одного разу, коли постояльці пішли, а Воля ще спав—Фелікс попросив тітку Сашу вислухати про те, що він почув від них. «А цікаве?» спитала тітка Саша. Фелікс розповів, як фашисти розмовляли між собою про те, що в комендатурі стурбовані наявністю київського підпілля, що партизани знахабніли вкрай, що на базарі є перекупка, яка приймає людей і дає їм явки, що зроблено перші кроки і сьогодні буде результат. Ніхто не втече, так обкручено. «А чому це ти мені розповідаєш, Фелікс?» запитала тітка Саша не то жартома, не то стурбовано. Фелікс не відповів їй і слова й одвернувся,—нехай ці дорослі думають, що він нічого не знає і не помічає. А ввечері (пізно-пізно), коли тітка Саша повернулася додому (Фелікс ніяк не міг її дочекатися), вона обняла Фелікса і міцно-міцно поцілувала. «Спасибі, маленький,—сказала вона на вухо,—ти врятував чимало людей, один тільки загинув, а могло б більше».

Фашисти-постояльці нарешті поїхали на фронт, наплавшись доскочу, а Воля показав потім Феліксу цілу сумку патронів, які він взяв у них. Фелікс дуже сердився і викинув патрони. Щодня виходила тітка Саша з дому і завжди поверталася назад, та одного разу пішла й не повернулася. Діти чекали її день, і два дні, і десять, і ще тиждень, а її не було. Фелікс замкнув Волю в кімнаті, а сам пішов шукати тітку Сашу. Він обійшов ті їдальні, де вона раніше працювала, побував на базарі — на одному й на другому. Придивився до перекупок, намагаючись розпізнати ту, яка дає таємничі «явки». Але перекупки були всі схожі, ні до однієї Фелікс не наважився підійти й спитати про тітку Сашу і тільки ходив-ходив. Аж його одна жінка налаяла, подумавши про нього, що він хоче її обікрати. Тітка Саша зникла, мабуть, назавжди.

Минуло ще з місяць. Тітки Саші не було, діти голодували й дуже мерзли. Фелікс спробував торгувати, але в нього нічого не вийшло: німці забрали в нього речі й гроші. Пшоно й крупа давно кінчилися. Тепер Воля брав маленьке цеберко з консервної банки, ішов до їдальні і стояв під дверима мовчки, не підводячи ні на кого очей. Якась із жінок, що служила там, не витримувала й наливала йому повно помий з усіх тарілок, і Воля йшов додому з їжею. Черевики його розлізлися, Фелікс обмотував ноги йому папером і обв'язував бинтами, які знаходив під лазаретом. Коли Воля приносив цеберко з помиями — Фелікс уже був дома з оберемком досточок, стружок, галузок. Пічка вже пашіла, цеберко ставили зверху, щоб воно закипіло як слід. По обіді Фелікс брав Волю за руку й водив гуляти, щоб більше дихати свіжим повітрям. «Ми тепер, мабуть, самі-самісінькі, — казав Воля, — аж доки не прийдуть наші».

Красива зима впала на Золотоворотський сквер. Кожна гілочка на деревах була біла, наче її обмальовано білою фарбою, або обсипано кожну цукровою пудрою. Фелікс і Воля сиділи самі на лавочці, їм було дуже холодно, мороз залязав у кожну кісточку на руках та ногах. Колись вони на цьому ж місці сиділи разом з мамами, а іноді й з татами. Здавалось, що треба ще трохи пересидіти і перетерпіти мороз, щоб нарешті прийшло сподіване чудо, і зробилось тепло, і встали б веселкою над фонтаном дрібнісінькі бризки, і мама взяла б за пальчики й сказала: «Бр, які холодні!»

Ідуть Воля і Фелікс додому, а в самих жевріє ще надія, що не марно вони залишили ключа на старому місці, що

єдина їхня мама вже повернулася й чекає на них, і хай не принесла нічого поїсти,—тільки вже ніколи-ніколи не залишить їх самих у таку холодну зиму.

Ось і будинок. Темні сходи, затоптані снігом, на дверях замерзла крига, холодний протяг наскрізь прохоплює одержу. В кімнаті хтось є: крізь шибку над дверима блимає світло, чути чийось мову. «Мама!» гукає Воля і щодуху шарпає двері, забігає до кімнати. Слідом за ним заходить Фелікс, обтрушуючи ноги од снігу. Але в їхній кімнаті сидить коло свічки не мама Волина, а товстий гітлерівець, п'є горілку і наспівує. На очах у нього окуляри з товстими скельцями, на пальцях — багато ластовиння й перснів, на щоках і на носі теж таке ластовиння, наче його хтось розмалював рудою фарбою, на голові — руде волосся іжаком.

«Назад! — гавкнув на них гітлерівець, — вийдіть до коридора й постукайте». Фелікс і Воля вийшли з кімнати, стали під дверима. «Я не буду стукати, — сказав Фелікс, — це наша кімната!» Але Воля заспокоїв його і тихенько постукав пальчиком у холодні двері. «Хто там?» гукнув німець. «Ми тут живемо, — подав голос Воля, — це наша кімната». Гітлерівець не відповів, і хлопці довго мерзли під дверима. Нарешті він пустив їх, поставив перед собою і став розпитувати, чому вони одні. Він говорив російською мовою, але був п'яний і примушував кілька разів повторювати одне й те саме слово. Фелікс сказав, що батьки їхні на фронті, а мам немає. Гітлерівець почав кричати на них і запитувати, чому їхні батьки не здаються під Сталінградом, — адже справу їхню програно, армії — капут, промисловість знищено, чому вони досі тримаються, прокляті дикуни?!

Фелікс і Воля з радістю це слухали, їм ставало тепло від однієї думки про те, чого він так сердиться. Потім загарбник почав горлати й змушувати дітей йому підспівувати. Пісня була така огидна, що хлопці ледве розтуляли роти, а потім, не змовляючись, під гавкіт і виття фашиста, підспівували йому вже не німецької, а своєї «Щоби тіло і душа були молоді, були молоді, загартуйся, як сталь!» Нарешті, постоялець, який після кожного куплета перехиляв чарку, мабуть, уявив собі, що він під Сталінградом, а ці бідні діти — радянське військо. Він почав кричати, загрожувати револьвером, вимагав капітуляції, примушував дітей марширувати, лягати, вставати, знущався з них, як хотів. Коли він упав на дитяче ліжко й закропив, діти без

сил полягали на килимку під столом, і Фелікс сказав: «Треба тікати звідси подалі!»

Німець звався Адольфом, працював на складі. Він потяг туди на другий день Фелікса і наказав переносити якісь важкі банки, ящики, бутлі. За цілий день Фелікс ні разу не присів, у нього крутилася голова, підгиналися ноги, йому хотілося їсти, а Адольф ні разу його не похачував, хоч сам жував безперервно цілісінький день. Фелікс думав про Волю, як він мерзне в кімнаті, їсть холодні помії, чекає його, може, з гостинцем. Фелікс хотів вийти із складу і втекти, але коло дверей знадвору стояв вартовий з автоматом, треба було терпіти.

Нарешті, Фелікс зовсім знесилився, впав на якийсь мішок і не міг встати. Він чув, як Адольф гукав на нього, як підійшов і штовхнув ногою, але встати не міг і знепритомнів. Прокинувся од пекучого холоду, під стелею горіла лампочка, проклятий гітлерівець пішов, замкнувши його тут, залишивши напризволяще. Було страшно самому, могли з'явитися пацюки. Що ж, нехай собі фашист буде фашистом, іншого від нього Фелікс і не чекав. Найперше треба поїсти, коли Адольф не дав, то Фелікс сам візьме, це не буде крадіжка. Він нанюхав квашені огірки і з'їв кілька, запиваючи розсолем. Потім надивав сухі, як дощечки, німецькі галети, з'їв кілька грудочок цукру, за цукром натрапив на ящик з шоколадом. І, певно, шоколад був якийсь особливий, бо Фелікс відчув себе одразу міцним, у нього покращав настрій, він став навіть посміхатись і ходити по складу, як господар, не почувавши зовсім ніякого страху.

На стіні висіли ходики, Фелікс побачив, що вже давно почалася ніч. Можна не боятися, що хтось зайде, і оглянути приміщення як слід. Фелікс так і зробив. Певно, тут був колись гараж або майстерня, бо вгорі зі стіни виглядала витяжна труба, закрита кришкою. Під стіною накладено мішків, Фелікс виліз нагору, відхилив кришку (вона була на пружинці) і сказав собі: «Ах ти проклятий фашист! Ти думав, що я не втечу?» І поліз просто до труби. Там було дуже тісно, Фелікс довго ліз на череві, а потім труба повертала, попереду з'явилося світло, хлопень підліз і побачив, що труба обламана і кінчається високо над землею. Можна звідси просто падати на землю, там — високо снігу і, певно, не дуже твердо. Фелікс висунув голову і став роздивлятись. На небі світив повний місяць, навкруги — кістяки булинків, зруйноване подвір'я. Це був жаданий вихід на волю. Па-

дати в сніг і тікати. А Воля? Ні, він не має права кинути Волю на німця. Фелікс посунувся назад по трубі. Йому перехотілося тікати. Він втече разом з Волею. Раптом він відчув, як його рука потрапила в дірку на трубі. Він просунав одну руку, голову, другу руку, виліз цілком. Це було горище напівзруйнованого будинку. Фелікс виглянув у віконеці і став примічати, що це за вулиця і як сюди потім потрапити. Віднині вони з Волею були врятовані від голоду, — «ах ти ж чортів фашист», — сказав Фелікс, повернувшись назад до складу, закутався брезентом і заснув із спокійною душею.

На ранок Адольф розбудив хлопця чоботом у спину і наказав братися до роботи. Він реготав з Фелікса і казав, що замикатиме його тут щоразу, як той лінуватиметься, і його, нарешті, з'їдять пацюки. Увечері Фелікс був разом з Волею і півночі шепотівся з ним у ліжку. А ранком, коли Адольф ще спав, обидва хлопці потихеньку вибралися з кімнати, пішли шукати собі інше приміщення — подалі від ока гітлерівців. Їм пощастило серед руїн Хрещатика знайти підвал з грубкою, і вони жили там до весни, палячи грубку тільки вночі, виходили так, щоб не робити стежки до своєї хати по снігу, харчувались із німецького складу, куди Фелікс залазив через відому трубу.

Весною хлопці ожили. Вони мандрували руїнами Хрещатика та найближчих околиць, знали всі переходи з вулиці на вулицю, засвоїли шляхи через підвали, каналізаційні труби, могли з'являтися скрізь і зникати невідомо куди, могли невидимо проходити вздовж і впоперек цілий центр міста. Вони жили в спогадах. Зайшовши до кіно «Зміна», Фелікс і Воля удавали з себе завзятих кіноманів. «Яка сьогодні картина?» питав Воля. «Чапаєв», незмінно відповідав Фелікс. Вони дивилися «Чапаєва» безліч разів. Вони сиділи серед руїн під голим небом, бачили чарівний екран і дітей навкруги себе і переживали кожен рух улюбленого героя. Одного разу вони так захопилися цією грою, що ледве встигли сховатися від автоматної черги, яку пустили гітлерівці, почувши голоси серед руїн.

Перед зруйнованим будинком дитячого театру Фелікс і Воля завжди купували уявлене морозиво. Вони довго націлялися на порожнє місце біля стіни, де раніш завжди стояв дідок з морозивом — аж доки цілком ясно не уявляли і дідка, і морозиво, і навіть чергу дітей-покупців. «Мені без черги!» кричав Воля. «Партизанам-орденоносцям —

без черги!» Вони купували без черги удаване морозиво, жадібно смоктали його і заходили до театру. Там, де було колись фойє, басейн із золотими рибками,— вони гуляли, обмінюючись враженнями про свій театр. «Сьогодні народу багато,— казав Воля,— буде черга коло вішалки».— «Ходімо до зали,— нетерпляче перебиває його Фелікс,— ти завжди любиш заходити після третього дзвоника». Тільки уламки стін залишилися в залі, та покручене горіле залізо, та трава по кутках, купа цегли посередині,— але хлопці бачили інше й жили іншим. Їхні душі росли, як молоді деревця, занутивши коріння в землю спогадів, в щасливе минуле, в радянське життя.

Так вони натрапили в своїх мандрах на підвал під спаленою друкарнею. Пролізши через купу іржавих поламаних машин, які попадали крізь стелю з другого поверху, хлопці побачили залізну ляду, привалену цеглою й попелом. Під ляду можна було пролізти, а там був невеликий коридорчик, а далі починався підвал, повний паперу й книжок. Фелікс засвітив сірника й остовпів: просто перед ним був сам Чапаєв із ад'ютантом Петькою. На шапці в Петьки начеплено навскоси червону стрічку. Хлопці так і завмерли коло кіноплаката і швиденько зробили й собі такі стрічки. Таким чином, вони цілком офіційно поробилися чапаєвцями. Тепер ховайся від ворожого світу, коли на твоїй кепці священна чапаєвська відзнака!

Находила осінь 1943 року. Німці оголосили Київ воєнною зоною і наказали всім виселятися геть. Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика й чекати своїх. Руїни вдруге не горітимуть, а більше їм боятися нічого. Вони вміли проскакувати через облави, то пірнаючи під землю, то ховаючись у німецькому складі, вони були господарями Києва, а фашисти тільки тимчасовим його нещастям. Феліксу спало на думку, як в одній кінокартині революціонери клеїли ночами відозви на стіні, і він, порадившись із Волею, вирішив спробувати й собі. Тільки, що було на тих відозвах, він не пам'ятав і малювати не вмів. У підвалі друкарні лежало чимало різних плакатів, хлопці взяли їх з десяток, зварили клейстеру і однієї ночі скрізь почепили в місті. Для початку Фелікс використав плакати Держстраху СРСР— яскраві літери на білому тлі: «Страхуйте своє життя!» Воля вимагав клеїти більш яскраві аркуші, на яких личива в червоній хустці простягала червоноармійцеві на довгій паличці привабливе срібне «Ескімо», а вгорі стояли

велетенські крижані літери на тлі оранжового сонця: «Головморозиво». Та Фелікс не дозволив клеїти такого, і Воля випросив собі одним-однісінький і власноручно причепив його коло будинку поліції.

Гітлерівці заметушилися, як од бомби. Одразу всі плакати було здерто, пройшло кілька облав через центральні квартали, а Воля, стоячи з Феліксом на одному горіщі, не втримався і кинув згори на фашистів дві порожні пляшки. Це піддало фрицам жару, і вони довго обстрілювали будинок, од якого Фелікс і Воля опинилися одразу за цілий квартал. Другої ночі хлопці ще клеїли плакати, на цей раз — про правила трамвайного руху і кольорові афіші цирку, де під кожним джигітом, який мчав на коні, Фелікс підписував нерівними літерами: Чанаєв.

Фашисти стали шукати з собаками. Якось Фелікс і Воля, сидячи в своїм підвалі, почули страшний собачий гавкіт і автоматні черги. Хлопці одразу полізли в цегляний хід, який ішов під сусідні руїни, і готувалися якнайшвидше повзти до своєї постійної криївки: німецького складу. Перебігаючи один двір, хлопці побачили під парканом розстріляну жінку і коло неї малу дівчинку, яка аж зайшлася од плачу. Вона ледве-ледве вміла спинатися на ноги і дибала навколо своєї мами, тримаючись за її нерухоме тіло, часто падаючи обличчям на маму. Воля затримав Фелікса, і вони уважно прислухались. Навкруги було зовсім тихо. «Фель,— сказав Воля, благально подивившись на Фелікса,— давай візьмемо її до себе». Фелікс сам був не від того, але мусив перш зважити. «Кричатиме.— одповів Волі,— з нею ніде не сховаєшся, ба, як верещить». — «Я її заспокою», сказав Воля і підійшов до дівчинки. Та, побачивши хлопців, замовкла. «Ходімо,— сказав Фелікс,— мама твоя спати лягла!» Хлопці потягли дівчинку за собою. І мала, обнявши обома ручками Феліксову шию, мовчки віддалася на їхню волю.

Фелікс і Воля з дівчинкою переповзли Прорізну вулицю й готувалися пірнути в каналізаційний люк, коли знову почули собачий гавкіт, з вікна зруйнованого будинку виплигнув величезний собака і став снувати по брукові, винюхуючи сліди. Фелікс причинив круглу ляду й посунувся під землею, підштовхуючи дівчинку, яку тяг за собою Воля. Повзали довго, насилу протискаючись, сунулись через воду, прибирали з дороги упалу цеглу. Після цього переходу треба було заповзти ще до чавунної ринви, якою двори,

розташовані вище по горі, спустили велику дощову воду. І знову Фелікс побачив прокляту собаку, який перескочив з другого двору через дірку в цегляному паркані. Справа поверталася на погане. Фелікс попхнув Волю з дівчинкою у ринву, наказав повзти й не оглядатися. Сам швидко заповз слідом, просунувся за Волею кілька метрів і завмер. Серце стукотіло страшенно. Але він розумів, що треба сидіти й чекати, доки Воля з дівчинкою будуть у безпеці.

Гавкав, бігаючи по двору, собака. Фелікс боявся дихнути, він ясно усвідомив, що порятунку не буде, коли собака нанюхає його схованку. На гавкіт прибіжать гітлерівці й почнуть у ринву стріляти. В отворі ринви з'явилася собача морда. Фелікс заплющив очі: зараз собака його почує, загавкає, аж у вухах залящить, покличе хазяїна. Але собака не гавкав. Він пірнув у ринву і спритно став повзти до Фелікса. Хлопець злякався, аж руки похололи, і поліз далі. Вже він чує хекання собаки, який суне на животі за ним слідом. Вже Фелікс стомився, вже ледве рухається, вже просто лежить, підібгавши босі ноги, затуливши їх од собачих зубів. Але собака підповз щільно до Фелікса й не вкусив його. Натомість він лизав хлопцеві ноги й тоненько скавучав знайомим голосом. «Цяця»,— сказав зраділий Фелікс,— Цяцюнечка моя рідна!» І собака ще дужче заскавучав, бо це була дійсно «Цяця», яка пізнала свого першого хазяїна. Увечері «Цяця» сиділа в гуртку дітей в їхньому підвалі, відновлювала знайомство з Волею і винюхувала дівчинку Талю, яка щасливо сміялася й казала «Лоскоче!»

Одного разу, це було перед звільненням од німців Києва, Фелікс і Воля пообиралися з Мерингівської вулиці до Хрещатика через Пасаж. «Цяця» так само повзала, як і вони, зовсім забула гавкати й чула гітлерівця за квартал, що дуже допомагало хлопцям. Наші партизани-чапаєвці ходили у далеку експедицію: вони в одному дворі знайшли грядку самосійних квітів і несли своїй Талі величезного осіннього букета. Бо Таля завжди сиділа в схованці замкнена, ще й ляду до неї хлопці старанно щоразу, йдучи з дому, закладали цеглою й засипали сміттям. Виводили Талю на повітря тільки вночі та й то ненадовго. Маючи на своїй відновідальності ще й Талю, хлопці діяли обережніше, клеїли плакати не щоночі, ходили до театру, цирку, а то до Дніпра не часто, здебільшого ясними місячними но-

чами, коли німці сплять, коли руїни дорогих будов не такі жахливі. Не без того було, щоб хлопці де-небудь у глухому дворі не розіклали часом вогнища й не насипали туди патронів, а самі здалека слухали, як ляскали патрони у вогні, як німецькі автомати строчили безперестанку, як часом і граната рвалася там глухо й придушено.

У Пасажі «Цяця» тихо загарчала, попереджаючи про небезпеку. Фелікс з букетом, Воля з татовим ціпком (він завжди ходив з ним, бо це була єдина пам'ять про тата), за ними «Цяця» заскочили до крамнички, знаючи, що з неї є ще один вихід. До Пасажу забігла, — це не був німець, — роздягнена людина, в самих кальсонах, боса. Здалеку застукотів автомат. Боса людина метнулася до Пасажу, стала шукати порятунку — це був, мабуть, партизан. Він кинувся до одного підвалу й швидко вибіг назад — там не було ходу далі. В цей час з'явився фашист з автоматом, побіг за партизаном і почав стріляти. Партизан ще біг, але Фелікс зрозумів, що він гине, йому залишилось жити хвилину. Тоді Фелікс поцілував «Цяцю» просто в морду і тихо сказав їй: «Візьми!» «Цяця», як куля, вискочила з засідки й плигнула на фашиста. Той упав, але не встигла «Цяця» схопити його за горлянку, як він прострочив її автоматною чергою і стріляв доти, доки «Цяця» не завмерла нерухомо на тротуарі. Партизан встиг тимчасом зникнути, а Фелікс і Воля полізли з підвалу в підвал і далі знайомою їм дорогою та так гірко плакали, так журилися за «Цяцею», що заблудили...

Вони зупинилися перепочити у підвалі якогось кондитерського, певно, магазину. Стіни досі приємно й смачно пахли. Фелікс і Воля посідали за мурованим прилавком, крізь розвалений куток стелі доходило вечірнє світло, цементна підлога вся в ямах, за спиною хлопців — дірка десь униз. «Я тепер знаю, де ми», сказав Фелікс, витираючи сльози. «Бідна «Цяця», зітхнув Воля. Вона врятувала партизана!» вигукнув Фелікс і, обнявши Волю, заридав знову.

Та ось, коли вони так сиділи, трапилось щось незвичайне: з дірки на стіл посипалися камінці, а слідом за цим зіскочила боса людина. Це був той самий партизан. Він пробіг повз прилавок, за яким сиділи хлопці, наштотхнувся в глибині підвалу на замкнені двері, почав їх вибивати плечем. Він важко дихав, тіло його було в крові, обличчя заросло бородою. Над діркою вгорі став гітлерівець і теж

зіскочив униз. На ньому були окуляри, хлопцям здалося, що це Адольф. Тому, коли він пробігав повз Волю, цей перечепив його татовою палицею. Палиця відскочила геть, а фашист з усього розгону мордою в окулярах так і брязнув об цемент. Задзеленчали окуляри, покотився автомат, партизан кинувся на гітлерівця. В цю хвилину Фелікс схопив Волю за руку, вони пірнули в дірку, що була за їхніми спинами. Букет в руці Фелікса дуже пом'явся та оббився, але Таля зраділа дуже. Одне треба було довго пояснювати дівчинці, коли повернеться її улюблена «цюця Цяця».

Це була остання пригода партизанів-чапаєвців в окупованому фашистами Києві. А закінчилася вона в листопаді 1943 року, коли Фелікс, Воля і маленька Таля зустрічали Червону Армію. Вони стояли край тротуару,— ці маленькі горді душі, які не хитнулися протягом довгої німецької ночі. Вони пережили гітлерівську чуму достойно і тепер стояли обідрані, босі, із засмальцьованими стрічками на картузах і трьома руками трималися за держальце саморобного прапорця. Очі їхні сяяли захватом зустрічі, вони не почували ні холоду, ні голоду. Проходили танки, і в очах танкістів назавжди зоставалися ці три маленькі фігурки на безлюдних вулицях звільненого Києва. Проїздила артилерія, і гармаші довго оглядалися на нерухому трійку, і кожному хотілося підхопити їх, притулити міцно до серця.

Воля був страшенно зосереджений, йому все здавалося, що він побачить покійного тата або когось хоч подібного до тата. Але побачив він тільки татову паличку. Так, так—це був татів ціпок. «Ціпок! — закричав Воля.— Ціпок татів!» І схопився за ціпок рукою та потяг до себе. Ціпок тримав молодий дядько у козушку й чорній шапці. Він нахилився до Волі й запитав, чому він вважає, що це—саме ціпок його тата. «І ми вважаємо», сказав поважно Фелікс, підходячи з Талею. «Але я його знайшов у підвалі на Хрещатику», сказав дядько. «То це були ви? — з цікавістю подивився Воля.— А де ж ваша борода?» «А ти як знаєш, що у мене була борода?» Тоді Фелікс переможно подивився на дядька: «Бо це ж він перечепив цією палицею фашиста в окулярах, який гнався за вами!»

Історія ця буде без кінця, коли не розповісти ще про зустріч в одному селі над Дніпром Там жила молода жінка, у якої чоловік був секретарем районного партійного комі-

тету, і під час окупації пішов партизанити. Він зникнув без сліду в лісах України, а дружина з дітьми жила у своїх батьків. Хтось докопався, хто вона за одна, і сказав фашистам. В результаті — її діти й батьки були розстріляні, а сама вона випадково врятувалася лише тим, що не була на той час вдома.

Вже їхній район цілком було звільнено, вже й з Києва німці втекли, а ця молода жінка, посвітіла й змучена, чекала вістей про чоловіка: може, хто напише хоч де могилка його. Одного разу перед вечором, — уже хрустів під ногами свіжий сніжок, брався на ніч морозець, сонце зайшло, хоч небо ще було малинове, — перед її хатою зупинилася машина. Жінка виглянула з вікна й кинулася надвір. У ворота ввійшла одна довга шинеля, яка волочилася по снігу. З коміра шинелі виглядали дві голови, закутані однією хусткою. За шинелею зайшов військовий, несучи на руках щось замотане в плащ-палатку, вийняв листа з сумки й подав хазяйці. У теплій хаті з шинелі вилупилися Фелікс і Воля, з плащ-палатки — мала Таля, а лист був од названого батька цих трьох дітей.

«Дорога дружино моя, — було в листі, — ось тобі діти, які стануть замість наших рідних, замучених фашистами. Ці хлопці двічі за один день врятували моє життя, і я пишаюся з того, що вони дозволили мені назвати їх синами...»

ПУТЬ У ФРАНЦІЮ

Він вирвався на волю, наче птах із клітки — кострубатий, худий, із серцем, що завмирало од просторіні. Жодної хвилини не погодився лишатися у таборі, тільки-но ворота розчинилися навстіж і есесівці з караульної вишки забрались геть. Який п'який простір навкруги! Хай прокляті будуть слова — «галът», «цурюк», «тод»! Набрати повітря повні легені й летіти. Вимахуйте крила, співай, горлянку, — він вільний! Старий галльський півень ще покаже, на що здатний.

Ці росіяни ділові хлопці. Вони наказали одімкнути табірний склад продуктів і звеліли ув'язненим хазяйнувати самим, їм ніколи, треба виходити до моря. Табір містився в Померанії. Анрі-Жак подумав, що нічого довго розводитися з господарюванням, треба поспішати додому, злочинно перебути в неволі хоч одну ніч, коли перед тобою розчинено двері в світ. Він схопив тачку, до якої звик за три роки, жбурнув на неї сякі-такі манатки, додав продуктів, почепив маленький на дротині французький прапорець, і під регіт та привітальний свист викотив за ворота.

— Стривай, хлопче, — кричали йому одні, — не наступи собі на бороду!

— Покинь тачку, — горлали другі, — не компрометуй Францію!

Анрі-Жак, тільки заглибившись у ліс, раптом відчув, що він вільний, що світ навкруги належить йому од вершечка кожної сосни до її коріння, що похмуре низьке небо просвічує блакиттю, що Франція жде його, і він мусить поспішати. «Перукар»! — загукав Анрі-Жак, із задоволенням

чуючи свій голос. Він повісив рушника на галузку сосонки, нахилився й поглянув на себе в люстерко води, яка набігла в низину по моховитому спаду, видобув лезо безпечної бритви, котрим обслужив стількох товаришів у таборі, і наголо зняв бороду, лишивши вуса. Це був гарний іспит для нервів: наче з тебе живого луплять шкуру! З очей лились сльози, кров струмила по щоках, Анрі-Жак чортихався й погукував: «Що ти робиш, печельний майстре? Опам'ятайся, цирульнику, доки не пізно!»

Нарешті, бороду скинено під ноги. Анрі-Жак із бородатого гнома перевернувся на бравого хлопця, трохи тендітного і малого на зріст, проте із значущим поглядом і чарівними чорними з сивиною вусами. Можна буде рушати в дальшу путь. Колесо тачки рипіло, мов у милій дитячій пісні, Анрі-Жак тримався за ручки й співав. Яка чудова річ — воля! Земляки в таборі радили йому почекати, набратися сили, рушати на батьківщину всім разом. Чорта з лва, друзі, колектив гарна річ, та не тоді, коли гукає воля! «Діжон! — співала тачка. — Коли розходиться світанковий туман! Діжон! Бургундці — хлопці одчайдушні, не обмина ніхто шишків!»

Його Бургундія, звичайно, була найкращим місцем у світі, його селянське життя варте було тих витрат, що їх господь бог зазнав, виліплюючи бургундця з глини, зволоженої добрим винцем. Земля скрізь потребує роботи, і його бургундська земля не становила винятку, швидше навпаки — вона вимагала праці подвійної. Родючі поля, виноградники, скільки надій, розчарувань зростало під вашим небом! То власник землі раптом підвищить розмір оренди, то кламсійська божа матір вчасно не прижене дощових хмар, то паризькі покупці присадять ціни на пристойний урожай. Гарзд, не варто хвилюватися, тільки б ото допастися до цієї самої бургундської земельки!

Казали ж хлопці, через яких опинився в таборі: «Стривай, Анрі-Жак, ось лишень бошів проженемо! Вживемо заходів, щоб ти перестав платити оренду за землю, якої власник і в вічі не бачив, а прадід твого прадіда вже був на ній старожитцем. Не дрейф, Анрі-Жак, твоє здоров'я!» Анрі-Жак випивав, — чому не випити, коли пригощають, — і справляв різні потрібні для хлопців діла. Він не був партизаном, ні. На жаль, йому забракло мозку, щоб піти до «макі» в гори. Він жив удома, платив податки маршалу Петену, допомагав справжнім французам, але не вберігся,

попав на гачок. Для очистки фашистської совісті його за-
проторено до табору.

Воля! Анрі-Жак жахливим голосом прогорлав «Марсельезу», вперше відчувши її якості, а не так, як співав раніше з обов'язку — в школі, на різних церемоніях, в армії. Німецький ліс із здивуванням прослухав його спів, навіть не вважаючи за потрібне допомагати своєю луною. Старенький темний берет хвацько тримався на бургундській лісній голові, Анрі-Жак витяг заповітну люлечку, зроблену з рідної глини, з вишневим цибушком, натоптав її ерзац-тютюном і з насолодою закурив у стані повного сп'яніння від волі.

К чорту війну! Він не має цікавитися різним брудом. Слава богові й бургундським святим, казанчик на його шийці ще варить! Хлопці в таборі щось там пропагували, але він твердо знав, що доки війна не захоплює його думок, вона не існує зовсім. К дияволу оту солідарність,— дай їм тільки палець, а руку самі схоплять! Ні, жартуєш, він прожив непогане життя, хай хто-небудь скаже, що він прочитав хоч одну газету зайву,— од того шматка паперу всі війни й походять! Він — французький селянин, не адвокат і не робітник, нічого йому пхати носа до політики, нехай цим займаються інші, котрі мають охоту й хист.

Так, так, він у таборі потрапив до путньої компанії: адвокат — католик, парочка соціалістів, двоє комуністів, ще якісь політики. Для одного дерев'яного курника аж занадто. І кожне хотіло перетягти його в свою віру. От уже невгамовна людська натура,— навкруги колючий дріт, півсотні бошів з вівчарками, кулемети, домашній крематорій, а вони споряються між собою й ділять шкуру невбитого ведмеда. Анрі-Жак займав койку на третьому ярусі, тут застоювалось важке повітря під стелею, проте було тепліше й не сипалась в очі солом'яна потерть з верхньої койки, як це було на першому й другому, можна почувати себе понад усіма. Через борт од нього спав росіянин,— так, так, найсправжнісінький сов'єт, тільки він жив у Франції й потрапив до табору, як француз.

Певно, що він не був комуністом. Анрі-Жак не помічав, щоб двоє комуністів його загородки поводитися з ним, як із партійцем. Та він вищий і репрезентував країну, ім'я якої само по собі звучало, як комунізм. Мсьє Ніко (його справжнє ім'я ніхто не міг вимовити) був статечна літня людина, здається, він вважався художником чи якимсь там

скульптором, вічно ліпив із вускої погані смішні фігурки. Анрі-Жак попросив його зробити по знайомству невеличку кламсійську мадонну, щоб було перед ким проклинати бошів. Мсьє Ніко здорово зліпив святу діву й при цьому не знущався з Анрі-Жака, як решта хлопців, а журно говорив про Бургундію. «Заспівайте ще про Діжон,— просив він Анрі-Жака,— я як бачу світанковий туман і шиночок, до якого забіг погрітися бургундець...»

Ліс навкруги белькотів, мов сплячий німець, запах був бошівський, вогкий якийсь і несмачний, Анрі-Жак ішов, і йому здавалося, що збоку любо глянути на його хвацьку ходу, набакирений берет, послухати його нахабні співи. Але збоку він виглядав, як невеличкий вимучений хлопчик з вусами, що через силу котив тачку, і кволий його голос вже не сягав навіть найближчих кущів понад дорогою. Більш уважне око спостерігло б і його набряклі щоки та інші яскраві ознаки дистрофії.

Добре, чорт візьми, пірнути в свободу! І ні душі навкруг. Ці молодчаги росіяни не дуже панькаються з гітлерівською імперією,— так дали, що женуть, мов зайця. Ну, нехай начувається, проклятий бош! Так тому й бути, Анрі-Жак не порахується з часом,— одне яке-небудь завалює місто він візьме персонально на себе: витягне за комір їхніх пожежників і накаже палити все дощенту. А сам стане осторононь, спокійно запалить люльку...

Тимчасом, проте, майбутній баламут німецького спокою та грізний месник за поруйновані радянські міста через силу пересував ноги, а тачка здавалась йому за віз, за вагон, за гору. Стоп! Пікнік на німецькій природі! Анрі-Жак енергійно, так йому здалося, підвернув до стовпа з дороговказом і почав поратися з обідом. Декілька разів він, сидячи, засинав, вогонь гаснув, він мусив був ще й ще видмухувати його з вугілля, що заледве тліло. Настав вечір. З-під кожної сосни поповз туман, низько розстелився по землі. Анрі-Жак страшенно закашлявся, став бігати навкруги вогнища, щоб зігрітися, і це була одна з найдовших ночей у його житті.

Та він не здався. Чи не сподіваєтесь ви, пане лісе, що він сюди прикотив лише для того, щоб здохнути під вашими паршивими деревами? Нащо ж тоді ви пхаєте йому в легені стільки туману й не даєте спокійно поспати? Анрі-Жаку нічого не варто просто спалити вас до пня, щоб погрітися, як належить доброму християнину. Ага, дійшло?

Тепер ви зволите обвідати людину гарячою парою, але це теж не метод! Анрі-Жак страждав до ранку й стрів день на ногах тільки завдяки своєму бургундському темпераменту.

Тачку він кинув. Певніше, він спалив її вночі, коли йому здавалося, що не доживе до відплати за Сталінград. Він пішов із ранцем на спині, над ранцем стирчав той самий прапорець, з яким вийшов із табору. Без тачки йти було легше, та Анрі-Жаку більш хотілося лежати, ніж ото без кінця-краю переставляти ноги й тримати рівновагу поміж якихось невідомих сил, що так і силкувалися потрутити його додолу. Ось його наздогнав і пішов поруч мсьє Ніко. Пардон, друзі, ми ж із вами поховали мсьє Ніко коло табору? Навіщо тоді оці жарти? Тільки через те, що я не почекав, доки ви зберетеся й наважитесь розлучитися з проклятим табором? Недобре так жартувати з французом тільки через те, що він безпартійний селянин!

Радянська регулювальниця, яка стояла на досить безлюдному, як на той час, перехресті доріг, помітила Анрі-Жака, ледве той вийшов з лісу дорогою, котрою й самі німці користувалися рідко. Катя Шубіна багато чого перебачила в цій закордонній стороні, бачила біженців, полонених, невільників, була примітлива і вірно реагувала на все. Анрі-Жак підійшов до неї, як належить представникові суверенної держави, за три кроки став струнко і віддав честь скромному червоному прапорцеві, який тримала Катя. Шубіна в посмішкую відповіла й негайно ж мусила була підхопити підломлене тіло громадянина Франції й обережно посадовити просто на землю коло шлагбаума.

— От нещастя,— сказала Катя, давши ковтнути Анрі-Жаку крапельку російської горілки,— і де вони беруться на мою голову, оці зголоднілі індуси!

Анрі-Жак із вдячністю обмацав язиком середину рота, щоб уповні насолодитися неземним букетом російського напою, який уперше потрапив до його горлянки.

— Рус б'єн,— прошепотів він,— сов'єт карош, вів ля Франс, спасіба Красна Армія,— і це були майже всі російські слова, засвоєні ним від мсьє Ніко.

— Ладно,— відповіла Катя Шубіна,— коли ти француз, тоді в нас буде інша мова. Он там, бачиш, стоїть ферма. Катай туди й одержуй повний відпочинок. Скажеш там київській Христі, щоб усе було в порядку, як в інтуристі, ферштейн?

Та Анрі-Жаку не до того було, щоб розуміти. Довелось

солдатові, який стовбичив коло Каті в надії на попутну машину, одвести представника союзної Франції на ферму, і солдат більше ніс Анрі-Жака, аніж вів. Христі не було, вона вибралася на поле, як з'ясував солдатіві слов'янин невідомої національності, який качав з колодязя воду. Солдат примостив Анрі-Жака на ослінчику, що стояв посеред двору, і хутко помчав до регулювальниці, звідки йому почувалися сигнали автомашини.

Слов'янин за своїм ділом не помічав і не турбував Анрі-Жака, за що й дістав гарну нагінку від Христі, яка прибула на велосипеді з поля й встигла вже побачитись по дорозі з регулювальницею Катею.

— Ой лишенько,— заволала Христя до Анрі-Жака й сплеснула руками,— та воно ж умре отут серед двору!

Анрі-Жак розумів, що нещастя підкосило його на самому початку вільного життя, та стан не здавався йому таким трагічним, щоб варто було через нього впадати в розпач, він зробив спробу посміхнутися до Христі й підкрутити лівого вуса:

— Мадам, прошу вас не пом'яти мого національного прапора на ранцеві...

— Диви, ще й сміється? — здивувалася Христя, і її дужі руки так заметляли навкруги Анрі-Жака, що він одразу відчув себе немовлям, сповинутим кількома повивачами. Варто б було йому розуміти чужу мову, бо Христя протягом двох хвилин виклала свої думки з приводу фізичного стану Анрі-Жака, висловила кілька міцних побажань табірним есесівцям, а також рідним, знайомим і просто співвітчизникам отих есесівців, потужила, що й вона колишня невірниця, треба допомагати одне одному, хоч би ти й був французом з походження...

Слов'янинові, якого Христя звала просто Грицьком, не дослухаючись до справжнього звучання його імені, було доручено вибаниги Анрі-Жака. Тимчасом Христя здоїла корову, дала корму коням, загнала на ніч курей, внесла води, розпалила плиту й підійшла до Анрі-Жака тоді, коли той уже лежав за завіскою чистий та умиротворений в білизні колишнього Христиного хазяїна-бауера, а Грицько сидів коло нього мовчки, слухав теревені Анрі-Жака, зрідка захоплювався слівцем. Він замолоду їздив до Франції на заробітки й тепер був для Анрі-Жака майже голосом батьківщини. Потім Грицько розповів французу про Христю.

Сили небесні, богоматір кламсійська,— та це ж його поля ягода, ця некрасива дівчина не першої вже молодості, звикла працювати на землі, завезена в неволю до німецького бауера! Якого ж біса вона стовбичить отут на цій смердючій фермі, коли її військо штурмує Берлін? Чи ж не доцільніше підпалити ферму, як це робили на її батьківщині гітлерівці з мільйонами ферм, і забратися звідси геть? Вже ж він не буде Анрі-Жаком, коли не з'ясує цій нещасній всі її права й обов'язки — ось нехай тільки трохи одужає!

— Як тебе звати? — запитала Христя. — Ферштейн?

— Анрі-Жак,— відповів запитуваний і підморгнув Христі,— сов'єт карош!

— Харош то харош,— розсердилася дівчина,— тільки ти, Андрійчак, будь ласка, без хахоньків, тримайся за цей світ обома руками!

Христя принесла хворому склянку гарячого молока, на чверть долиту розтопленим смальцем, і примусила його в своїй присутності випити. Стали збиратися гості на фермі: прийшла, змінившись, Катя Шубіна, заїхала военторгівська тритонка, завітали з сусідніх ферм ще дівчата, недавні невірливиці, і Анрі-Жак провів пречудовий вечір. Завіску відсунули, похмурий будинок ще ніколи не чув стільки сміху. Христя почаствовала всіх справжніми варениками з сиром та сметану, потім запропонувала компот із сушині і на закуску витягла привезену з дому гітару, організувала невеликий хор, якому Анрі-Жак пригравав на заповітній своїй окарині, нашвидку прилаштовуючись до незнайомих мелодій.

Покотилося у бургундця розкішне життя. Пригріло сонечко, а це така річ, що мертвого витягне на повітря, розпуклася по бошівській країні весна, запахла земля, Анрі-Жак став чхати од задоволення й нетерпіння: пора рушати в путь. Але війна ще тривала, відбувався останній штурм, хоч-не-хоч доводилось чекати.

Він був так само худий і кострубатий, одяга бауера висіла на ньому, як мішок, та хода набувала звичної для нього непокори й нетерплячки, руки — моці, горлянка — співу. Він непомітно втягся до робіт по фермі, наладнав плуга, просушив зерно для сівби, дбав про чистоту подвір'я і навіть поліз якимось лагодити німецький дах, звідки його з ганьбою й зігнала Христя.

— Диви, Андрійчак,— насварила його дівчина,— у тебе ще рабська психологія! На лиху годину тобі здалася оця німецька хата?!

Анрі-Жак чудувався, поганяючи коней у плузі, за яким упевнено йшла Христя,— нащо ж їй в такому випадку стирчати тут, нащо орати, сіяти, годувати корів і коней, пильнувати ворожу ферму, яка ще так недавно була їй за каторгу? Грицько вже з'ясував йому, як утік од росіян Христин господар з усією ріднею, а за ним і населення декількох дворів хутірка; як стара мати хазяїна хотіла отруїти Христю, а коли це не вийшло, намірялася замкнути до повітки й спалити; як бауер не встиг повбивати скотину й навіть зібратися до пуття, вискочив на підводу й полетів без тями; як стара німкеня випила отрути, коли син її покинув і вона вздріла Христю перед червоним автоматником із хлібом-сіллю в руках.

Христя крокувала борозною за плугом і реготала, уявляючи собі здивовані обличчя односельчан, коли вона їм розповість, як хазяїнувала без німців, без бауера, за допомогою якихось французів. Голосний Христин сміх падав у борозну, як посівний матеріал, і негайно ж приорювався, а Анрі-Жак, не розібравши, що воно й до чого, відповідав їй тим же, і це в нього більше скидалось на кашель та воронячий крик.

Гарна дівка, чорти б забрали всіх її ворогів! Анрі-Жак почував, як під плетеною бошівською жилеткою в нього солодко щось завмирає в лівому боці грудей. Німецьке небо здавалося більш блакитним, ніж до цього, весна нагадувала про себе настирливо й голосно, жайворонок дзюркотів над головою, і Анрі-Жак раптом побачив біля межі ледве помітну весняну квітку. Він облишив коней, нахилився до боязкого вісника власного серця, зірвав і тут же подарував Христі. Дівчина поглянула на квітку й одразу стала витирати сльози, згадавши рідні поля, і весну вдома, і непередавано солодкий рідний дух землі.

Ні, такої другої чепурухи не знайдеш: од неї лине енергія й кмітливість, наче вона все життя керувала фермою, порядкувала чималим господарством. Та таку дівчину привезти до Бургундії,— вона миттю стягне купу добра на землі, яку обіцяли хлопці з «макі». Марно мовчазний Грицько з'ясовував бургундцеві, що Христя нізащо не проміняє колгосп на Францію, Анрі-Жак сердився, гримав на слов'янина й настунав на нього, мов бойовий шівень. Хто

одмовитися од пристойного шматка власної бургундської землі, хто?!

Христя серйозно вислухала Анрі-Жака й тільки поблажливо посміхнулась. Вона зрозуміла б, може, заговори цей Андрійчак про кохання, про неможливість жити без неї,— як солодко було б це почути,— і тоді, чим серце не жартує, вона б подумала. Цілком зрозуміло, що ні до якої Франції не поїхала б, про це не могло бути й мови, але хто б їй завадив запросити з собою Анрі-Жака? Та ба, про любов він не сказав уголос, а без цього нащо їй слухати?

Розповісти йому про колгосп? Анрі-Жак довіку буде потім згадувати цей німецький дім, важкий і незатишний, велику кімнату на нижньому поверсі, палаюче обличчя дівчини і її мову, бідними французькими словами переказану людиною на ймення Грицько. І така чарівливість линула од Христі, такі гарячі почуття надихали її слова, що Анрі-Жак відчув раптом задрість до Грицька і навіть біль неминучої розлуки.

— Скажи їй, друже,— вимовив нарешті закоханий,— делікатними словами натякни, що не можу ж я через тебе переказувати своє почуття, і я заздрю тобі, і навіть заздрю теляті, хоч язик теляті теж без користі, як і мені, але воно хоч руки її лиже...

Зрештою, Анрі-Жак так занепав, що майже розгубив свій бургундський гумор та насмішкуватий свист: ходив слідком за Христею й повторював нічим не замасковані слова кохання. Було вже пізно, мить загублена. Дівчина аж розквітла од його слів, як і кожна на її місці, але од теми ухилялася, розповідаючи Анрі-Жаку, скільки землі у них в колгоспі, яка була ферма, хто одержав ордени за високий урожай, чия ланка найдовше тримала в себе прапор змагання. Вона призналася Анрі-Жаку, що в неї самої є медаль за трудову доблесть, а у її матері — медаль учасника Всесоюзної сільгоспвиставки.

Все дужче й дужче натискала весна, кущі квітли, поля дружно зеленіли, неначе все, до чого доторкалася Христя рука, мусило співати від щастя, від припливу життя. Анрі-Жак задумливо підкручував молодецькі вуса й почував себе клопчачком, до якого ніхто не вийшов на побачення. Відїхав слов'янин Грицько, обірвавши цим останню можливість більш-менш широкої бесіди з Христею. Прибув якийсь затурканий німець з дружиною й чотирма дітьми,—

ім німецький комітет наказав займати ферму. Німець теж одсидів кілька років по таборах, за звичкою ходив нечутно, мов привид. Анрі-Жак і далі товкся на фермі, почувуючи себе нікчемною ганчіркою.

Нарешті, прийшла й Христина черга. Комендант надав у її розпорядження машину, вона забрала всіх своїх дівчат, якими командувала на німецьких хуторах, з'явилися подарунки, надіслані від того ж коменданта, який розумів, що з каторги людина повинна повернутися в повному порядку. Анрі-Жак стояв за ворітьми в своєму беретіку, з люлькою в зубах і робив вигляд, що цікавиться хмаркою на далекому небі. Христия попрощалася з ним, а потім, керована добрим серцем, і поцілувала. Сіла в кузов машини, махнула ручкою, і ось Анрі-Жак знову сам на дорозі, прапорець Франції сумно в'ється на його ранці, під прапорцем почеплено червоного банта з Христиної стрічки, а нова регулювальниця, що стоїть на місці Каті Шубіної, маше йому в напрямку його Бургундії.

Ось так стрівся Анрі-Жак із дужим почуттям і поніс його з собою неподілимим, розуміючи, як йому повинні всі заздрити і його ж жаліти. Німецька земля була повна весни, галявинки манили на спочинок, струмки співали щось зовсім не німецьке. Анрі-Жак нічого не помічав, бо тільки в рухові знаходив віраду. Траплялося, його підвозили радянські вантажні машини, коменданти селищ годували й співчутливо ляскали по плечах, повертаючи документа про перебування в таборі. Німці були боязко запобігливі, і Анрі-Жак іноді не відмовляв собі в задоволенні проходити повз них, задьористо награвючи на окарині Марсельезу.

Мсьє Нікò не раз розповідав свого часу про душу радянської людини, тепер він сам стрічав цих людей в ролі переможців — і Анрі-Жак схилився перед їхньою скромністю. Якось, уже за Лейпцігом, його наздогнав на дамському велосипеді радянський солдат. Зійшовши з машини, він пішов поруч, ведучи велосипеда за руль. Що йому було потрібно — Анрі-Жак так і не дізнався. Солдат ішов мовчки, поглядаючи на французький прапорець, почастивав чудесним тютюном, схожим на тирсу, але лютої моці. У, добрий смак! По-селянському помовчали; крокуючи по крайці автостради, солдат сказав, що до Франції ще дуже далеко. Анрі-Жак повів мерзлякувато плечем, але не забув підкрутити лівого вуса. Мовляв, чого нам хвилюватися, хіба батьківщина може бути далеко? Потім солдат зупинив військову

машину, потиснув Анрі-Жаку руку й поїхав, сказавши на прощання:

— Володій двома колесами! Коти просто на Париж!

Анрі-Жак зостався на дорозі з велосипедом у руках, і, на свій сором, не відчував незручності,— так приємно й красиво це було зроблено. Він негайно обдивився подарунок, велосипед йому дуже сподобався. Можна було мчати, як вітер, по цій неприємній країні. Радянський солдат правильно вирішив, що й Анрі-Жак мусить відчути перемогу хоч би в способі пересування. В одній перукарні, куди Анрі-Жак зайшов, щоб навести красу, перукар запропонував йому свого велосипеда в обмін на дамський. Бачите, у нього дружина — аматорка велосипеда, чому й ні, за таку машину не шкода й доплатити, коли пан француз погодиться. Пан француз розгнівався й сказав перукареві, щоб заткнувся негайно ж, бо його машина — подарунок і не має ціни.

В останній радянській комендатурі його одвели до ідальні, нагодували й видали продуктів на дорогу,— у відомості Анрі-Жак розписався повним ім'ям, назвою села й департаменту, а також знайшов за потрібне дописати слова подяки. При цьому він так змокрів, що змушений був випити додатковий кухоль пива. Так чи інакше, він, попрощавшись з радянською зоною окупації Німеччини, попрощувався з американську — до кордонів Баварії, звідки недалеко вже до Рейну, а там і Франції, до рідних місць.

Біля радянського шлагбаума стояв вартовий, він подзвонив у караулку, з'явився офіцер. Документ Анрі-Жака стільки мав дописок, підписів, печаток, наче власник його йшов з петицією до самого президента. Було зазначено, скільки й де він одержував постачання, де проходив санобробку, в якому місці ночував. Дехто з перших його благодійників просив письмовно всіх подальших виявити до нього увагу й погодувати: «бо цей француз гордий, він сам не попросить!» Були жартівливі побажання щасливої дороги й просто написи, зроблені шоферами попутних машин, до яких Анрі-Жак звертався по візу: «Давай, камрад, жми на Францію! Заперечень нема!»

Радянський офіцер уважно перечитав цей увесь оброслий додатками паспорт і, розуміючи, яка перед ним людина, записав до контрольної книги й відпустив. Анрі-Жак віддав честь радянській стороні, прощаючись з нею, і пройшов пішки півкілометра до американської застави. Він не сідав на велосипеда, бо вважав цей шматок путі

дуже важливим місцем, де треба було зосередитися: в якій мірі союзники походили один на одного. Чортівня,— простій людині ніхто не підкаже... Побіля американського шлагбаума вартового не було. Анрі-Жак зупинився і став терпляче чекати. Ті ж німецькі сосни похитували головами, іржаво-коричнева земля одгонила вогкістю, по свіжій траві валялися банки з-під консервів. Минула година, та Анрі-Жак не смів без дозволу переступити на той бік шлагбаума. Нарешті, від соснового новенького домика почувся свисток, яким кличуть собак. Анрі-Жак оглянувся,— кликали його. На порозі караулки стояв американський солдат у касці, зеленкуватій блузі й довгих штаних, заправлених в жовті черевики. Анрі-Жак підійшов, чітко віддав честь йому й простяг багатострадницького документа, геть списаного французькими, німецькими й російськими словами. Солдат шарпнув документ, обдивився з усіх боків, як щось брудне й таке, що зовсім не вимагає прочитання. Після цього зареготав, мазнув Анрі-Жака документом по обличчю й з новим завзяттям став жувати свою гумку.

Анрі-Жак розумів, що це був солдатський жарт, проте його вуса, розкошлані чужою рукою, заворушилися, мов у роздратованого тигра. Диявол йому в печінки, проклятому янкі,— він не сміє ображати громадянина Франції! Але солдат був напідпитку, знов мазнув Анрі-Жака по вусах і заіржав, а коли той, загубивши тям, поліз битися, скопив його в оберемок і потяг досередини. Там силоміць посадив на лавку, став щось оповідати друзкам і реготати знову. Лише в концтаборі Анрі-Жак почував таку безпорадність. Солдати обшукали Анрі-Жака досить вправно і знайшли в нього окарину. Це додало їм веселощів. З'явилися на столі консервні бляшанки з пивом, всі випили, потім Анрі-Жак мусив був у парі з похмурим американцем, який фальшивив на губній гармошці, пригравати невідомі мелодії. Його обрали за об'єкт розваги, як прибудне собачення, кішку або підбитого птаха.

Вони обіймали Анрі-Жака, аж кістки йому лушчали, і марно він намагався втовкмачити союзникам, що він не німець, а громадянин Франції,— вони негайно ж охрестили його жабником, стали кумкати й плигати по-жаб'ячому і заявили Анрі-Жаку, щоб він не дуже бундючився, бо Францію вже закрито, а інші нації чекають своєї черги— у них, американців, все йде по-діловому, о'кей!

Кінокрасуні, якими було щільно обліплено дерев'яні

стіни караулки, почали вже підморгувати Анрі-Жаку, у нього крутилась від пива голова, боліли вуха од жахливого галасу аматорів співу, коли солдатам спало на думку пограти в футбол. Вони нап'яли Анрі-Жаку поверх його берета каску, дали в руки палицю й поставили замість себе на пост біля шлагбаума, а самі побігли на сусідню галявину поганяти м'яча. Часом то один, то другий футболіст підбігав до Анрі-Жака й довго реготав, хапаючись за живіт, неначе перед ним стояв не пристойний француз, а й не знати яке чуперадло.

Примчав маленький «джіп», що зветься у росіян «вілісом», Анрі-Жак помітив його лише тоді, коли він прикрив загальмував на повній швидкості позад нього, офіцер скочив на дорогу й став галасувати, мов недорізаний. Та бідний вартовий не добрав жодного словечка й тільки сумно мимрив, що він простує до Франції. Солдати поприбігали з галявинки й почули нову порцію лайки від офіцера, після чого «джіп» обкрутився на місці й гайнув назад, і на задньому його сидінні товкся й підлітав вище од шофера худенький Анрі-Жак з порожнім ранцем та прапорцем на ньому, залишивши в караулці свої манатки, документи й дорожочітний подарунок російського солдата — дамський велосипед.

Куди вони його везуть? Офіцер-бо зрозумів, що він француз, а не німець, повертається на батьківщину з концтабору, але від цього Анрі-Жаку не полегшало. Де ж воля, яка вела його по землі? Невже знову чуже свавілля? Душу Анрі-Жака то обпикало вогнем, то кидало в холод. Скільки можна мучити людину, — хотів запитати нещасний, та змушений був міцно зціпити зуби: «джіп» підкидав його, наче щось неживе. Анрі-Жак не дурно був бургундець, — навіть крізь зціплені зуби він співав, нехай американці не сподіваються, що він їм підкориться: «Діжон! Коли розходиться світанковий туман!»

Знову ж таки «джіп» заскочив на повній швидкості в якісь ворота, біля яких Анрі-Жак помітив поліцейя в німецькій синій уніформі, з пов'язкою на руці. Боже мій, це був табір знову! Миттю Анрі-Жака сфотографували, він прибрав пристойної пози й підкрутив вуса. Плівка зафіксувала його берет, рішучий ніс, довгополий бауерський піджак із підкасаними рукавами, лижвяні штани, заправлені в черевики армійського зразка, сумку з прапорцем на горбі. Гаряд, знімайте в профіль, будьте ви прокляті з вашими

порядками! Невже Франція так підупала, що з її громадянами поводитися, мов із мазуриками?

— Сподіваюсь, мсьє не комуніст? — запитав реєстратор.

— К чорту ваші сподіванки, — ввічливо прогарчав Анрі-Жак, — з якої речі ви лізете до мене в душу?! Годі з мене проклятих бошів!

— Так і запишемо: селянин, співчуває де-Голлю...

— А де був де-Голль, коли я сидів у концтаборі?!

— Він організував рух опору...

— Бреше ваш де-Голль! У штани клав, он що! Комунисти організували рух опору, коли хочете знати! Зрозуміло?

— Що ж, запишемо інакше: розпропагований комуністами...

— Ні, молодий чоловіке, не будемо дріб'язкові, — друкуйте на вашій машинці просто «комуніст!» Хай мені пробачать справжні комуністи, а я інакше не можу!

Так, цілком несподівано для самого себе, Анрі-Жак потрапив до категорії людей, яким саме перебування в таборі для переміщених осіб дуже ускладнялося. Коли Анрі-Жак відсидів належний час в санізоляторі, який дивним чином нагадував скоріше карцер, а потім відбув обробку допитами, його запхнули до брудного гуртожитку, і він дістав право блукати вздовж вулички поміж бараків. Кого там тільки не було! Про деякі національності Анрі-Жак навіть не чув у себе вдома. Чому ж вони не поспішають до своїх? От вам і американці, та вони самі, як німці, — бач, тримають в неволі людей!

Але вже найближчого часу Анрі-Жак дещо зрозумів. До нього підійшов біля загальної вбиральні неамериканець в американській формі й почав товкти. Це сталося так несподівано, що Анрі-Жак навіть не боронився. Раптом він опинився долі і почув, як по ньому топчуться підковані черевики. На його щастя хтось завадив бандитові і потім допоміг скаліченому дійти до койки, яку урочисто отіняв його французький з червоним бантом прапорець.

— Це що за тип? — поворушив спухлими губами Анрі-Жак.

— У себе на батьківщині він служив Гітлеру, — відповіли йому пошепки.

— Зрозуміло, — зітхнув Анрі-Жак, хоча насправді розібрався в цьому значно пізніше. Йому довелося перебувати в цій милій громаді цілий місяць, доки один випадковий

відвідувач табору журналіст-француз не втрутився в його долю, а до того доводилось всіляко: його шкура скуштувала повного політичного гарту і ребра також. Але важко було упокорити такого дядька, як Анрі-Жак! Ось коли він пошкодував, що не підкований з теорії! Коли йому доведеться вступати до партії, то це було б як знахідка. Проте його дужий селянський голос не попускав жодній бестії, він навчився пізнавати їх, мов бур'ян серед ниви, і припікав, чим тільки міг. Наприклад, він полюбляв вечорами розповідати (з Христиних слів) про колгоспи, про осяйне майбутнє цього руху і ледве не призвів до різанини в таборі, коли думки поділилися, і його самого трохи не задушили...

Француз-журналіст звільнив його досить своєрідним чином. Напившись у барі з американським офіцером, француз обіграв офіцера в карти, а потім посадив американця на «джіп» і вночі примусив поїхати з собою до табору, де сидів Анрі-Жак. Там офіцер розбудив цивільного начальника і п'яним голосом наказав йому з першими променями ранкового сонця відчинити табірні ворота для друга його французького брата по чарці.

Отже, наступного дня Анрі-Жак знову був на волі: з американським офіцером жарти погані, навіть, коли він був напідпитку. Начальник табору виставив полоненика за ворота разом з папірцем, добутим журналістом для земляка, в якому Анрі-Жаку дозволялося мандрувати аж до самої Франції без перешкод. Знову на плечах бургундця був його похідний ранець, увінчаний тим же самим прапорцем. В таборі боялися співчувати, проте на дорогу невідомі особи постачили його скромною їжею. Коли Анрі-Жак відійшов од табору й наблизився до невеличкого міста, до нього озвалась людина, в якій він пізнав співтаборника.

— На хвилину заїдемо кудись,— сказав він по-французькому,— я мушу вас застерегти...

Вони вийшли за ограду,— Анрі-Жак знав, з ким має справу. Там його було повідомлено, що він, як комуніст, добре вдіє, коли затримається в місті і вислизне з нього в темряві. Бо оті люди, з якими він сперечався про колгоспи, вирішили його перестріти. Анрі-Жак обурився й став голосно доводити, що він не прем'єр-міністр, який повинен боятися замахів! Диявол їм у душу, нехай підстерігають, що він такого зробив, скажіть на милість! Та хоч би й справді він був комуністом, хіба через це треба вбивати?! Бач аж де одгикуються колгоспи!

І ось Анрі-Жак наблизився до ліска. Ніде ні душі. Він почував, наче його щось смоктало за серце, нащо-таки подурному лізти в яму? А що як їм справді потрібне його життя? Раптом вони з'являться з-за отієї соснини, як і повідомляв застережник? Так і є. Із-за сосен йому назустріч вийшло двоє, він не повірив власним очам. Вони почекали його на дорозі.

— Гей, дай закурити,— сказав один із них. Другий поглянув на дорогу — праворуч, ліворуч, хотів зайти ззаду. Анрі-Жак відскочив, щоб обоє були перед очима. Цих типів він знав, їх мали перекинути самолётами на Карпати, до сов'єт,— про це в таборі говорили досвідчені люди. Це були терористи, для них убити людину — звична справа. Та нащо він їм? Грошей у нього немає. Він чув, як їх називали.

— Мсьє,— мовив Анрі-Жак,— я зрозумів ваші готування, але нащо вам моє життя? Ви ж не воюєте з Францією?

— Злидні тебе знають, що ти мимриш,— сказав перший бандит.

— Наша справа десята,— мирно додав другий,— коли ти комуніст, та ще й за колгоспи...

Анрі-Жакові блиснула чітка думка, що він дістане ножа в горлянку найближчої хвилини. Він поворухнувся тікати, але відчув, що його вже міцно тримають за руки. «От дурний випадок,— подумав Анрі-Жак,— я навіть не можу їм нічого сказати...» І він відчув, що не має права піти з життя, як без'язика тварика, він говоритиме, він повинен стати над убивцями. Умить промайнуло перед ним життя в концтаборі, бесіди комуністів, зворушливі розповіді мсьє Нікд про свою вітчизну, Червону Армію...

— Ура! — вигукнув Анрі-Жак гордо й натхненно. Сов'єт карош! Вів ля Франс!

Бандити оторопіли на цілу хвилину, і ця хвилинка врятувала Анрі-Жаку життя: поруч загальмувала вантажна машина-п'ятитонка так, що з гальмів пішов дим. Лискуче, усмінене чорне обличчя з товстими губами виглянуло з кабіни.

— Камрад,— сказав негр по-французькому,— я бачу прапор Франції, ти мене розумієш? Стрибай в кузов, подарую тобі сто миль!

— Маленький момент, камрад негр,— відповів Анрі-Жак, анітрохи не здивований, неначе так і повинно було трапитися,— я мрію повернути один політичний боржок...

Він одважив замілілим бандитам, кожному по черзі, доброго ляпаса й сів до негра в кузов, обтрушуючи руки після доторку до брудного.

ДВІ ЖІНКИ

Вона повернулася до звільненого Києва на початку 1944 року, коли за сотню кілометрів південніше ще тривала Корсунь-Шевченківська битва. Вона була педіатром, цебто лікаркою по дитячих хворобах, носила побите негодою тепле пальто з котиковим коміром, темносинього кольору сукинню шапочку, великі чоботи мужського розміру. Треба було хутчіш розгортати дитячі лікувальні установи, збирати з вулиць напівзамерзлих нещасних дітей, які в кошмарі фашистської окупації погубили батьків, втратили домівку; і тому перші дні вона спала на столі в маленькому колишньому магазині, перетвореному на тимчасову контору, приймальню, лікарський кабінет і пункт збору малечі. Яюсь воно само собою виходило, що перші заходи відновлюваної радянської влади неодмінно торкалися життя знедолених дітей,— це ставилося нарівні з оборонними заходами, з довозом боєприпасів та побудовою стратегічних мостів.

Вона звалася Оксаною Сергіївною. Років їй було небагато, але не так уже й мало, середній, як то мовиться, вік вона вже переступила. Зовнішньо виглядала непомітною — виснажена, не виспана, із запалими очима, сутула від зле пошитого пальта. Влаштувавши в магазинчику залізну пічку, вона гріла на ній у відрах воду, роздягала дітей всіх по черзі, шкребла й терла їх, водночас роблячи медичний огляд. Діти тулилися й тяглися до неї не менше, ніж до рідної мами, хоч вона, здавалося, нічого особливого й не робила для того, щоб вабити до себе дитячі серця. Та діти вже такі зроду — вони почувають справжнє ставлення до себе, їх тяжко обдурити тільки зовнішньою ласкавістю.

Настав день, коли Оксана Сергіївна нарешті згадала, що

тут, у Києві, знаходиться і її рідна домівка. Ніхто, звичайно, не повірить, що вона цього не пам'ятала повсякчас із самого моменту переправи через Дніпро, але втім-то й справа, що їй ніколи було займатися особистим, коли на неї з першої ж години набігло стільки роботи. Порожня її домівка могла, безперечно, почекати, доки вона трохи впрається. Отже, час надійшов, і лікарка навіть мала можливість розміркувати, як їй і коли піти, щоб хоч переночувати під рідним дахом, коли тільки він вцілів серед пожеж та вибухів.

Вона рушила знайомою дорогою. Кузнечна вулиця, вона ж вулиця Горького, була довга, і тут одразу ж поринула Оксана Сергіївна в своє минуле життя. Боже, скільки разів ходжено цими тротуарами — в сльоту й ожеледь, в спеку, й зливу, вдень та пізньої ночі! Будинок стояв кінець вулиці, дорога була далека. Ще маленькою школяркою стільки разів пробігала цей шлях. Ось тут була аптека, куди носила мамині рецепти. Ось каштан із невеликим дуплом — це була її поштова скринька в час захоплення хлопчиком з музичного училища. За оцим ось рогом підстеріг її знехтуваний поклонник і сказав, що вона розбила його серце, і в дитячому відчаї шпурнув їй під ноги свою скрипку.

Ось під'їзд будинку, куди вона й знайомий студент забігли під час зливи й грози. З його козирка капала вода, чомусь темна, Оксаночка реготала, бо була зроду реготуха, грім гуркотів, неначе в горах, шуміла потоками по вулиці вода, з каштанів дощ збивав пелюстки, вони падали разом з дощем. Студент Гера, — він став потім Гарасимом Львовичем, її чоловіком, — взяв її за руку, мокру од дощу, і притулив до свого мокрого ж обличчя. «Отак би стояв вічно», несміливо мовив він. І картина уявилася їм обом така смішна, що сміх виник одразу ж після поцілунку.

Як добре було разом з Герою співати в хорі! Співки відбувалися на Пушкінській у якомусь клубі. Приміщення погано опалювалось, але яке свято лунало в душі, разом з мелодіями веснянок увіходило до серця дуже почуття, і здавалося — ніде й ніколи в світі ніхто не знав подібного чуда. Так, життя пестило її, як улюбленицю, і коли доводиться потерпати, то хоч знаєш за що. Оксана Сергіївна прискорила кроки, — тепер, поблизу домівки, її охопила нетерплячка.

Одначе, що це? Ох, як ото помалу рухається вулицею життя: оця ж бо похилена тумба й тоді ще стояла скосо-

бочена, коли давно-давно Оксана Сергіївна сіла на неї, не в змозі добрести до домівки від раптової прикрої нудоти й дивної спустошеності. Це була невдала вагітність, яка потягла за собою гірку бездітність в майбутньому. Гарасим Львович заспокоював її, вимовляв непотрібні слова про надію на неможливе, забуваючи на той час про свою й дружинину медичну освіту. Так і не пролунав дитячий голосок у їхньому домі, а Оксана Сергіївна спеціалізувалась в педіатрії.

Ніхто б не назвав її немною й розмазною, коли справа торкалася її роботи, медичного обслуговування дитячого світу. Вона була активна й наполеглива, настирлива й нещадна до тих, хто ставав їй на дорозі, вона здатна була гримати й тупотіти ногами, вміла навіть стукнути по столу портфелем, в якому жалібно тоді бряжчали різні склянки. Їй нічого не варто було обігати за день півміста, коли в одному місці їй, приміром, обіцяли дров для дітей, а в іншому — крупу-січку, в третьому — ліжка з лози або дитячий нічний посуд.

Та інша справа, коли енергії й активності вимагало її особисте життя. Тут вона ставала одразу безпомічна. Вона нічого не могла «тягти до хати», як це буває в родинному житті, і все відбувалося навпаки: де яка була мисочка, книжка чи картинка, це все швидко зникало з дому й опинялося в дитячій установі, де вона працювала.

За пропозицією Гарасима Львовича в родину було взято приймачку — якусь далеку родичку. Вона скінчила школу, вчилася в технікумі, благополучно вийшла заміж, так і не ставши особливо близькою до душі Оксани Сергіївни. Ні, коли вже не судилися свої діти, то краще роздати матерні почуття на найбільшу кількість малюків! І Оксана Сергіївна, провівши чоловіка на фронт, замкнула квартиру на другому поверсі, яка складалася з кімнати й кухні, поклала ключа до кишені і повезла на схід цілий вагон дітей-сиріт, дітей фронтовиків тощо.

Чи були в неї хвилювання в особистому житті? Треба думати, що були. Принаймні, коли Гарасим Львович ставав неухважливий, запізнювався додому й не до речі відповідав на запитання, Оксана Сергіївна потихеньку питала: «Чи не з'явилася знову на обрії мила сестра, фершалка чи студентка?» І з того, як чоловік квапливо відхрещувався, відчувала в грудях прикрі поштовхи серця, які і в медицині звуться ревнощами. Так було декілька разів, і ревнощі гу-

били свої гострі форми, ставали меланхолійним безпорадним сумом.

І от дійшли до неї з фронту чутки про нове захоплення Гарасима Львовича. Вона ніколи не гадала, що сприйме так боляче. Мало чого не буває на війні. Може, нічого й не трапилось, а людям здалося не знати що. Чутки стали настирливі, вже зголосилися й свідки, Оксана Сергіївна пролежала ніч без сну, проплакала наволочку на подушці, наступного дня не пішла на роботу, пила валер'янку мало не столовою ложкою і з жахом усвідомила, що їй нічим буде жити, коли Гарасим Львович піде від неї до другої.

Потроху дізналася про подробиці. Гарасима Львовича було поранено, але він в тил не евакуювався, лишився в санбаті. Дівчина була молодша од нього, сандружинниця-доброволець, під час бою винесла Гарасима Львовича з небезпечного місця, ходила коло нього, збудила до себе почуття, яке здалося їй любов'ю, відповіла на нього. Так іноді буває, але від свідомості цього Оксані Сергіївні не ставало легше. Вона перечитала чоловікові листи, дещо порівняла, дещо вперше помітила, дійшла щирим серцем до гіркої правди, захованої між рядків, про яку чоловік не наважився їй прямо написати, і занудьгувала всією душею. так би мовити ридма.

Як би вона реагувала, коли б такий випадок трапився не з нею, а з сусідкою, товаришкою по роботі, подругою? О, вона б написала кривдникові такого листа, що чортам замакітрилось би! Та як він сміє, негідник, розбивати родину? Та хіба з отим дівчиськом він довго знаходитиме спільну мову? До чого це йдеться — легковажне пурхання над життям, а як же совість і честь? Оксана Сергіївна зуміла б докопатися до його душі, коли б це не був... її Гарасим Львович.

Що лишалось робити? Вона вгамувала серце конвалійними краплями, валер'янкою та бромом, примостила табуретку біля ліжка дитини, коло якої саме чергувала ніч, і написала ціле послання. Кому, Гарасиму Львовичу? Ні, багато честі, це був лист не до нього, а до неї — молодій, щасливій суперниці. Оксана Сергіївна знала її ім'я й прізвище, бо грошові перекази од чоловіка стала надписувати жіноча рука, а на одному бланку суперниці з неухважності зазначила й свою зворотню адресу, підписалася сама. Так, листа на фронт писалося саме їй, щасливій Паші Дмитрівій.

Двічі такого листа пережити Оксана Сергіївна нізачо не змогла б. І вже пославши його, часом запитувала себе, чого вона там понаписувала, але докладно так і не згадала. Це був лист-сповідь, лист серця, в котрому Пашу сповіщалося про попереднє життя Гарасима Львовича, про любов до нього старої дружини. Із цілковитою обережністю й ніжністю зверталася Оксана Сергіївна до Пашиного молодого почуття, благословляла її на щастя, благала не кидати Гарасима Львовича ні за яких обставин, звірялася на неї, як на саму себе.

Отже, лист вийшов дуже щирий, його можна було назвати піснею розлученої любові, і Оксана Сергіївна дуже здивувалась би, коли б їй це хтось сказав. Грошові перекази, надписані Пашиною рукою, припинилися, із чого Оксана Сергіївна зробила висновок, що лист її дійшов. Але гроші від чоловіка приходили й надалі, тільки адресу було надруковано на друкарській машинці, номер польової пошти був інший. Сама того не усвідомлюючи, Оксана Сергіївна зробила найважливіший крок у житті, і він повністю не відповідав тому, що за таких випадків буває. Тільки з того часу щоранку, прокидаючись після недовгого сну, вона першим ділом почувала, як перевертається в її серці, наче ніж, думка про нещастя.

Ось, нарешті, відко віддалік і її будинок. Вона не встигла подумати, чому вікно в кімнаті відчинене, як помітила в ньому військову постать,— вікно хтось мив. «Ого,— мовила сама собі Оксана Сергіївна,— доведеться витурювати непроханих пожильців!» Вона одразу ж почала міркувати, як звернеться завтра до райради за потвердженням прав на власну квартиру, і тому всі інші, гострі почуття, які звичайно виникають у людей за подібних обставин, так і не з'явилися. Звичайно, не відчуваючи ніякого хвилювання, наче повертаючись з роботи, а не з евакуації,— Оксана Сергіївна піднялася до себе на другий поверх і постукала. Їй довелося б чимало стукати, та вона догадалась шарпнути за ручку незамкнених дверей, переступила поріг димівки.

У передній було порожньо. В кухні топилася плита. В кімнаті невідома дівчина витирала зім'ятим папером вікно, воно скрипіло й верещало. Помітивши Оксану Сергіївну, дівчина зіскочила з підвіконня,— так, це була дівчина в штанях і майці, щоки її палахкотіли, погляд одверто й чесно скерувався в вічі тій, що увійшла.

— Зачиніть вікно,— сказала Оксана Сергіївна,— застудитесь...

— Нехай,— махнула рукою дівчина,— не встигла втерти...

Вона зачинила вікно, натягла через голову гімнастюрку з погонами й однією медаллю, підперезалась, запитливо поглянула на Оксану Сергіївну.

— Тримайте себе вільно, єфрейтор,— відповіла їй та,— робіть, що вам треба. Це — моя квартира, але я запрошую вас почувати себе, як удома.

Дівчина зніжковіла і ще прикріше почервоніла. Вона оббігла поглядом кімнату, розшукуючи свої речі, почала стягати їх до купи і пхати у речовий мішок. Почувалося, що їй хочеться негайно втекти з цього місця.

— Дозвольте,— запротестувала Оксана Сергіївна, сідаючи на лаву, притягнену, певно, з парку,— куди ж вам поспішати на ніч? Я зовсім не така вже негостинна господарка!

— Я зенітниця,— сказала, затинаючись, дівчина,— наша установка недалеко, я тут ночувала, ви пробачте, коли що не так. Меблів ніяких не було, я притягла, що подужала. Добре, хоч шибки цілі...

Тут Оксана Сергіївна силоміць одняла в неї сумку й послала дівчину до кухні, щоб не погасла плита, доки сама роздягнеться й дістане з портфеля крупини на вечерю. Разом з крупою вона вийняла банку тушонки й шматок цукру, який одразу ж, не гублячи часу, розбила на двоє. В кухні гула від доброї тяги плита, на конфорці стояло відро з водою, на другій — похідний чайник. Єфрейтор, похнюпивши голову, похмуро колола німецьким тесаком дверцята розгріщеної на друзки шафи й кидала в огонь шматки дерева. Вікно було затулене чорним папером, над грантом на полиці, яку пам'ятала Оксана Сергіївна з самого дитинства, горів гнотик у картонній коробочці з парафіном.

— Чудесно,— зробила висновок Оксана Сергіївна,— доки варитиметься каша, ми з вами помиємось. Єфрейторе, слухать команду! Мені здається, ніби я вас знаю вже сто років...

Оксана Сергіївна обняла нашвидку дівчину, цмокнула її в ніс, пригорнула до себе й відчула, що та опирається. «Соромлива,— подумала,— це мені подобається. Де ж бо це я залишила портфель, там ще був шматочок мила...»

Сплили чудесні півгодини. Оксана Сергіївна роздяглася

до вовняного купального костюма, який вона носила на голому тілі для тепла, роздягла дівчину, вимила їй голову, вишарувала милом та віхтем, сполоснула — і не витратила багато води.

Решти води було предосить для самої господарки. Хіба згадаєш, скільки разів доводилося обходитись і меншою її кількістю! Надзвичайно, це просто надзвичайно так обновитися! Ось коли вона по-справжньому вдома. Дівчина дивлялася на Оксану Сергіївну, наче не знати що на ній бачила, допомогла вимити спину, збрала ганчіркою воду з підлоги, тут же швиденько випрала їй панчохи й білизну, повісила в загрозливій близькості од вогню.

Каша з тушонкою була готова. Оксана Сергіївна із розпущеними косами, пахуча й обновлена, оббризкала дівчину рештками одеколону, застелила стіл куском найбільшої марлі, сіла, стомлено заплащила очі. Їй здалося, що на кухні клопочеться небіжчиця-мама, в кімнаті брязкає тарілками сам Гарасим Львович, — він завжди любив прикрашати святковий стіл. І щось надзвичайно приємне чекає на неї в цьому світі.

— Ви дуже стомилися, — співчутливо зауважила дівчина.

— Певно, — відгукнулася Оксана Сергіївна й знову обняла дівчину, як доньку після розлуки, — от дивна річ, скільки треба часу, щоб прихилитися до людини?

Дівчина ніяково одвернулася і нічого не відповіла.

Сіли вечеряти. На місто в цей час почався повітряний наліт, вибухи лунали від Дарниці, всі зенітки запрацювали на повну потужність, але дівчина й не подумала бігти до своєї установки. «Мабуть, вихідна», подумала Оксана Сергіївна, зовсім забувши, що зенітна артилерія навряд чи може нагадувати мирне виробництво.

Оксані Сергіївні дуже хотілося спати, ось чому й вечерея пройшла без жартів та сміху, які вона вважала корисними з медичної точки зору. Постелили на підлозі біля теплої плити, Оксана Сергіївна лягла перша і, через силу розплющуючи сонні очі, казала дівчині, щоб та скоріше лягала, доки тепло, листа можна й завтра дописати.

Дівчина сиділа біля стола й швидко писала, часом крізь сльози поглядаючи на заснулу Оксану Сергіївну. За вікном гриміли, завивали і рокотали зенітні постріли, гнотик у коробці здригався од далеких вибухів бомб-п'ятисоток, а Оксані Сергіївні снився сон, в якому вона гуляла на лузі, чекаючи Гарасима Львовича, і поруч неї пустувала донька,

якої в неї ніколи не було, і донька до дрібниць нагадувала оту дівчину-зенітницю. «Як же її звати?» подумала крізь сон Оксана Сергіївна, знову пірнаючи в сонячний яскравий день та пишну лугову траву.

Єфрейтор закінчила листа, надписала адресу, притулилась одягнена біля Оксани Сергіївни й гаразд виплакалась, тамуючи в собі голосне ридання, щоб не розбудити сусідку. Тільки перед світанком вона трошки задрімала й одразу ж схопилася на ноги, хутко зібралась, постояла мовчки на порозі, тихо вийшла. За нею нечутно зачинились двері, але Оксана Сергіївна тієї ж хвилини прокинулась, неначе її хто торкнув за плече.

— Дочко,— сказала голосно,— мені здається, що в нас двері навстіж!

Вона встала, зняла з просвітлого вікна затемнення, пройшла до кімнати, заглянула в передню, але дівчини ніде не було. Двері стояли одімкнені, і Оксана Сергіївна подумала, що єфрейтор пішла до зенітки, повернеться на сніданок, вони ще встигнуть наговоритися. Розпалила плиту, поставила воду на чай, випила серцеві краплі й полежала після них, змушуючи себе ні про що не думати. І лише після цього всього помітила на столі листа.

Боже, яка знайома рука на конверті! Од хвилювання вона через силу розібрала своє власне ім'я. І, тільки почавши читати, Оксана Сергіївна раптом зрозуміла все, що трапилося.

«Я вас такою собі й уявляла,— починався лист,— пробачте, що не знайшла мужності поговорити одверто. Та й на що? Як бачите, я не зенітниця й не випадковий гість у вашому домі. Я полюбила Гарасима Львовича, і мені здалося, що я дам йому щастя, а ви немолода жінка, йому біля вас тяжко. Так я думала до вашого листа, а після нього я зрозуміла, як треба кохати людину, і уявила вас зовсім іншою, і сьогодні бачу, що не помилилася. Я люблю Гарасима Львовича, тому я така розгублена, але ви самі мені довели, що коли любиш людину, то треба стояти вище од своєї любові, щоб на першому місці стояла людина, а не твоє егоїстичне почуття, треба зважувати, що йому буде краще, хоч це дуже боляче в мої роки відходити від кохання. Але я розміркувала так: я його залишу, і я його залишила зараз же після вашого листа, щоб почекати кінця війни, а потім уже вирішувати, що й як. Я ж бо не хижачка, якій байдужа кохана людина, аби їй самій було зручно,

я — радянська дівчина, скромний медичний працівник, який знає ціну людських страждань...»

Оксана Сергіївна якось непомітно для самої себе плакала, на нерівні рядки листа падали сльози — радості й горя, лист тремтів у її руці, немов серце тієї, що писала, і це було дуже боляче.

«Я вирішила, — писала дівчина, — проїжджаючи через Київ, затриматись на день, розшукати вашу квартиру, адреса мені була відома, але ви ще не повернулися з евакуації, і я прибрала все, помила вікна, я якось відчула, що це кінець. А тут прийшли й ви. Так, це кінець. Прощайте, моя дорога. Чому так трапилось, що єдиною жінкою, котру мені скортіло назвати матір'ю, виявились ви? Прощайте назавжди. Бережіть Гарасима Львовича, хоч, звичайно, це він мусить берегти вас. Коли вам не буде дуже боляче, згадайте часом мене, вашу П. Дмитрієву...»

БОРОТЬБА ЗА ЛЮДИНУ

Коротко кажучи, ми вийшли із загсу, де урочисто поєдали її та моє життя на найближчі п'ятдесят років: мені двадцять п'ять, їй — двадцять три, — більше навряд чи вийде. Вона йшла од мене праворуч, моя Маша, а зліва до мене тулилася її подруга Неля, дорогий свідок нашого одруження.

«Неля, — сказав я, — прошу вас описати мені ще раз, який вигляд у моєї коханої дружини і який вираз мають її очі, коли вона поглядає скоса на мене й штовхає ліктем під бік».

«Маша — русява, як і ви, — відповіла покійно Неля, — із м'яким, як шовк, волоссям...»

«Знаю, — перебив я, — і пахне це волосся трохи смішно — мигдалем, і в пальці аж струм б'є, коли погладити, вітер докидає його іноді мені до вуха...»

«А руки у неї маленькі, — продовжувала Неля, — пальці довгасті...»

«Знаю й руки, — відгукнувся я, — ці руки ведуть мене через життя, я сто разів умер би за кожен пальчик!»

Тут Маша не витримала, дмухнула на мене збоку, наче бажаючи потушити мою температуру.

«Ваша Маша не дуже красива, — описувала далі Неля, — але до чорта симпатична! В її очах іноді проскакують такі бісики, що просто страшно стає за життя навколишніх хлопців Вони в неї сірі, ті кляті очі, а часом аж чорні, коли сердяться, а то й блакитні, коли посміхається ваша Маша...»

Тут ми дійшли до рогу вулиці, і треба було переходити брук. Ми стали чекати. Я почув поруч дитячий голосний шепіт: «Ма, дивись, який страшний цей дядя! У нього

зовсім немає очей, тільки окуляри!» — «Цсс!» насварив хтось дитину. Тоді Неля й Маша швидко підхопили мене з обох боків, і ми майже перебігли брук.

«Любі мої,— сказав я супутницям,— правди ніде діти. Так воно й є. Приготуйтеся до того, що принаймні раз на день ви це почувете. Навіть мої військові нагороди не врятують становища. Спочатку людям бачаться мої невидючі очі, а вже потім — ордени чи медалі...»

Ми дійшли до нашої студентської кімнати. Ще зранку там усе було приготовлено до бучного весілля. Маша з подругами спекла, що належить. Мої друзі принесли пального. На сходах нас засипали травою, квітами, я подумав, що на мене перекинувся віз із свіжим сіном. Весілля вийшло щире й сердечне. Бажаю всім знайомим фронтовикам, щоб їх теж так стрічали й кричали «гірко» та співали фронтових пісень. Перед очима моїх спогадів пройшли вмить картини фронту. Лісок, де був наш аеродром. Лісова річечка, де ми вмивалися. Витоптана галявина, де фронтовий ансамбль пісні й танцю «показував клас». Мій винищувач. Я пригадав кожну подряпину на його фюзеляжі, кожну прим'ятину, масляну пляму. В мене у вухах переможно заспівав мій мотор, знайомий голос якого супроводив мене в усіх атаках, на всіх висотах, коли я «закладав» віражі, коли я йшов у піке, коли я гнав «месера», чи коли я пірнав у хмару, щоб збити гітлерівців з толку, бо їх було на той раз більше в повітрі.

Ми посідали до столу. Праворуч од себе я почував Машу, вона схвильовано дихала й часто торкалася моєї руки, тупилася щокою до мого рукава. Я вже майже звик до темряви, опуклої виразності набули навколишні звуки, я привчаюся відрізняти, з якої відстані вони лнуть. Опинившись у світі сліпим, я всіма моїми відчуттями заміняю зір. Шкіра на пальцях наче вся складається з нервів, які миттю розпізнають усе, до чого я торкаюсь. Але я ще не встиг одвинути від зорових уявлень, я сидів коло столу й бачив себе із обпаленим обличчям. Я бачив себе поруч молодій видющої дружини, яка мене полюбила, мені хотілось затупити обличчя руками, щоб захвати його від поглядів.

«Друзі,— сказав я,— уявіть собі, що я такий же зрячий, як і ви всі, тільки очі в мене заплющені, і вам не треба час від часу кидати на мене співчутливі погляди й відчувати в серці гризоту. Найгірше для сліпої людини, коли їй співчують, жаліють... Вип'ємо по чарці, закусимо картоплею й

капустою, бо студентське життя таке здавна: наука краще в голову йде, коли шунок неповний. І наші університетські часи згадаються колись, як свято...

«Не вірю,— сказав хтось п'яним голосом,— яка тут у чорта може бути любов?!» Голос замовк, мені здалося, що власника його схопило кілька рук, турнуло на тапчан. «Пустіть!» прохрипіло з-під подушки. Я взяв свою склянку, напомацьки налив туди горілки, підвівся, тримаючи склянку в руці. «Спасибі тобі, Грицьку,— сказав я,— за щире слово і взагалі. Я п'ю за твоє здоров'я...»— «Не п'ю», через силу вимовила Маша. «Я вип'ю сам», твердо продовжував я і міцно-міцно стискав у руці склянку, щоб людям не здалося, що у мене тремтить рука. Проте горілка в склянці хлопотіла так, що аж на ліву руку мені полетіли бризки. Я намагався стримати це тремтіння й відчув, як склянка роздушилася в руці, горілка опинилася на столі.

«Друзі,— сказав я,— Грицько ще на фронті знав, що за перемогу належить нагорода. Він намагався залишитися живий, щоб повернутися додому, постелити койку й вилежуватись до кінця життя. Так він думав, не розуміючи, що найвищу нагороду одержував там, на полі бою, заглиблюючись у думи серця, пишавчись довір'ям Батьківщини, виконуючи найвищу місію свого життя — здобуваючи перемогу.

«Він не вірить у мое щастя. Так само, як і тоді, коли ми з ним удвох налетіли на десяток «месерів». Пробач, Грицьку, може, ти про це не хотів би почути. Але я мушу захищатися. Ти тоді певний був, що мені настав край, бо машина моя вся взялася вогнем, і на одні кілька секунд ти пірнув у хмару. Потім ти виринув, добре бився, і ніхто тобі не закине нічого. Так теж можна воювати, але так не перемагають. Ще раз пробач,— я не уявляю твого обличчя.

«Я падав, охоплений полум'ям. Я не хотів використовувати парашута, бо це була територія під ворогом. Я дав максимальні обороти моторів — «Здоров, Гастелло!» — гукав я з усієї сили. Я натиснув контакти кулеметів і мчав до землі, стріляючи в ешелон, на який я направив свій винищувач. Скажу одверто, що тих кількох секунд, які мені лишалося жити, було цілком досить для багатьох думок. Може, й Гастелло так думав. Він не зостався жити, щоб нам розповісти. Вогонь бив мені в обличчя. Я не міг затулити очей, руки тримали штурвал, самолёт мусив

врізатися в ешелон! Навіщо очі, коли все одно кінець! В останній момент очі мої пожер вогонь, я встиг відчутти по-рожню глибину замість них, пекучу чорну безодню. І в кромішній темряві виринуло обличчя мого командира полку, небіжчика майора Кочета, який голосно сказав: «Пунктуально, Ваня!» І щось ударило мене по голові, якийсь паровозний гудок простягся од мого життя в безконечність...»

«Вип'ємо ще,— перебила тоді мою розповідь жаліслива Неля,— а може, давайте заспіваємо? Ну її к бісу оту війну!.. Що було, то було!»

«Іване,— сказала Маша,— хочеш, я їм розповім, як ми познайомились?»

Я мовчки сів, і ніхто не міг заглянути в мою душу.

«Дорогі мої,— почала Маша,— я жила в посьолку поблизу залізничної станції. Батько мій працював у депо, а наречений їздив машиністом. Вони організували партизанський загін на транспорті. Але одного станційного, якого вдни необережно прийняли до себе, гітлерівці так били, що станційний виказав батька й нареченого. Їх повісили перед станцією. Ми з мамою сховалися у тітки, будинок наш зайняв поліцай. Пам'ятаю як зараз — цвів бузок, співав соловей, місяць плів по небі увесь золотий, а мій батько удвох з нареченим мов стояли між двох стовпів, ноги їхні торкалися землі, під подувом вітру вони злегка поверталися один до одного, наче в розмові».

Маша замовкла, я чув, як вона важко дихала. Я вирішив продовжувати сам.

«Ото, значить, як побачив я в останню хвилину мого життя небіжчика майора Кочета, і він сказав: «Пунктуально, Ваня», я чомусь подумав, що це так годиться на тому світі — висилати назустріч зв'язкових. А треба вам сказати, що за життя свого слово «пунктуально» Кочет говорив небагатьом винищувачам. Здебільшого ми чули од нього за вдало проведений бій: «Порядочок, лейтенант!» та й годі. Отже, лечу я,— секунди мої ще не всі, здалося мені, що давно лечу без самольота, я поворушив заклак-лою рукою й відчув під нею сіно. Так, я лежав на сні, обличчя мое горіло, од страшного болю я застогнав, схопив себе за обличчя: воно було вже забинтоване. І очі теж. Я мацнув за пояс, щоб узяти пістолета й закінчити цю волинку,— пістолета не було. Я хотів удатися до ножа — його не було теж. Жіночий голос коло мене тихенько вимовив: «Зброї немає. Я знала, що вам схочеться вмерти».

«Це була страшна ніч. Маша сиділа біля мене, щоб я не зірвав пов'язок, і переконувала жити, в той час, як я хотів умерти. Ту ніч, коли я з невимовним жахом збагнув, що осліпнув назавжди, я запам'ятав до останньої дрібниці. Я висів на волосинці від смерті, і Маша боролася за мою душу всю ніч,— то тримаючи мої руки, то тихо вмовляючи, то плачучи наді мною й лаючи мене.

«На чорта я вам? — питав я. — Дайте мені вмерти!

«І я заснув нарешті, незважаючи на біль, я тримався за маленьку руку дівчини, мов за рятівний круг. Короткий сон мені приснився. Лейтенант Наташа йшла поруч мене, я чув запах її волосся, змоченого весняним дощиком. «Лейтенант Наташа,— сказав я,— вашу руку на після війни!» — Хіба ти забув,— сміялася Наташа,— мою могилу над Дніпром?» — «Наташо!» гукав я. «Я не Наташа», відповідав багато разів голос Маші. Та я чув присутність небіжчиці Наташі, чув, як пахне її волосся й відчував її руку на моїй руці. Потім я, пам'ятаю, плакав — я це збагнув із того, що очі мої під пов'язкою неймовірно свербіли, наче їх розідала сіль.

«Я був під Машиним доглядом кілька днів. Вона крадькома приводила лікаря, який давав мені щось снотворне, щоб я спав і не морочив голови нікому. Да, я не сказав, як потрапив до Маші. Коли мій самолёт мав от-от врізатись в ешелон, там стався вибух (як ви пам'ятаєте, я летів, стріляючи) — і вибухова хвиля стріла мою машину, амортизувала її швидкість і шпурнула на густий садок, де вона й згоріла, а мене знайшла Маша поблизу в лопушинні. На моє щастя німцям і в голову не спало, що я міг не згоріти разом з машиною. Тому мене не шукали. Швидко наблизився фронт, перейшов далі, я лишився в тилу.

«З Машею я навіть не попрощався. Просто — підїхала машина, поклали мене й повезли до госпіталю. Я думав, що нарешті я загубився в цьому світі, і ніхто не знатиме, де я подівся, бо я вирішив додому не писати. Хай думають, що мене вбито. Тільки оце недавно я дізнався, що Маша таки випитала в мене адресу й написала моїм рідним всю правду, просила не хвилюватися й чекати, а також прислати їй мою фотокарточку...

«Хоч-не-хоч, пустили мене по госпіталях. Скільки я там вилежав, аж страшно згадувати. Я собі сказав: «Не поспішай, Іване, вилікуйся, хай у тебе будуть цілком ясні перспективи й свіжа голова, тоді приймеш рішення, вмерти

ніколи не пізно. Коли не вмер зразу — почекай!» Я чекав. Я часто ловив себе на тому, що мені до всього байдуже. Лежу й думаю, чи є в світі нещастя, більше од мого. І помітив дивну річ: усі до мене знаходять діло, не лишають мене й на хвилину самого з моїми думками. Спочатку я сердився, потім демонстративно одвертався й не відповідав, потім просто став орудувати такими словами, що мені й зараз за них соромно. То прийде бувало головлікар, сяде коло мене на койку й почне буркотіти, як гарно йде лікування, який у мене дужий організм, скільки ще мене чекає на цім світі красивого. «Але ж очей ви мені не повернете?» скажу бувало я, і він тільки зітхне.

«Сестри й молоді лікарки — ті зробили з мене якесь чудо природи: щохвилини приходили мацати мій пульс і все набивалися читати художню літературу. А нащо вона мені вдалася? Того, що я чув по радіо, було цілком досить. Став я помічати, що сусіди мої по палаті як навмисне говорять на такі теми, які здатні викликати в мені реакцію. Одного разу прочитали вголос опис повітряного бою трьох наших винищувачів з десятьма «месерами». Як на зло, боєм командував мій приятель Миша Кожин, я не стримався, згарячу прочитав цілу лекцію, який Миша мастак і як це в нього виходило. А потім я кілька днів пролежав, одвернувшись до стіни, і злився на себе, що мене так ще притягає життя. Одне слово, — я був такий противний, такий вредний і просто скажений, що не розумію, як на мене не почепили намордника!

«Я твердо вирішив не приймати нічиєї ласки. Мені приносили їсти — я не дозволяв нікому допомогти, обливався гарячим супом і чаєм, упускав на підлогу котлету і їв її потім з піском. Я сам помацки ходив по палаті й коридору, не раз падав, не два наштовхувався на стіни й на двері, перекидав стільці, заважав усім. Так у кожному госпіталі. Але я не пам'ятаю жодного випадку, коли б я міг наштовхнутися на серйозну небезпеку: завжди між мною і нею я стрічав людську руку — санітарки, сестри, свого брата пораненого. Негласно я був під таким доглядом, що не міг вільно кроку ступити. Тепер я розумію, що то була боротьба за людську душу, то радянські люди змагалися за мене зі мною самим.

«Одного разу, в десятому госпіталі, я стояв коло відчиненого вікна. Я цілком одужав. Ще кілька днів, і я переступлю поріг лікувальної установи, щоб стати під сонцем і

опинитися серед темряви, яка не має краю. Розум підказував, що мене пожаліють, примістять десь до притулку, я буду ходити до клубу сліпих, на свята виступатиму із спогадами про те, як я бачив світ і плавав у безмежному повітряному океані, почував себе птахом, пізнавав радість і гордість переможного бою в повітрі. Всі мої почуття повставали проти такої перспективи!

«Я стояв коло вікна й відчував якийсь неспокій в природі. Шумів вітер нападами, тривожно цвірінчали пташки. «Насувається гроза», хтось сказав голосно. Я знав, що був уже вечір, бо всі попили вечірній чай. Я ліг на ліжко, накрився з головою, поліз рукою до дірки в матраці — так, мотузка була там, на своєму місці. Треба вам сказати, що я не надіявся, що мені хтось позичить зброї — тим більше, що по госпіталях пістолети у людей забирають. Я дістав собі шмат парашутного стропа й ховав його од усіх.

«Я почекав, доки в палаті полягали й поснули, сусіда мій легенько почав хропти. «Пора!» сказав я собі. Обережно спустив ноги з ліжка, встромив їх у капці й тихенько рушив до вбиральні. Дорогою я, розуміючи, що в коридорі горить світло, покрутив вимикач, щоб погасити. Мацаючи правою рукою стіну, я дійшов до вбиральні. Прислухався. Покрутив і там вимикача, знаючи, що й там горить електрика. Прислухався — тиша навкруги, я — сам. Обережно намацав на вікні ручку, прив'язав до неї шматок стропа й заходився робити зашморг. Повірите, у мене не було особливих якихось переживань — я просто не хотів жити в такому вигляді.

«Надворі розкотився перший вал грому, потім ще й ще раз, я мимоволі прислухався до могутньої симфонії неба. Вдарив у шибки дощ. Тоді твердою рукою я одяг на шию петлю і несподівано почув голос — тут же, поруч, — наче людина була не далі, як за крок, і увесь час мене спостерігала: «Ну й дурак, ваше благородіє!» Це говорив мій сусіда по палаті, літній інженер, який став на війні саперним лейтенантом, був поранений на форсуванні Дніпра. «Я не буду заважати, — продовжував сапер, — але дозволю собі сказати на дорогу, що ти дурень і боягуз!» Він спустив в унітаз воду й пішов геть, голосно ляскаючи капцями по цементній підлозі.

«Ви самі розумієте, що в такій обстановці кожен би на моєму місці скис. Я теж скис. І, не одв'язуючи мотузку, пішов до палати. Я знову підійшов до вікна, відчинив його.

Йшов рівний, рясний, нехолодний дощ, і швидко він усух. Мої ніздрі затопили пахощі саду. Ніжно дихали вишневі листки, розпукувалася до квітування біла акація, мені навіть здалося, що я чую порух кущика холодної м'яти. Таким величним миром і спокоєм дихало на мене з відчиненого вікна, що я заплакав — вдруге після мого нещастя. По щоках покотилися гарячі сльози, мені захотілося жити, переді мною лежав світ, умитий дощем, запашний, живий. Він гукав до мене, і кожна жилка в мені відповідала йому. Пахощі саду й дощу раптом нагадали лейтенанта Наташу — вона пройшла переді мною по аеродрому в сяєві ранкового сонця, і, дивна річ, я зрозумів, що то не вона, а Маша йде до мене крізь ніч і невідомість. Я відчув, що любов, яка довго жевріла в моєму серці, набрала снаги й розквітла, розкущилася веселим, високим полум'ям. «Я люблю тебе, Машо,— вголос вимовив я,— я люблю тебе на все моє життя!»

«На другий день я довго радився з саперним лейтенантом. Ми з ним критично розглянули всі руйнації, які завдав вогонь моїй фізіономії, і він вирішив, що треба зробити дві-три пересадки шкіри. Потім ми перебрали професії, на які я мав право претендувати в моєму становищі. Лейтенант, як і всі знайомі мені сапери, був трохи скептиком і зовсім не сентиментальним. «Ти зможеш плести корзини з лози,— сказав він похмуро,— або клеїти коробочки для аптеки... Професія цілком рентабельна...»

«Отак потроху — то жартами, то серйозно — підійшли ми до того, про що я мріяв перед війною і що боявся вимовити тепер. Назвав це слово саперний лейтенант: «Піди ти, чоловіче божий, до університету, га? Хіба святі горшки ліплять? Будеш професором на старості літ, як у тебе пам'ять не одбило під час аварії». Я признався йому про мої мрії, він тут же зробив мені невеличкий екзамен нашвидку й подзвонив санітарку. «Покличте ординаторку,— наказав він санітарці,— дуже термінова справа». Його голос був такий значний, що санітарка й слова не сказала й помчала за лікарем. Ординаторка прийшла негайно, і ми гуртом намітили план дій. По тому, як вони зі мною говорили, я зрозумів, що це в них не перша бесіда про мене. Я збагнув, що вони знають історію моєї хвороби, а точніше,— історію моєї поведінки по всіх десяти госпіталях, від першого починаючи. Разом зі мною, з госпіталю до госпіталю приходила ця історія, і новий колектив розпочинав боротьбу за

мене, оточуючи своїми людьми, не спускав з очей, записував нові спостереження, висловлював нові припущення, відмічав симптоми душевного одужання.

«Звичайно, вони знали про мій строп, і я згорів од сорому, уявляючи себе з тією мотузкою. У них навіть були листи од моїх батьків, де ті просили не турбувати мене, коли я сам про них не спитаю, і писали лікарям про відмінні риси мого характеру ще з дитинства. Справу було поставлено, як то кажуть, цілком науково. І тоді ясно стало мені, що не так просто було вислизнути з життя, коли всім знаходилося до мене діло, а всі разом складали силу, якою пишаємося ми перед цілим світом!

«Ординаторка вирішила, що самих пластичних операцій мало, треба, щоб я разом з цим пройшов підготовчий курс до вступу в університет. Почалися мої муки. Новий мій друг — наступник саперного лейтенанта, бо це вже було в іншому госпіталі, — запевнив мене, що все виходить гаразд, не гірше, як було спочатку. До госпіталю ходили вчителі й насипали до моєї голови безліч премудрості, і попервах не вірили, що мозок мій сприйме все без очей. Я намагався не губити й слова з їхньої науки, а дещо пам'ятав ще з десятирічки, — словом, у моїй палаті запанував ажіотаж, університетом запахло не лише мені, а й кільком іншим інвалідам. А один зрячий сержант (він був безрукий зовсім) щиро заздрило мені, не знаючи, який радісний бальзам вливає цим до мого серця. Я рідко згадував Машу, але щоразу з більшою радістю відчував, що наближаюся до права на божевільну надію. І ніхто мені ні разу навіть не натякнув, що разом з лікарями й батьками моєю долею клопоталася сама Маша, двічі приїздила до госпіталю, бачила мене крізь скляні двері й раділася з лікарями.

«Нарешті прийшов день, коли я розпрощався з госпіталами. Мене прийняв університет. Я приніс із собою до гуртожитку торбу з білизною, книжки, друковані для сліпих, і рукопис твору, який я продиктував кільком добровільним переписувачам з двох госпіталів і одного санаторію. Це ви знаєте — «Записки винищувача» — біографічно-довідкова книга, яка розповідає, як я літав, і передає товаришам кілька спостережень і порад з мого досвіду, перевічених на власній шкурі.

«В університеті, це ви теж знаєте, мене стріли добре. Миська комісія допомоги інвалідам Вітчизняної війни приставила до мене інваліда зрячого, який мав бути на одному

курсі зі мною. Потім, Олег, ми вип'ємо за твоє здоров'я. Я став учитися. Все оберталось дуже просто, я навіть згадав, що можу сміятися. Ще в ескадрильї я був неабиякий оповідач народних казок, а тут раптом відчув, що мені хочеться їх оповідати. І знову-таки ніхто мені не сказав, що в гурті студентів була й Маша, сама студентка. У мене казкового репертуару чимало, і добрих півночі з нашої кімнати в гуртожитку, пам'ятаєте, линув такий регіт, що вікна деренчали, і сам я сміявся теж.

«Прийшло свято Перемоги. Перед цим днем ми ніч не спали й опинилися ранком над Дніпром. Там, почувавши, що груди мої можуть луснути од почуттів і переживань, я не втерпів і висповідався перед моїм напарником з інвалідної команди. Олег, ти мене чуєш? Красиво тоді вийшло, будьте ви неладні! Цілий гуртожиток купався, як то кажуть, у романтиці, а мені ніхто й не натякнув. Хай вам грець, я не в претензії! Олег тоді якось чудно покашляв, мені й на думку не спало, що він з мене сміється. Я сказав йому, що хочу в цей святковий день, в цей урочистий і так далі, і тому подібний день просити його, Олега, виконати моє секретне прохання й написати на таку й таку адресу (я запам'ятав ту станцію, де падав). І в тому листі запитати одну особу, чи не буде вона гніватися, коли їй напише листа людина, завдячена їй життям. Пам'ятаю. Олег бовкнув: «Ти що, хочеш свататися?» Це мені здалося справжнім блюзнірством, бо я не мріяв про зустріч, а тільки — щоб вона дозволила любити її здала.

«Уявіть собі моє здивування й просто жах, коли Олег сказав: «Ось тут є студентка, яка тобі напише, у неї почерк кращий!» І Олег підвів до мене когось і з'єднав наші руки. Щось безкінечно знайоме увійшло до мого серця, коли маленька рука потисла мою. «Маша!» сказав я тремтячим голосом і потім закричав щосили: «Маша!!» Той день був повний чудес і радісних сліз, тому й моє щастя сховалося в загальному хорі, і серце витримало...

«Як бачите, ми одружилися. Чуєш, Грицьку, не так просто ходить по світу щастя! Можеш не вірити,—я ще сам не зовсім вірю. Але ось воно, мої друзі. За ваше здоров'я!»

Далі наш весільний бенкет продовжувався без промов і спогадів, більше — з піснями й танцями, а Грицько, одтанцювавши з горя, півгодини плакав у мене на жилетці, обціловуючи мої ордени й медалі.

ВЕСНА

Стислість, із якою звичаєм оповідається, повинна мати межі, бо часто її позитивні якості можуть обернутися проти неї самої: схема нездатна передати живу тканину слова. А часто буває, що тканина мови оживає тільки на кінець, створюється настрій, формується ритм по довгій передмові, яка й виявляється тоді зовсім не передмовою, а щирісінькою дією. В усьому ж іншому повинно керуватися золотим правилом Пушкіна: «Точность и краткость, вот первые достоинства прозы».

Трьох дівчат вважали в університеті за нерозлучних подруг, хоч і вчилися вони на різних факультетах. Віку були не зовсім похилого — близько шести десятків літ, коли брати загальну суму їхніх років. Звали їх Воля, Рада й Аліна, причому — перша була математик, друга — біолог, а третя вчилася на філологічному. Одностайність, із якою вони зневажали проблеми кохання й висміювали чоловічу статтю, створила їм між товаришами сумну славу «старих дів», що, як відомо, належить до дуже маловживаного лексиону.

Чи можливе в університеті кохання? Сама така постановка питання заслуговує на суворий осуд. Та й чи в голові ж ото нашому заклопотаному студентству якісь позапрограмні предмети? Тут аби встигати з однієї лекції на другу, з гуртожитку до ідальні, з бібліотеки до книжкової крамниці. А концерт у колоннім залі філармонії? А Володимирська гірка в місячнім сяйві? А Голосіївський ліс із весняними слов'ями? Де вже там студентів до кохання, на це ж не передбачено програмами жодної миті!

Воля народилася в професорській родині. Дід — математик, батько — астроном. Вона сама підрахувала, вихо-

дячи з теорії ймовірності, скільки їй шансів було на те, щоб не остогидла математика з дитинства,— і одержала дуже мізерну величину, порядку безконечно малих. До речі, цей підрахунок зробила, вже перебуваючи на математичному факультеті.

«Розумієте, дівчата,— сповідалася часом Воля Аліні й Раді,— кажуть, що дівчині незручно любити математику, але я не уявляю собі нічого більш поетичного! І берусь вам довести, що найдужче можна висловити почуття тільки формулою... Шкода, не дійшло до нас: я певна, що Шекспір був математик!..»

Воля була красива, хоч і кирпатенька трохи,— в уяві хлопців її зовнішність аж ніяк не в'язалася зі сторінками запаморочливих цифр. Скільки разів, мов метелики на вогонь, летіли на її сині очі різні зацікавлені особи! Але варто їй було прочитати жертві крихітного реферата про поетичні якості рівнянь і формул, як метелик одчайдушно змахував обсмаленими крильцями й летів геть, до інших факультетів...

Дідові-математикові подобалась така онука, але й він часом бурчав і роздратовано жував білі вуса, коли Воля, сидючи біля вікна, прочиненого просто в куш квітучого бузку, із захопленням борсалася серед нескінченних цифр. Професор лазив тоді по палісадничку, притримуючи пенсне, яке падало з носа, ловив земляну жабку й, потихеньку підкравшись, клав перед Волею на папір. «Рятуйте,— верещала онука, скочивши з ногами на стілець,— ну й дивна в тебе, діду, манера залицятися!..»

Дід перший почав замислюватись про Воличчину матримоніальну долю. Повернувшись до Києва з евакуації, він плакав гордовиту мрію погойдати на руках ще й правнука перед тим, як закінчити свій життєвий шлях. Зрозуміло, що подібні мрії тримав при собі, але робив усе від нього залежне, щоб онука не засиділася в дівках. Він полюбляв, щоб до Волі приходили гості, зокрема Рада й Аліна, урочисто тоді вносив їм до кімнати гарячого самовара, заводив пісень і зовсім не був схожий на традиційного професора-математика. «О, плем'я молоде,— декламував він, підносячи руку із затиснутим між пальцями пенсне,— мій час, гай-гай, минув, та б'ється в унісон оце старе серце!»

Марно під вікнами флігелька, де жив професор із синном-астрономом та онукою, лунали вечорами легковажні

звуки гітари, марно невідомі закохані особи жбурляли у вікна квіти, зірвані тут же на професорській грядці,—дівчата невмолимо замикали вікна, зсовували занавіски й намагалися ігнорувати те, що стукало вже (та ще й як!) до їхніх юних сердець...

«Дівчата,—казала серйозно друга подружка—Рада,—науково доведено, біологія наука точна, і я відповідаю за свої слова. Ніякого кохання взагалі не існує, це все вигадали поети, а біологія знає одне—життєві процеси не потребують романтичних мантій, правда, Волька?»

«Ми вже й так, як білі ворони,—відгукувалась Воля, не підводячи на подружок очей і домальовуючи до формул, які лежали перед нею на столі, крильця, прикрашаючи їх навколо ромашками.—Ми—таке нехарактерне явище, що університет сміливо може вважати нас за юні нулі... Як на мене, то я б, може, й вийшла до отих гітарників, які топчуть під вікном дідові квіти... Але Аліна...»

«Так, Аліна заперечує,—підсумовувала Аліна, говорячи про себе в третій особі,—Аліна має сміливість вважати себе досить дорослою, щоб розважатися подібними речами!..»

«Так, Аліно,—Рада зробила паузу, бо за вікном з новим завзяттям співала гітара,—мені більше подобається рояль!..»

Радина мама (тата в неї не було) була вчителька музики і вчителювала з давніх-давен, коли й сама ще вчилася в гімназії. Рада обрала біологію, можна сказати, з дитячих років. Не кожную дитину, яка з захопленням обриває жукові крильця, чи підбиває горобця з рогатки, можна зарахувати до категорії майбутніх біологів. Радочка ніколи не проходила байдуже повз усе, що повзало поруч, дзижчало, лігало, крутилося по землі із задертими вгору лапками, що плигало їй на груди, намагаючись лизнути в носа, що безпомічно цвірінчало, випавши з гнізда. Гербарії поступалися місцем колекціям пташиних яєць, яйця—вітринам багатоколірних метеликів, метелики—збіркам жучиного світу.

Німецько-фашистська окупація Києва жахливо вплинула на підлітка—Раду. Вони з мамою позбавлені були можливості вчасно виїхати, і Рада жорстоко картала себе за недостатню наполегливість. «Пішки треба було, мамо,—казала вона суворо, краючи цим мамине серце,—повзти треба було, а вийти!..» І тільки згодом, здогадавшись, що мама

зв'язана з підпільниками, Рада перестала говорити про евакуацію. Її душа занурилась в мерзоту, жорстокість і звірячість. які принесли до міста окупанти, вона мусила закам'яніти, і вона закам'яніла, допомагаючи мамі продавати на базарі різні хатні речі, щоб не вмерти з голоду. Мама стала за прибиральницю до управи, їй треба було, як підслухала Рада, викрадати бланки посвідчень для працівників підпілля.

З гордо піднесеною головою йшла Рада виконувати перше мамине прохання — віднести ноти, серед яких були й інші папери. Гордо поверталася додому, почувавши, що не навидить загарбників з кожним днем дужче й дужче. Виконавши доручення, таке небезпечне й лоскїтливо хвилююче для юної душі, Рада з піднесеною головою марширувала Києвом, голосно декламуючи:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стрельных;
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне!..

Тепер мама Радина знову викладала музику, носила партизанську медаль у святкові дні й мріяла написати спогади про київське підпілля. Довго вибирала час, вигадувала цілий вільний день, витягала із старовинної шкатулки з подвійним секретним дном цєратовий зошит, ходила й ходила з кутка в кутки, тяжко зітхала, сідала до столу й, не доторкнувшись до пера, довго сиділа нерухомо. Які ще болючі її рани! Товариші й подруги проходили перед очима, і кожне шматувало серце, так недавно це було, такі ще вони живі й кохані. Писати про підпілля — це ж оживляти друзів, боротися з ними поруч, і ще раз втрачати, переживаючи з ними їхні смертні муки. Ні, нехай іншим разом, коли зарубцюються рани. І вчителька музики кінчала тим, що, не записавши й слова, лягала на ліжко серед білого дня й зрештою солодко плакала, полегшуючи цим свою душу. За таких випадків Рада силоміць вдиралася до кімнаги, бухалася поруч мами, і чимало часу вони вдвох схлипували й згадували страшні втрати підпілля. Цєратяний зошит так і лишався поки що незайманий.

Другий зошит із цєратяними палітурками (брата маминого) заповнювався на відміну від першого навдивовижу кутко. Це були виключно вірші. Рада переписувала їх старанно і могла читати напам'ять коли завгодно й у необме-

женій кількості. Студент-геолог, із котрим Рада збиралася влітку рушати на Карпати,— в складі відповідної експедиції, звичайно! — мав добру й чималу мороку з тими поезіями. Не встигав він вивчити одного поета, як Рада приголомшувала його новими ямбами й хорейми, і бідний геолог проклинав долю, кляв друкарні, що переводять папір на такий незрозумілий спосіб розставляти рядки! Проте Рада була певна, що цей дворушник щиро любить усіх поетів гуртом і кожного зокрема...

«Дівчинко,— сказала глузливо Воля,— не примушуй його читати вірші! Він так страшно тоді клацає зубами, що мене охоплює жах... Нехай уже липне до тебе з людською мовою...»

«Аліна все чує,— одказувала Аліна,— що у тебе, Волько, за негарна манера вживати таких слів, як «липне», у відношенні до чоловіків...»

«Твоя філологія пахне касторкою!» одрубувала Воля.

«Не пахне треба казати, а тхне...»

Аліна, третя подружка, мала твердий характер і завжди приборкувала обох своїх подруг. Зовнішньо вона нагадувала — за заявою біолога Ради — несміливу лань із величезними сумними очима. Математик Воля заперечувала цей образ і вигадувала всеохоплюючу формулу, здатну повністю характеризувати подругу. Тільки дід-професор, будиши присутній під час розмови, нічого не вигадував і щиро зігхав. За його молодих днів таку Аліну неодмінно порівняли б із Суламіф'ю з Пісні пісень...

В гуртожитку (у дівчини не було рідних) Аліну вважали за приємну дівчину, дещо своєрідну в питаннях чистоти мови, якою говорилося чи писалосся в її присутності. Нічого не поробиш,— зігхав дехто,— філолог! Може, хто із студентів і хотів би викласти свої погляди з приводу її бронзового волосся, агатових очей, загадкової посмішки, та задалегідь вдавався в паніку й німів, знаючи, яка сувора Аліна до порушників законів мови. «Що це має означати,— питала дівчина сміливця,— прибитий солоною хвилею до берега ваших вод? Морський фольклор, да?..»

Аліна була з робітничої родини, батько брав участь ще у Жовтневій революції, мами вона не пам'ятала, старший брат служив у війську на китайському кордоні. Так трапилось, що саме напередодні Вітчизняної війни Аліна поїхала з батьком на екскурсію до Ленінграда, і там їх застукала війна. Батько-пенсіонер одразу ж пішов на пітер-

ський завод, де працював ще за днів молодості, і до Києва вони повернутися не встигли. Час блокади Аліна прожила в місті Леніна. Поховала батька й трохи не загинула сама, але змагалася за перемогу, скільки могла, і з гордістю почувала себе ленінградкою. Поступила теж на завод, не мавши ще й п'ятнадцяти років, і самовіддано працювала до кінця війни. Потім повернулася на Україну.

Сьогодні над Києвом стояла всепереможна й радісна весна, величезні глейкі бруньки на каштанах перетворилися вже на ніжні семилисники й повипускали свічечки майбутніх квітів, з-за Дніпра через Печерськ долітали до самого університету запахи ожилої землі, у Ботанічному саду верещали на всі заставки солов'ї, гріючись своїм співом у свіжі вечори, а під вікнами Волиної квартири, що містилася, як відомо, у флігельку на першому поверсі, посходило безліч усякого добра: лопуцьків, м'яти, півників, тюльпанів, і повісив свої грона бузок.

Дівчата сиділи в кімнаті з відчиненим вікном і нудьгували. Крізь вікно лилося на них синюше київське небо, а їм здавалося, що надворі цілковита осінь. От, пишуть і доповідають про студентське життя, — яке воно насичене працею й рухом. Змальовують, як студентське плем'я — молоде, задьористе, гаряче — штурмує фортеці знань. А коли настає перерва? Чому цей період випадає з уваги? Учасникам Вітчизняної війни, які пропустили кілька років, ніколи і вгору глянути, у них немає ні дня, ні ночі, треба надолужувати час. Ну, а їм, бідним дівчатам, що накажете робити?

От завтра відпливає щорічна традиційна екскурсія Дніпром до Канева, на могилу Тараса Шевченка, і їх забуто. Запрошень не одержали, квитків теж. Як не сумувати? І не підуть же вони з'ясовувати, чому їх обійдено. В чомусь іншому, будь ласка, а в цьому вони горді. Не хочете нашої присутності, — і не треба. Без Костя Хмеля справа не обійшлася. Ну, за що він їх так ненавидить?

— Коли я чую його неможливий жаргон, — сердито сказала Аліна, — я готова тікати безвісти! Просто ведмідь якийсь...

— Але на тебе він поглядає цілковитим ягнятком, — невинним голоском поправила Воля, — і, слово честі, я бачила, як він випишував до книжечки різні благородні слова, щоб тобі сподобатись!..

— Благородні слова, — гірко озвалася Рада, — ви знаєте,

де він воював цілу війну? У морській піхоті, щоб ви знали!..

— Причому тут морська піхота? — нахмурилася Аліна. — У нас у Ленінграді «морська піхота» було найдорожче слово!

— Коли я клеїла стінну газету, він мені гукнув знаєте що? «Проверніть операцію на двадцять — ноль-ноль». Ви гадаєте — тільки це? «За невиконання буду драїти на бюро вашу неоперативність...» Як вам подобається?

— Ти, Радко, не лїзь до філології, — примирливо сказала Воля, — а як же він повинен був висловитись? Твій геолог, думаєш, інакше лається, коли має нещастя вчити довжелезного вірша, який ти для нього переписала?

— А політехнік? Щось він надто часто приносить твоєму дідові різні речі, які той забуває на лекціях в інституті, зонтики, калоші, цілий універмаг!

— Годі, дівчата, — зупинила Волю і Раду Аліна, — нехай собі називають нас старими дівами, ми не потребуємо їхнього товариства! Обійдемось дуже легко...

— А мені шкода, дівчата, — я б з охотою поїхала. Це незабутня подорож! І хоч би знати, хто це нам підклав таку свиню. Невже ми повинні через твого Костя Хмеля сидіти вдома, а всі попливуть до Канева?

— Коли ти ще раз тулитимеш до мене того Костя, я не відповідаю за себе! — оголосила з притиском Аліна.

— Дівчата, — благально сказала Рада, — я не можу вже чути про того Костя Хмеля...

— Правильно, — погодилась Воля, — я певна, що Аліна перша вимовить це ім'я і тоді вона заплатить штраф!..

Аліна пішла в атаку й неодмінно хотіла покарати Волю власною рукою, але Воля була дуже поворотка й жертвою стала Рада, яка не встигла своїми короткозорими очима помітити, звідки насувається небезпека. Вона в свою чергу погналась за Волею й налетіла на шафу. Шарварок знявся повний, і він лише набув організованих форм, коли Воля витягла з шафи оберемок старої родинної одежі й пожбурила на ліжку.

— Я пропоную професорське весілля!

Це була любима їхня гра ще з дитячих років, коли за головного режисера порядкувала Волина мама. Тоді Аліна незмінно набувала зовнішності молодого, Воля — молодій, а Рада — батька професора, візника, міліціонера й молодшої сестри, — залежно від обставин. Гра мала безліч варіантів, до неї ставали інші персонажі, квартира перетворюва-

лась на божевільню, батько-астроном тікав з дому, а діла-математика замикали до кухні, звідки він мав тягати самовара на весільний стіл і влатати з себе трактирного положого на гастролях у статечному домі.

І от Аліна ще раз «молодий», а Воля — наречена в фаті з риболовної сітки. В процесі одягання й перетворення молодда щипала молодого, а молодий верещав і замірявся на всіх парасолею, «професор» — Рада споруджувала трибуну за допомогою табуретки, ящика, килима й горлала, щоб їй не заважали. Вереск, регіт, галас і гуркіт по вінця виповнили кімнату...

Несподівано, у найневідповіднішу мить, перед вікном раптом виник молодий хлопець і стовбичив хвилину, намагаючись привернути до себе увагу весільчан. Новий вереск, дівчата, побачивши хлопця, попадали просто на підлогу, реквізит розсипався, запанувала тиша.

— Дівчатка,— мовив спокійно Кость Хміль,— я вам приніс запрошення на пароплав. З'являтися об одинадцятій — ноль-ноль. Провіант забезпечено, але різні там йолкибулки можете захопити. Добро? Яку це ви п'єсу репетируєте?..

Коли пароплав відходив від пристані, Аліна сиділа в жіночій каюті й нізащо не наважувалась вийти на палубу. Вона червоніла, коли згадувала, як Кость дивився на їхній маскарад. Рада начепила темні окуляри й заповзялася нікого не пізнавати. Одна Воля без усякої ніяковості поздоровкалася з Костем і навіть лукаво йому підморгнула:

— Товаришу капітан, ви, здається, за весіллям не виспалися?

Це стало неначе традицією,— екскурсантів завжди проводжав із Києва дощ. Небо затяглося сірою мішковиною, крізь яку бризнули перші краплі. Та весна брала своє, і навіть дощ прикрашав її: силуети київських гір то випливали, то ховалися за сіткою весняного дощу, і раптом сонце вдарило поверх хмари в гребінь гори, де миттю засяяла мокра трава, заблищали вікна будинків, посміхнулося голубе вимите небо.

Пішла широка водяна рівнина, гайки по берегах, затоплені повинню дерева, човни рибалок, дубки з дровами й торішнім сіном, які вигрібалися проти течії. Пароплав, повний студентів, потроху входив до ритму кочового життя. Організувалося два хори — чоловічий і окремо жіночий, що співали біля різних бортів пароплава, доки за вимогою слу-

хачів вони не об'єдналися в єдиний ансамбль; Рада, пізнана й в окулярах, дістала від Костя розпорядження «провернути» випуск стінгазети; Воля розтанула в хореографічному гуртку, що готувався до виступу на вечорі самодіяльності.— за дивним збігом обставин танцями керував уже згаданий студент-політехнік, який з невідомих причин потрапив до чужого колективу; Аліна сиділа на кормі й неприховано сумувала, удаючи, що читає гумористичний журнал.

— Прошу дозволу порушити чари самотності,— мовив хтось поруч, і Аліна побачила Костя Хмеля, який сів коло неї з деркачкою в руці, виданою йому, як учасникові шумового оркестру.

— Сідайте, товаришу Хміль,— сказала Аліна, хоч і як їй хотілося назвати хлопця по імені.

— Сів. Ви бачили коли-небудь таку красу?

— Я думала, що вас цікавить тільки морська краса, ви ж не річковий піхотинець?..

Краса була справді виключна. Повноводий Дніпро ще ніс у собі весняні води, ширську долину заповнювала безкрая вода. Вздовж лівого берега розбрелися по пояс у воді дерева,— Дніпро затопив усі протоки й старі русла, вздовж яких вони росли. Синіли далекі, схожі на морську далечінь, ліси. Пароплав ішов простим курсом, на весняній воді скрізь був фарватер...

— Увага! — гукнув Кость стерновому.— Обійди лівіше! Хіба не бачиш, як підозріло нуртує!..

Стерновий навіть не оглянувся на Костин голос. Що вони розуміють, оті студенти? По такій воді нічого не страшно. Там, де влітку стережешся мілин, ідеш, як циркач по дроту, по весняній воді — йди й пісні співай! І стерновий встиг замузикати якоїсь пісні. Та пароплав раптом черкнув об щось кілем, втратив хід і широким рухом повернувся носом проти течії...

Вибіг з рубки капітан, це був рідкий випадок на Дніпрі, що його довго будуть згадувати, як щось неймовірне. Сісти не знати на що й не могли знятися своїми силами, і коли? Тоді, як у Дніпрі води до гібелі? На що ж напоролися? Неначе пісок, а неначе й якісь затоплені й повалені дерева. Що його робити? Машина не бере, треба викликати буксир. Передбачувані кілька годин затримки, доки підійде буксир, дещо розхолодили екскурсантів, але незабаром — хто почав лагодити риболовецьку снасть, хто — уї'явся в

книжку, хто — ліг покотом на палубі виспатися після недоспаної ночі.

Кость іще раз з'явився поблизу Аліни, яка лишалася на кормі. Не кажучи й слова, він кинув весла в човна, прив'язаного за кормою, перейшов туди сам і почав одв'язувати чалку.

— Щасливої плавби, — сказала Аліна, не дивлячись на Кость.

— Отам неподалік моряки вірають посуду з Дніпра, — відповів Кость, — поїду, погляну тимчасом...

— Я можу сісти на стерно, — несподівано для самої себе запропонувала дівчина.

І от вони пливли по голубій величі Дніпра, Кость звично веслував, його обличчя, обернене до Аліни, було спокійне й радісне. Він мовчав, часом оглядався через плече й кивав дівчині на знак правильного курсу. Могутня ріка пливла їм назустріч. Часу було багато для того, щоб з'ясувати все нез'ясоване, уточнити неуточнене, вимовити недомовлене. Проте нічого цього не трапилося. Аліна мружила на сонці агатові очі й безстрашно стрічалася ними з Костиними. Це траплялося частіш і частіш, їм видалося, що вони пливають лише кілька хвилин, коли попереду чітко звелосся над водою судно з прибудовами, оточене понтонами.

— Знайомі місця, — сумно й значущо сказав Кость.

Вони пристали до понтона, знайшли затишок, де не вирувала вода. Кость пришвартував човна, вискочив на гору і, вправно балансуєючи, побіг уздовж циліндричної поверхні понтона, перескочив на подальший і досяг містинки, що нависала над водою з борту судна. З містинки йшли в Дніпро сходи з бильцями. Ніде не було ні душі, все наче вимерло, тільки дзюркотіла повз борт вода, і вся споруда злегка коливалася.

— Полундра! — загукав Кость. — Господарі вдома?

Із трюму на палубу виглянула голова з довгими вусами, страшними бровами, солідним носом і ротом, що жував.

— Якого чорта горлати? — запитала, жуєючи, голова.

Кость розпочав бесіду, внаслідок якої голова піднеслася вище, з'явилися широченні боцманські плечі, і сам боцман — босий та непідперезаний — вийшов на палубу. Вони розмовляли голосно і в той же час дуже помалу, Аліна чула все від слова до слова. З'явився водолаз у комбінезоні й теж босий. Прийшов з носу механік у замащеній гімнастсьорці. Решта команди, якщо вона існувала, перебувала під

палубою, лінуючись ворухнутися, і слухала здала. Була обідня пора, люди щойно пообідали.

— Значить, студенти ото пливли на Канів та й стали на якір,— резюмував боцман,— приміром скажемо, доведеться вам ночувати на воді. Дивуюсь тільки, де ви в таку високу воду знайшли міліну?

Кость спитав, що це вони підіймають з Дніпра. Боцман поглянув на водолаза й механіка, лукаво їм підморгнув і відповів Костеві бравим покахикуванням, яке мало показати, що на його судні всі вміють тримати язика за зубами. Кость нахилився до боцманового вуха і голосно вимовив назву затопленого корабля. Це скидалося на ворожбитство, бо ж посуда ще була під водою,— а може, це начальство приїхало ревізувати? Про всяк випадок боцман випростався й лунко відкашлявся в жменю.

— Був такий момент, друзі мої,— просто й печально сказав Кость,— ви спитаєте, звідки я це знаю... Як же мені не знати, коли довелось своїми руками затопити, щоб не дістався ворогові наш красунь пароплав...

Костеві доповіли, що під корпусом затонулого судна вже продуто відповідні колодязі для просування сталевих рушників, налагоджені до затоплення циліндричні понтони,— вони ляжуть на дно по обидва боки судна, до них причеплять кінці рушників і напompують повітря в понтони, щоб підіймання було повільне й рівномірне.

Кость вислухав і запитав водолаза, чи не пробував він пролізти всередину судна. Водолаз відповів, що там усе замулене й заіржавлене, сам нечистий дверей не відірве.

— На твоє щастя, друже,— сказав Кость,— там чималенька міна припасована. Було наказано затопити, але з перспективою підняти після війни. Щоб не витягли чужі руки, ми влаштували сюрприз...

Водолаз помалу бліднув і вкривався рясним потом. Машиналино засунув руку під робу й витяг звідти срібного годинника:

— На, друже. Мене попереджали про міну, а я не вірив. Носи, браток, за рятунок душі!

Кость потримав годинника й повернув водолазові. Після цього боцман притяг водолазний костюм, з'явилися помічники. Кость нап'яв на себе водолазне спорядження, посміхнувся до Аліни, натяг шлем на голову, чоботи з свинцевою вагою і спустився слідом за професіоналом-водолазом по сходах у воду. Аліна почувала себе безпомічною тріскою,

яку несе сильна течія. Коли Костина голова поринула в воду, вона відчула, що її серце має нахил вискочити з грудей. Боцман, тримаючи біля вуха телефонну трубку, погукував на помічників і щомиті питав у трубку:

— Ну як, хлопці? Дихання нормальне? Крокодилів поблизу не помічається?

Хвилини йшли помалу, Аліна не відривала очей од сходів, які йшли під воду. Скільки ото можна чекати, вони захлинуться на дні! Їй спало на думку, що вона мала сказати щось напутне, і нащо він взагалі поліз, невже не розуміє, що вона хвилюється? Тисячі вболівань та самодокорів дошкуляли, мов зубний біль. А раптом перекрутиться повітряний шланг, їх не встигнуть витягнути? Аліна вилізла з човна, стала на понтон, що погойдувався на легкій дніпровій хвилі. Вона не вміла плавати, боялась води, але тепер хоробро стояла на нерівній і хисткій поверхні, відблиски сонця з води сліпили її, ще хвилина, ще одна, у неї крутилась голова.

Кругла річ виринула з води, водолаз підіймався по сходах, йому швидко відчепили й зняли з голови шлем, Аліна побачила зблідле обличчя Костя. Другий водолаз теж виліз на поверхню. Аліна відчула, як рука, що стискала її серце, помалу розтулила пальці. Вона через силу втрималась, щоб не коикнути.

Водолаз сказав, що Кость знайшов дріт до міни й перерізав його, а коли судно вийде з води й буде на плаву, не тяжко витягти й саму міну. Костя почали обіймати й підкидати вгору, ризикуючи упустити в воду, після чого боцман рішучим голосом наказав «вірять якоря», відшвартовуватись од понтонів та всього допоміжного господарства, бо буксир водолазної бази повинен допомогти студентству. Кость не згадував про допомогу, але й вони не натякали, щоб Кость ліз під воду! Які можуть бути розмови, братки, коли маємо таке студентство?!

— Повний помалу! — гукнув боцман до машинного відділу.

Аліна сиділа з Костем на носі буксира, їй хотілося покласти руку сусідові на плече, але пощастило опанувати себе. Буксир бадьоро погукував, підходячи до пароплава, хвацько повернув і, давши задній хід, наблизився кормою до корми. З буксира кинули тонкий лінь, за ним на пароплав було перетягнуто солідний сталевий трос, його приладнали до кормових кнехтів, лопаті буксира збаламутили веду поміж

собою й пароплавом, студенти, висипавши на палубу, заспівали «Дубинушку», трос натягся й бринів, мов струна. І ось пароплав знову здатний рухатися. Буксир підібрав свій трос, дав вітальний гудок і рушив назад, супроводжуваний подячними вигуками й піснями пасажирів пароплава. Знову поплигав човен, пришвартований до корми.

Дніпро був неймовірний від бездонного неба, що впало в його глибинь, далекі береги — то зелені, то білі, як молоко, від розквітлих садів, — з рухом пароплава поволі змінювали свої обриси. Аліна, Рада й Воля вперше після Києва zostалися на самоті для обміну думками.

— Мені здається, нікому не нудно, — мовила Воля й подумала про те, в якій красивій формулі малюється їй студент-політехнік, і який гарний танок покаже вона в парі з ним на вечорі самодіяльності.

— Атож, — озвалася Рада, тримаючи в руці темні окуляри, — коли очі не стомлені, нащо затуляти їх оцими дурними скельцями?

Вона промовчала про те, що їй геолог приніс власного вірша до стінгазети, який вона змушена була забракувати, бо він не мав відношення до теми екскурсії. «Але ж які милі рядки там були, треба обов'язково переписати для себе», вирішила Рада, не здогадуючись про те, що вірша повністю украдено у Фета.

— Він успішно виправляє мову, — озвалася Аліна, і по-други похололи од ніжності в її голосі...

Можливо, зайві будуть подальші деталі плавби, бо троє дівчат, правду мовити, не бачили й не помічали багато чого. Тільки потім коли-небудь, на схилі літ, відшукують вони в своїй пам'яті те, що злавалося їм призабутим або непоміченим, що проходило осторонь на тлі урочистого співу душі: сонце, яке сідало за високий правий берег, рожеві напівпрозорі оболочки, що обняли півнеба, розлили в повітрі неземне сяйво; пахощі роси, яка впала в теплу землю, дихання розквітлих садів, що пливло по воді; ніч на Чернечій горі біля могили поета, яскраві зорі — миготливі, задумливі, що падали вогненними каскадами в Дніпро; ранок, який загорівся над далекими задніпровськими лісами, урочистий, обіймаючий світ, новий день; і найголовніше — відчуття радісної весни, молодості, колективу, праці майбутніх літ на служінні коханій вітчизні...

На пристані в Києві пароплав зустрів Волин дід — професор у чесучевому білому піджачку й білому капелюсі. Він

чекав коло візника з трьома букетиками в руці — для кожної з подруг. Але Воля, Рада й Аліна, прийнявши квіти, відмовилися скористатися з такого допотопного способу пересування, як візник. Вони пішли пішки, а професор урочисто їхав попереду на прольотці. Старий посміхався собі в білі вуса, він дещо помітив у пароплавній метушні, коли його Волечка надто повільно прощалася з політехніком.

Подруги йшли помалу, немовби шкодуючи розлучатися так швидко, бо їхня дитяча гра в старих дів, вони розуміли, пірнула й зникла вже в глибині Дніпра, попереду — сердечні тривоги й захоплення душ, позаду — дитинство й спогади.

— Звичайно, — в роздумі зауважила Аліна, — не можна сказати так, як він висловлюється: «йолки-булки, кицька трэф», та хіба філологія не повинна цікавитися всіма мовними формами викладу думок?

О, філологія!..

ПІСНЯ ДРУЖБИ

Робітника Василя Келембета, кадровика одного київського заводу, можливо, не всі й знають, бо його плутають з іншим Василем — також блондином, мовчазним, малим на зріст, молодим, який так само доношує танкістське обмундирування — комбінезон з синього репсу та картуз із чорною околичкою. Але Келембет щасливо поєднував у собі риси декількох Василів, і через це йому перевага.

Боже, як він схилявся перед піснею! Як заздрив усім без винятку співакам, котрі мали сміливість роззявляти на людях рота. Як переживав боляче, коли вони не так вели, коли фальшива нота вислизала з їхньої горлянки, коли співак «пускав півня» чи заводив упоперек. Василь мав гарний слух і непереборну певність, що голос його не повинен лунати привселюдно. Була це травма з дитинства, чи така вже самонавіяність, але ніхто не чув, щоб Келембет коли співав. Друзі глузували з нього й запевняли, що він і в танк поліз, щоб під гуркіт моторів милуватися зі свого голосу, бо тільки, мовляв, танковий дизель здатний приглушити його дисонанси. Друзі міряли по собі: хіба б вони соромилися ото співати, коли б мали сякий-такий слух? Та Василь не зважав на несправедливі припущення,—коли йому ставало особливо радісно на душі, він шукав відлюдного місця й співав досхочу. І як здивувалися б ті, що кпили, коли б почули його юнацький приємний тенор!

У Києві Келембет мешкав на Батийовій горі у будиночку з двох кімнат та кухні, побудованому небіжчиком його батьком, майстром по ремонту старовинних меблів та роялів. Вдома хазяйнувала мати, їй допомагала часом заміжня сестра Василя. Келембет повернувся після демобілізації до

себе на завод у рідний цех, майже на старе місце. Тільки верстати стояли інші на місці евакуйованих на схід. Щодня він з'являвся за кілька хвилин до початку зміни, приймав робоче місце просто з ходу й мовчки розкладав під рукою увесь потрібний інструмент. Він умів працювати на різних верстатах. Коло якого б не ставав,— запас оброблюваних деталей ніколи не падав нижче од щоденної потреби, виконання норм ішло в завжди рівному темпі.

Так тривало до одного — на перший погляд звичайного — випадку, коли товариші з дільниці, на якій перебував Василь, обрали його своїм партгрупоргом. Дільниця нараховувала постійного складу чоловік п'ять членів партії, потрібний був партійний організатор, виборна особа в маленькому колективі. Всі гадали, що мовчазний Вася, як відмінний виробничник, відповідно репрезентуватиме групу в цеховій організації, оскільки ж протоколів засідань група не веде, то й з цього боку Василь буде цілком на місці. А записувати до щоденника роботу групи не так уже й важко.

Партгрупорг! Василь ішов додому, переповнений почуттям надзвичайної відповідальності. Виконувати план — не штука, треба тільки з розумом братися. Нова справа видалася важкою. Перший у його житті виборний партійний пост, це треба гарненько обмислити й засвоїти. Дітлахи, які стрілися йому по дорозі, — вони саме різали ножичками кору на каштані й кинулися вчасно навтіки, — були вражені тим, що Василь не звернув уваги на їхній злочин. Мати, поставивши перед Василем тарілку наваристого борщу, була не менш здивована з його байдужості до любимої страви та з неуваги до материної турботи. Ніч Василеві минула без сну. Він лежав на ліжку й відчував завмирання серця, немов сходив на гору. Ранком рушив на завод у начищених, як дзеркало, черевиках, із свіжим комірцем на гімнастюрці, у святковому піджаку. Мати, гадаючи, що в сина завелася дівчина, через силу стримувала радість і довго дивилася йому вслід.

Завод раптом видався Келембетові зовсім інакшим. Навіть брудний од сажі сніг на клумбах серед двору виглядав чепурно. Будинок цеху, ще не цілком відбудований після руйнації, викликав у нього просто замилювання, здався красивим та струнким. Двері до цеху, які завжди так пронизливо рипіли, — стріли Василя мелодійним співом. Так, це не жарт бути парторгом, як би йому виправдати довіря

товаришів. Келембет, не помічаючи здивування з його святого вигляду, поринув у роботу, щоб довести всім, як він розуміє своє нове становище.

Ну, припустимо, він дасть рекорд, розрахує кожну секунду, натисне на раціоналізацію, послідовність, запровадить комплексність в обробці деталей,— хіба це все? Це може виконати й не партгрупорг, а звичайний робітник, навіть не член партії. Хіба тільки його особисті рекорди мали на увазі товариші, наділивши партійною довірою? Та й не на те обрали, щоб ото записувати до щоденника роботу групи. Цим не одбудешся. Треба поспитати людей і власну душу, чого вона прагне. На Василевому обличчі відбивалося стільки різних почуттів, що його виборці підморгнули багатозначно один одному й вирішили: «Пропав наш Вася назавжди: завелася дівчина. Хоч би на весілля покликав...» Їм і на думку не спало, що Василь такий урочистий через їхню партійну довіру.

А Келембет саме згадував, як його на фронті приймали до лав партії. Їхніх три танки було призначено на те, щоб знаскоку захопити міст через одну румунську річку. Справа ризикована, міст охороняли протитанкові гармати й зеніти, було його заміновано. Згадується, стояла рання весна, земля протряхла, над смородом війни почувався хвилюючий, ніжний подих ожилої природи. Наблизитись до мосту треба було з ночі, замаскуватися, і тільки-но дивізійні стоволи пошлють гостинці за річку,— одразу ж хапатися за міст. Небезпека для танків була велика, але ж і виграш міг бути путній, коли захопити непошкоджений міст і танкова частина матиме готову переправу.

Василь згадав те напружене чекання, коли крізь оглядову щілину танка ясніло й ясніло повітря, далі й далі відходила нічна темрява, повернувся до танків наданий їм сапер після того, як розмінував шлях до мосту, прокинулись на деревах над машинами пташки, заджеркотіли гуртом, стурбовані присутністю танків. Виткнуло промені сонце, освітило міст, і тут Василь подумав, що танк може нарватися на термітний снаряд, і танкіст Келембет не виконає заповітної мрії, може загинути безпартійним. Він гарячково витяг з кишені давно на це наготований аркуш паперу й похапцем написав те, що вже склав у голові й завчив напам'ять,— заяву про вступ до партії Леніна — Сталіна. Він, безперечно, знав, що тисячі відважних, ідучи в серйозний бій, пишуть такі заяви. Однак йому здалося на ту хви-

лину, що він перший. Хіба когось іншого могла сповнитись така злива пристрасті?! Йому набігли сльози на очі від хвилюючої й гордої свідомості того, як він вестиме бій, написавши таку заяву.

Моста було захоплено, танк загорівся, екіпаж вискочив з машини й потрапив під обстріл, але все обійшлося без тяжких втрат. Василя було легко поранено в плече, кров підмочила гімнастюрку й заяву в кишені. Секретар парторганізації не звелів переписувати, і це теж була традиція, посвячена кров'ю героїв, які прагнули до лав партії. «Ось що, Келембет,— сказав секретар,— кров'ю ти довів хоробрість, але партія не тільки воює, вона й будує. Що будує партія? Комунізм, товаришу Келембет!» Це було на фронті, а тут на заводі? Коли його обрано партгрупоргом?

Найперше, він вирішив для самого себе виробляти дві норми. Потім підтягти до свого рівня групу. Заробіток його досяг значної суми. Василева мати, яка досі розуміла сина, подумала, що Васі раптом знадобилися гроші, а потім побачила їх у заміжньої доньки, якій Василь запропонував на його лишки повдягати дітей. «Синочку,— не витримала мати,— я думала, ти на гніздо собі дбаєш!» Василь розгнівався й відчитав матір. «Ви, мамо,— сказав він суворо,— усе б женили та заміж оддавали, вищі ідеали вас не обходять. Став би я заради грошей голову ламати!» — «Синочку,— не поступалася стара,— після такої смертовбивчої війни як не одружитися!»

Зміна характеру Келембетового виявилася і в тому, що він почав діймати бригадира планами й пропозиціями, які зрештою виявлялися здійсненими й прищеплювались на дільниці. «Доки ти мене мучитимеш? — питався бригадир Ніколаєв.— От подам рапорта, призначать на моє місце, тоді, будь ласка, пускай верстати хоч у галоп!» На цю заяву Василь резонно доводив, що йому рано думати про бригадирство, хоч би впоратися зі своїми справами. А от турбувати Ніколаєва він буде й надалі, бо приховані ресурси валяються просто під ногами, нахилайся й бери. І потім, чи не варто бригадирові знати, що таке нова п'ятирічка й приходиться на збори, коли про це йде мова?

Надовго це з ним? Таке питання ставили перед собою й товариші, які висунули Василя на парторга. Бо клопоту було й без цього, а Келембет покладав на них нові завдання, поступово групу стало помітно на дільниці. Василь був

натура вперта, він не одразу займався, а зайнявшись, горів довго й гаряче. Спочатку він зацікавився сусідом по прольоту, членом партії, якого всі називали «дядя Ваня». Дядя Ваня був прикрасою не тільки цеху, а й заводу, і тому його виробничі можливості часом лишалися не цілком здійсненими. Самодіяльний драмгурток при клубі «Металіст» не ставив жодної п'єси, де б не було ролі для незрівнянного коміка — дяді Вані. Власне кажучи, по всіх п'єсах дядя Ваня грав самого себе. Він умів чарувати, мав природжений гумор, знав смаки глядачів. Довго по прем'єрі повторювали на заводі жарти й приказки дяді Вані, які він виголошував у черговій виставі.

Брати в роботу дядю Ваню було не легко. Коли Келембет, порушуючи встановлену звичку, назвав його Іваном Петровичем, — той скорчив таке обличчя, що розсмішив самого Василя. Пересміявшись, партгрупорг знову назвав дядю Ваню по батькові й почав з ним міркувати про зовсім наче дріб'язкові речі: про форму різця для швидкісної обробки, про несправний реостат біля мотора, про якусь запороту деталь. Новонароджений Іван Петрович був дуже здивований. Він ще дужче здивувався, коли на кінець зміни виявив і в себе перевиконання норми. Бо, що там не кажи, а роботу він розумів, руки мав умілі, кадрові. Це все той Вася розохотив його, зачепивши професіональну струнку. Іч, яким смирним прикинувся... Другого дня дядя Ваня застав своє робоче місце у взірцевому стані й міг лише здогадуватись, хто йому допоміг. Остаточо Василь знайшов шлях до його серця, коли з'явився до дяді Вані на квартиру — допомагати переписувати й засвоювати нову роль. Значить, партгрупорг розуміє справи мистецтва, не вважає за дурниці! Все в порядку, дон Фернандо, віднині ти за мене не червонітимеш і в цеху!

Старий Серебренников посідав на дільниці місце робочого вола. Неприємна й брудна робота завжди потрапляла до нього, і він покірливо тяг лямку. Він був безпартійний, Василь подумав, що так не годиться. З якої речі кривдити старого? При першій же нагоді Василь заступив Серебренникова й сам виконав належну старому роботу. І в подальшому неприємні обов'язки виконували всі по черзі. Старий Серебренников поглянув на Василя, ніби вперше помітивши його. Коли ж партгрупорг поговорив із ним попростому про п'ятирічку й Конституцію, вітався до нього, як до старшого віком, — Серебренников похвалився вдома:

«Келембет у нас за партгрупорга. А ми, значить,— келембетівці...»

Був на дільниці Мехтодій Мехтодійович, колишній партизан громадянської війни. Коли ключі до дяді Вані та до Серебренникова знайшлися порівнюючи легко, то тут Василь наштотхнувся на впертий опір. Колишній партизан являв собою цибатого чоловіка, дуже похмурого. Келембет спробував запитати його про стан здоров'я — Мехтодій Мехтодійович послав його к чорту й пообіцяв послати ще далі, коли Василь не одв'язне. Уболівальник тобі знайшовся, будь ти неладний, просто в душу суне, як свердел! Але партгрупорг не образився, він лише змінив тактику. Звернувшись до заводського медпункту, він домовився з лікарем, і подальші дії лікаря виходили нібито від пункту: Мехтодія Мехтодійовича було викликано суворою вимогою до пункту, там лікарка його обстукала й за руку одвела до поліклініки, де його поставили до рентгенапарата. Так і є,— у партизана знайшлася хвороба в легенях, став цілком зрозумілий його подразливий стан.

І не так легко було дістати безплатну путівку поза чергою й саме туди, куди радила лікарка. Келембет дійшов до вищих профспілкових органів, домігся потрібної путівки, попросив начальника цеху передати її під розписку Мехтодію Мехтодійовичу із суворим наказом дирекції — негайно їхати. Партизан довго не погоджувався, і ніхто не міг добрати, в чім річ. Жінка, яка працювала прибиральницею в цеху, розповіла Василеві, що у Мехтодія виховуються онуки — діти померлої доньки, дід змушений сам хазяйнувати, годувати онуків та недужу дружину. Партгрупорг завербував прибиральницю собі за помічницю, підіслав її до Мехтодійової дружини на розмову, і швидко Мехтодій Мехтодійович виїхав на курорт, дивуючись із того, як воно все само собою легко й зручно влаштувалося: прибиральниця погодилася допомагати родині на час його відсутності. Василь одвідав його родину й зробив на всіх найкраще враження. Дітлахи полізли до нього на руки, дружина Мехтодія почала жартувати, що й до неї дійде черга їздити по курортах,— прибиральниця перед нею не потаїлася про Василеву участь в усій історії,— і до Мехтодія Мехтодійовича полетіли листи від дружини й онуків, де згадувалося й дядька Василя.

Доки партизан лікувався, партгрупорг мимохідь погітував Гришу Козиря, кандидата партії, що прийшов на за-

вод із ремісничого училища. Гриша був чудесний хлопець і гарний працівник, він посвистував і співав за роботою, виконував план без натуги. Але в нього були красиві кучері й надміру сині очі, що заважало йому цілком відповідально ставитися до життя. Бо й справді, хіба не час Григорію готуватися як слід до переходу в члени партії? І потім — чи не пора йому думати про вищу освіту? Без відриву од виробництва закінчити вуз, — Келембет пропонує разом розпочинати, — це ж просто краще не вигадаш!

Далі на черзі стало питання про самого бригадира Ніколаєва: безпартійного, із селян, освіта семирічна, вдівець. Василь порадився з молодим Кравченком, членом партії, який був теж у складі групи, і заходився коло Ніколаєва. «Дон Фернандо, — переконував з цього приводу Келембета дядя Ваня, — пожалій свої молоді літа! Його не виправило й примусове лікування!» Серебренников журно помовчував, а Мехтодій Мехтодійович сердито бубонів: «Василю, нащо він тобі здався, отой далдон? Од нього вже й лікарі одмовились!» Партгрупорг мовчки вислухував поради й робив своє, підморгуючи Кравченкові.

І вже сам Келембет почав викликати здивовані погляди. Еге, подумали заздрісні, малий не дотримав марки. От тобі й партгрупорг. Хоч Василь нічого не вчинив поганого, тільки ходив до Ніколаєва, — але як захвилювалися його поплічники! Дядя Ваня декілька разів пропустив репетиції, невміло намагався випитати Василя, чи немає в нього потаємного горя якого й нещастя, чи не треба, бува, грошей і чи не податися Васі до драмгуртка, щоб розважитись. Серебренников ще сумніше помовчував. Мехтодій Мехтодійович насуплював брови й удавано безтурботно ляскав Василя по плечах, потім раптово оповідав про найменшеньку онуку Наталку, яка саме сьогодні питалася про дядька Василя. Ніколаєв, через якого розпочалася вся катавасія, поглядав із заздрістю на ставлення товаришів до Келембета: його цим ще ніхто не балував...

Зрештою, надійшов день, коли Василь, вивчивши Ніколаєва, приступив до активних дій. Він почав із того, що взяв з бригадира тверду й непорушну обіцянку тримати все, що він скаже, в таємниці, нікому не прохопитися й словом. Він відчув до Ніколаєва довіру й потребує поради. Як це тяжко й болісно, — він не може висловити. Йому соромно звертатися до медицини, але ж є якісь засоби, чи доведеться гинути? Що робити, щоб вилікуватись од горілки? Ніко-

лаєв підозріло поглянув на Василя, налив по вінця, випив, понюхав скоринку й потім сумно похитав головою. Найшов до кого звертатися! Та він, Ніколаєв, сам не знає, що робити. Скільки ото грошей проциндрив він на лікування! Ні, ніщо їм не допоможе на цьому світі, пиймо, Вася, з горя по повній, щоб очі не западали! Признатись, я б ніколи не сказав, що ти мого поля ягода, п'єш без смаку...

Але Василь не випив: відставивши склянку, він запитав Ніколаєва, чи не чув він про одну столітню бабку, лікарку, яка лікує травами? Кажуть, чудеса робить, навіть клініка її перевіряла.. Бригадир гірко посміхнувся,— його водолікування, гіпноз не бере, не те що трава! Нехай коні траву їдять! Келембет раптом пригадав, що в нього є й адреса, чи не піти їм разом, де наше не пропадало? От він спробує, а Ніколаєв нехай дивиться. А раптом подіє? Бригадир поклав до кишені пляшку, щоб запити бабину травицю, і вони рушили вдвох.

Бабка жила на Павлівській у маленькому дворикі. Вона була дуже стара, років на сто, зігнута й горбата. Ні про що не розпитувала й мовчки дивилася в вічі, тремтяча поморщена рука її погладжувала чорну скатертину. Василь неквапно виклав історію хвороби—удаваної своєї й Ніколаєва, запитав, чи можливовилікуватись. Стара сказала: «Будете здорові, коли схочете...» Вона поклала долоню на голову Ніколаєва, який у п'яному запалі хотів падати на коліна, погладила заспокійливим рухом, звеліла йому вийти. Потім «лікарка» надсипала корінців Василеві, сказала настояти на горілці, поїти Ніколаєва натщесерце протягом шести місяців, і не давати йому пити. «А мені?» — нагадав Василь. «Нащо тобі? — запитала стара.— Ти й так через силу п'єш. Товариша хочешвилікувати, хіба я не бачу?..»

Після цих одвідин Келембет знову став такий, як і був, припинивши цим співчутливі балачки й порадувавши тих, які не були в курсі справи. Ніколаєв гадав, що він один розуміє тонкощі ситуації, багатозначно підморгував Василеві й терпляче ковтав щодня настій коріння. Сама думка про те, що й Василь це п'є, примушувала його боротися з хворобою, скільки хватало сили. Коли б йому довелося лікуватись самому, хто знає, чи не запивав би корінці щирою горілкою, але тепер це повністю виключалося...

«Ох, ви люди небораки,— примовляв Василь до різця,

з-під якого бігла, крутилася красива стружка,— ох, ви люди білоручки! Поспішили засудити бідного Келембета за отого Ніколаєва. Ви б так, кажете, не зробили. Ви б його не лікували отаким сумнівним способом. Ну, й не треба. Значить, ви не були на війні. Не чули, як визволяють товариша з біди...» Стружка крутилася, бігла, Василь стиха наспівував, згадуючи фронт.

До Василя почали приходити по пораду люди з інших дільниць, бо дільниця його групи стала вести перед у цеху, секретар парторганізації заводу викликав його на бесіду, вже котрась і дівчина на нього задивилася з цього ж приводу, робота йшла гаразд, час летів, як на крилах. І настав день, коли партгрупорг Василь Келембет звітував перед групою про свою роботу. Після зборів вони поскодилися до Василя. Прийшов Іван Петрович, по-старому називаний на заводі дядею Ванею, з'явився поголений і причепурений Мехтодій Мехтодійович, завітав молодий Кравченко, син старого Кравченка, голови завкому, останнім прибіг із книжками Гриша Козир,— вони з Келембетом склали іспити на заочників,— партійна група дільниці була вся.

Перед цим на зборах Василь звітував урочисто, читав з паперу тези й пояснював їх живими прикладами. Підкреслював, що кожен комуніст повинен думати про ленінсько-сталінську науку, яка веде до комунізму. Коли група буде новатором на дільниці, доможеться перевершення квартальних накреслень і зрештою виконає свою частку п'ятирічного плану на заводі — не за п'ять років, а за чотири, а то й за менший час, хіба не буде це важливе партійне діло? Можливості цілком реальні, і далі все залежатиме від людей... Зараз Василь із сумом пригадував, скільки важливого він забув сказати, на язика вертілося, та от вислизнуло; і коли б не забути на ближчих зборах групи ще раз поговорити про вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» та виробити умови соцзмагання з сусідньою дільницею...

Група порозсідалася коло стола й урочисто мовчала. Гриша Козир поспішав на іспити і тому одразу подав пропозицію ставити самовара. Дядя Ваня зауважив йому, що дон Фернандо встигне ще поперед батька в пекло, треба після таких зборів з'ясувати, які перспективи у їхньої дільниці. Мехтодій Мехтодійович несподівано погодився з Козирем і зажадав почоломкатися з партгрупоргом. «Рости,

Вася.— сказав він після поцілунку,— чортова ти печінка, любовно починаєш!» Дядя Ваня тоді запитав, хто крайній у поцілунковій черзі, і притиснув Василя до жилета, відмовившись зрештою від підрахунків,— він сказав, що йому дере в горлянци. Молодий Кравченко потиснув Василеві руку. «Ну, от,— підсумував нетерплячий Козир,— поскільки таким чином заперечень немає, а новообраний на подальший строк партгрупорг Келембет Василь Степанович забув через державні справи свої обов'язки гостинного господаря,— я виявляю ініціативу. Заперечень нема? Нема. Прийнято. Де тут у вас ставлять самовари?»

Не дочекавшись і чаю, Гриша втік, а Василь з молодим Кравченком, дядею Ванею та Мехтодієм Мехтодійовичем статечно посиділи й торкнулися багатьох тем внутрішнього заводського життя перед тим, як рушати по домівках. Вони зачепили міжнародну тему, перерахували все нове, що збудовано в місті за останні місяці, з приємністю зізналися, коли Василь вийшов до кухні, що з таким хлопцем можна робити діло, група стає значною силою...

— Ніколаєва лікував неправильно,— сказав Мехтодій Мехтодійович,— я зазначав це на зборах групи, повторю й зараз. Дадуть доганочку...

— Не думаю,— заперечив молодий Кравченко,— він зі мною перед тим радився, ми вирішили, що випадок винятковий, треба діяти на психіку, це вам кожен невропатолог скаже...

— Неправильно лікував,— не здавався Мехтодій Мехтодійович,— не треба було вдавати, що сам хворий...

— «Дон Фернандо, дон Фернандо,— заспівав дядя Ваня,— Інезіля ще не спить!.. Крізь завісочку шовкову з молодого дона кпить!..»

День був якийсь особливий. Сонце зайшло в хмару з оранжовими смугами, і довго оранжове чудисько пухло на заході, то темніючи, то раптом світлячись наскрізь. Коли сонце спустилося нижче, хмара рішуче посунулася на Київ, гнана заобрійними вітрами. Морозяного вечора Василь, довівши гостей до вокзального майдану, пішов далі через місто.

Десь уже на горі над Дніпром, куди ходять кияни з усякого приводу й зовсім без приводу, переброджуючи глибокий сніг, обіллятий голубим місячним світлом, підставляючи палаючі щок морозяному подихові вкритої кригою ріки, Василь Келембет раптом заспівав. Йому здалося,

що його голос набув ще дужчої сили й мелодійності, ніжності та градії, виразності і краси. «Браво, Козловський!» гукнув йому хтось згори. Він ще вищу взяв ноту. У нього співала душа. Потім розпочав нової пісні, і Дніпро слухав його, і вся природа вслухалася. Він був молодий, перед ним сталися зоряні простори. Пісня давала йому крила.

ДИНАСТИЧНЕ ПИТАННЯ

Головній особі минуло тільки два роки, і цей вік дозволив дідові її вільніше себе почувати в тій авантурі, про яку потім було стільки розмов. Але хіба може «вільний орел доменних висот» (ці слова з багатотиражки дуже імпонували старому) слухати якихось там жінок, хоч би вони й називалися його дружиною й невісткою? Звідки їм знати, що дитина повинна бачити, а чого ні, куди дивитися, од чого тікати та яким повітрям дихати? На його щастя, батько головної особи був у командировці, і дискусія не поширилася до розмірів катастрофи. Бо син одразу переводив розмову в площину глузів із сучасного стану доменної професії, критикував допотопні методи добування металу в епоху звільненої атомної енергії і доводив старого до розпачу.

Дід головної особи — доменний майстер Григорій Сидорович почав з того, що, називаючи вчинки власними іменами, просто викрав згадану особу, цебто рідного внука Григорія Григоровича молодшого. Так він звався на відміну від батька свого Григорія Григоровича старшого, відсутність якого уможливила авантюру. Крадіжка відбулася за дуже складних та небезпечних обставин, бо головну особу доглядали особливо ретельно: це був перший у родині онук-мужчина.

Злочину не було викрито доти, доки невістка ще прибігла на умовлене місце коло кіно і не знайшла там ні свекра, ні сина. Вони домовилися, що Григорій Сидорович хутко пронесе хлопчика повз трибуну, вийде з колонії й чекатиме коло кіно, щоб передати невістці сина. Погода, до речі, стоїть мінлива, листопад місяць, — то вітер подме крижаний, то пролетить сніжок. Невістчин жах зростав у міру

того, як вона бігла додому, а там набув розміру паніки: син не повертався. Знову старий свавільник потяг немовля дихати повітрям, або ще кудись, щоб тільки задовольнити свій егоїзм, лишитися з онуком на самоті!

Головна особа бачила, як дід, рушаючи з дому, крадькома налив пляшку молока й поклав її до бокової кишені святкового пальта. До інших кишень було сховано булочку й яблуко, а онукові запропоновано довжелезну, мов дитячий зонтик, червону цукерку з китицями. Це теж були заборонені ласощі, але, по-перше, дід запрягся, що цукерка не для їжі, і по-друге — вона так нагадувала йому власне дитинство!

— Ну, Григорію Григоровичу, — сказав дід, — труби похід, будь ласка.

Григорій Григорович молодший любив свого діда. Це почуття за дворічний онуків вік встигло так розвинутися, що бідна мати ревнувала сина до сліз. Їй здавалося несправедливим, коли малюк, який належить їй до останньої цяточки на тілі, раптом тягнеться до поморщеної дідової шиї і обіймає, цілує. А ці чоловіки такі нечулі й просто безсердечні, з них станеться простягти дитині непродезинфіковану руку, — од цеху так і лізуть до колиски! Скільки вже було драм з цього приводу, і головним заводієм вважався дід.

Хлопець любив діда не так, як решту родичів, ба навіть і саму маму. Перш за все, дід ніколи не калічив мови, розмовляючи з ним, не пристосовувався до дитячої говірки, а серйозно й статечно бесідував, як це робив не з кожним і дорослим. Можна було скільки завгодно лякати хлопчика «ведмедем з торбою» чи «бабаєм» — він іще опинався й висував додаткові питання й умови. Коли ж вимовлялося слово «дід», слухняність ставала беззаперечною й негайною. Одначе варто було матері насварити Григорія Григоровича молодшого за його не зовсім пристойну поведінку, як він чимчикував до діда й голосно йому скаржився: «Дід, мама мене б'є!»

Смішно думати, що мама здатна була й пальцем торкнутися сина — невгамовного й непосидючого, — дід же підхоплював онука, садовив собі на шию і, згинаючись у невисоких дверях, рушав вимагати пояснень у жорстокосердної матері. «Ах, ти ж ябеда, — казала мама, — тебе варто було й насправді нашльопати гарненько!» — «Не треба гарненько, — заявляла головна особа з височини дідового зросту, —

мир-миром!» Зворушена такою логікою, мама кидалась цілувати хитру істоту, навчену дідом, мир відновлявся, почуття до діда ставали ще дужчі.

Слід відзначити, що спочатку у Григорія Сидоровича й на думці не було дурити невістку, чи красти онука. Він намірявся лише понести малого на Жовтневу демонстрацію, а потім чесно віддати до материних рук біля умовленого кіно. Невідомо яким чином опинився він далеко від кіно, біля шихтового двору, і йому нічого не лишилося іншого, як зайти.

Григорій Григорович молодший зручно сидів у діда на руці і диригував довжелезною цукеркою в такт дідовим крокам. На голові в нього була яскравочервона шапка з помпоном. Він з приємністю простяг руку машиністові заводського паровозика, що пурхав парюю, і сказав привітно:

— Деда, ту-ту!

— Я думав, що ви на демонстрації, Григорію Сидоровичу,— зауважив старий машиніст,— мої всі замкнули хату й рушили цілим парадом...

— Отож, Карпе Дем'яновичу,— відповів щасливий дід,— онука несучи до нашої домни...

— А нащо його носити? Може й зовсім по книжковій лінії піде!

— Не кажіть нічого! Мене мій син цим допікає, каже нізащо не пушту малого по дідових та батькових слідах! Ви подумайте тільки...

— Не видко, щоб Григорій Григорович свого діла не любив...

— Ат, ви його тільки послушайте!

Велика сніжинка сіла на онукову рукавичку.

— Дід, дід,— сказав він,— муха!

Після чого, замруживши очі, слухав, як пронизливо гукав на паровозика гудок. Навчений бути щедрим до людей, які йому сподобалися, малий простяг дідуні-машиністу цукерку й щиро сказав:

— На, дедя!

Таку великодушність було гідним чином віддячено, і малюк дістав дозвіл шарпнути за дротинку гудка, власноручно прогустити, а дід його потай витер щасливу сльозу.

— Давай,— махнув рукавичкою Григорій Григорович молодший, і паровичок рушив, корячись його хазяйській руці.

Вони пішли до доменних печей. Ось те місце, де Григорій

Сидорович колись лежав з однозарядною берданкою й тримав на прицілі ворота. Його товариші-червоногвардійці закурювали, ховаючись за вагонеткою руди. Звідусіль чути було постріли,— це якась мандрівна офіцерська дружина вирішила підтримати Тимчасовий уряд, уже заарештований в Петрограді повсталими робітниками. Офіцери скерували свої сили проти заводу, бо там концентрувалася воля до боротьби. Із заводу йшла підтримка червоногвардійцям, постачались боєприпаси. Два дні тривав бій, несподіванка вирішила справу. Головною вулицею міста проходила залізнична колія, і нею раптом покотив просто з заводу саморобний бронепозід, стріляючи на всі боки. Офіцерські нерви не витримали, Жовтневий переворот було підтримано в цьому донецькому малому місті й стверджено.

— Дивись, онуче,— сказав колишній червоногвардієць, минаючи знайомі місця,— тут твого діда поранено за робітничу справу. Тебе тоді ще й на світі не було.

— Не було,— весело погодилося рум'яне личко.

— А твій батько, знаєш, як діда називає? Шамап, каже, доменний!

Вони пройшли далі й наблизились до доменних печей. На думку Григорія Сидоровича, нічого в світі не існувало кращого за доменний цех. Тридцятиметрові башти урочисто підносилися коло кауперів, вагонетки з шихтою безперервно повзли нагору. Працювала поки що лише одна піч, друга ще не встала з руїн, із куп вапняку, попелу, битої цегли, розчавлених вагонеток, покарьожених конструкцій, поруйнованих вибухами залізних балок. Сама домна похилилась, але не впала зовсім, стояла наперекір усім законам механіки, невмируща й нездоланна, викликаючи однодушне бажання допомогти їй випростатися.

На ливарному дворі холов чавун попереднього топлення, рухався кран, канавники метушилися, домна гула рівним робочим голосом. Григорію Сидоровичу не треба було й дивитися на манометри, щоб визначити хід печі,— йому здалося, що домна співає. Він не зводив очей з онукового личка, намагаючись помітити найменші порухи маленької душі. Григорій Григорович молодший зажадав, щоб його пустили з рук на землю, він побачив пісок і лопату. Доки малюк намагався потягти важку лопату,— його вже оточили глядачі, робітники зміни. Вони здоровкалися з майстром і гукали йому на вухо, бо домна забивала всі звуки:

— Ранувато привели зміну, Григорію Сидоровичу!

— Оце так доменщик, нівроку йому!

Це було дуже приємне почуття, не порівнюване ні з чим у світі. Маленька істота порпалася в піску, звичним оксамитовим гуготінням співала домна, низькі хмари злякано підносились вище, пропливаючи понад піччю. Обіч пролітав сніжок, але над домною він сіявся дрібною мжичкою. Піввіку тому прийшов сюди вперше Григорій Сидорович. Він ніколи не міг потім детально пригадати той далекий день. Сьогодні ж яскраво побачив — до тремтіння серця, до зупинки подиху, — ось тут він тоді стояв, сільський підліток, коли випустили вперше топлення, вперше бачений живий, рухливий чавун. Страшне, іскрометне молоко потекло повз його ноги, дихаючи на нього вогненною пащею. Він хотів кричати і, певно, закричав, не почутий в голосі домни. Минуло п'ятдесят літ...

Головна особа кинула лопату й рушила до печі. Так само, певно, вчинила б більшість дітей, але Григорій Сидорович знову розчулився й чекав, що «воно» робитиме далі. Онук зупинився і, задерши голову, дивився на чорну башту, ніби вивчаючи її конструкцію.

— Так і синки твої до неї приходили, Григорію Сидоровичу! — загукав до старого майстер.

Онук стояв, не зводячи очей з домни, а потім оглянувся на діда й посміхнувся. Щось проговорив, не почуте в гулі домни, показав пальчиком нагору. Григорій Сидорович підхопив його і потяг нагору, майже до колошникової площадки. Звідти видко було їхнє місто, притрушене першим снігом. На його біліні яскраво горіли червоні прапори й транспаранти святкового Жовтневого дня. Григорій Сидорович поглянув у напрямку свого дому, згадав, що там зараз діється, і в нього похололо серце. Ну, от же яка дірява голова! Збирався подзвонити з заводу, щоб не шукали їх з онуком, і не подзвонив. Начувайся, старий, прочухана. Що баба, що невістка — обидві не подарують. Домна гула домовито, ласкаво, трохи сумно. «Ону-ук!» долинув пронизливий голос паровичка. Підійшли ланцюжком ковші, в них посунув шлак — сліпучий, жаркий. Наче вся зима навкруги раптово пойнялася рожевим блиском. Ковші пішли на відвал.

— Ну, от тобі й усе господарство! — сказав старий. — Приймай з ходу, як ведеться в родині! Коли не заперечуеш, так і запишемо.

Дитина зачаровано слухала, як гуде піч, обняла діда

ручкою за шию. Вона вперше опинилася на такій височині. Скіпи з шихтою цікаво висипалися, поміст тремтів, але брязкіт металу, гуркіт, свист — все поглинав низький голос домни.

— А він каже, що я відсталий шаман! — гукав старий майстер. — Я, каже, твій син, я теж доменщик, але я не молюся на домну! Про мене, хоч би її й зовсім не було! А що ж ти хочеш, питаю! Цитрусових плантацій, може? Хочу, каже, сидіти в саду серед квітів, щоб було тихо, чисто, красиво. Щоб залізна руда сама топилася під землею атомною силою, а я б тільки відкручував та закручував грант, через який тектиме чавун! От чого він хоче! А хіба ж я сам проти прогресу? Тільки ти домни не ображай...

— Дід, їсти, — на саме вухо старому вимовив новопосвячений доменщик.

Григорій Сидорович миттю витяг із жилетки товстезного годинника на срібному ланцюжку, клацнув кришкою, — так, час підобідати. Хутенько опинившись на землі, знайшли затишок серед важких залізних брил, старий дістав з кишені пальта хустку, простелив поруч, поставив пляшку з молоком, поклав булочку й яблучко. Головна особа, сидючи на дідовому коліні, взяла пляшку впевненим рухом і почала смоктати молоко просто з шийки, одхилаючи назад голову. Мало не треба було умовляти, як дома, він видудлив молоко, умняв булочку і з задоволенням почав шматок чорного хліба.

Після цього майбутній доменщик ганебно заснув, уткнувши личко в дідове пальто. На вії його сідали пушинки снігу, і дід ніжно здмухував їх пріч. На півшляху до домівки вони стріли перехвильовану маму, яка бігла на завод у пошуках сина. Мати з жахом дивилася на заснуле маля, її приверзлося, що не пізнає його личка, що це не немовля вже, а принаймні дорослий солдат, закликаний до армії, безконечно далекий від матеріної ласки, навіть із вусами...

По правді кажучи, слід відмітити, що Григорій Сидорович, стрівши невістку, злякався ще дужче, ніж колись за такої ж зустрічі з власною дружиною. Він загрозило пирхнув у вуса, попереджаючи невістчин гнів, передав їй сина, повернувся і прешвидко накивав п'ятами. Династичне питання з'ясувалося, онук розсудить батька й діда, душа вимагала тепер зустрічі зі старими друзями-червоногвардійцями, щоб з нагоди Жовтневих свят пригадати минуле, поспівати й за добрим звичаєм — поцілувати живущу чарку.

ПІД ЯБЛУНЕЮ

Якось до старого вчителя сільської школи зайшов прославлений майстер колгоспних полів — ланковий Іван Семенович К., його односелець, Герой Соціалістичної Праці.

— Петре Петровичу,— сказав він учителю,— ось місяця собі зранку не знаходжу. Здрастуйте!

— Здрастуйте,— відповів Петро Петрович, який вставляв у рамки смужки штучної вошини,— так воно й мусить бути, раз вийшли в герої. І в чім, власне кажучи, справа?

— Справа ніяка, одержав анкету з-за кордону. Ось, дивіться, будь ласка, параграф 21-й: «Ваші евентуальні перспективи в досягненні світового рекорду врожаю обраної вами культури», питання, тьху!

Учитель побіжно глянув на конверт закордонного листа, і мов ніде нічого, і далі лінив пахучу вошину до порожніх рамок.

— Взяток збільшується з кожним днем, Іване Семеновичу, мої працівники наляють повні вулики меду, треба магазини ставити зверху, просто рук невістачає...

Іван Семенович мовчки слухав, розуміючи, що вчителю треба подумати, і ніяка поважаючи себе людина, до якої прийшли на раду, не буде поспішати й кидатись нерозважним словом. Уже ж вони знають один одного, познайомилися, щоб не збрехати, років із сорок тому.

— Дай бог пам'яті,— продовжував учитель,— уперше ви приходили до мене радитись, Іване Семеновичу, коли небіжчиця супруга ваша тільки-но мала ото стати з вами під вінець?

— А так,— відповів Іван Семенович, крутячи в руках листа,— було й таке, звичайно.

— І от із того першого разу я не пам'ятаю, щоб ви хоч раз, Іване Семеновичу, послушали моєї ради, натомість завжди чинили діаметрально навпаки!

Учитель лукаво підморгнув ланковому й зареготав, обережно поставивши готові рамки поруч із іншими на стіл. Він пересунув окуляри нижче на ніс, поглянув на Івана Семеновича поверх скелець. Гість потягся до кисета, щоб скрутити козячу ніжку.

— Е, ні,— помітив його намір учитель,— у мене це зілля по-старому під заборону. Коли є охота, вийдемо в садок...

Вони вийшли в садок, ланковий ішов дещо з неохотою, бо помітив у кімнаті вчителя серед удаваного хаосу висушених рослин, колосків, якісь невідомі йому купки насіння. Кукурудзяний качан із зерном незвичайної форми негайно ж опинився в Івана Семеновича в кишені, і він міг би запрягтися, що Петро Петрович цього не помітив. Поруч із яблуною стояла будова — простий солом'яний дашок на двох стовпах, приладнаний до ліси, яка відокремлювала двір од саду, під дашком тулилося ліжко з дощок та саморобний верстат. Друзі посідали.

— Правди ніде діти,— сказав гість, закуривши,— такий у мене характер, Петре Петровичу, щоб чинити навпаки. А ви теж гарні: радили одне, щоб я діяв протилежне. Вам теж пальця до рота не клади — миттю одкусите!

На сонці стояла похила дошка із прорізаним вздовж неї звивистим жолобком, над верхнім краєм дошки прилаштовано бляшане відерце з водою, з якого вода по крапельці падала в жолобок на дошку; уздовж жолобка сиділи густо бджоли й жадібно пили воду, — це був їхній бджолиний водопій.

— Пробував додавати до води саліцилку,— сказав учитель,— не хочуть визнавати, давай їм чисту джерельну воду.

Ланковий, тримаючи руку в кишені, непомітно обмацував підхоплену в учителя кукурудзу. Листа він кинув на верстат.

— Не спорюсь, це тема важлива,— учитель хвилинку помовчав,— закордонний лист — не просто лист. Та на вашому місці я б усе ж таки не займав чужої кукурудзи, Іване Семеновичу...

Гість витяг з кишені качана й, не криючись, почав з нього милуватися, начебто й не почувши вчителевої мови.

— Угадайте, Петре Петровичу, який це сорт?

Учитель забрав качана, заховав до кишені старенького

піджачка, посваривсь на Івана Семеновича і, зітхнувши, взяв з верстата листа, почав уважно його вчитувати. Закінчивши, він звернувся до початку. Бджоли безперервно прилітали пити воду. Стояла надзвичайно приємна й тиха весна, рожева пелюстка з яблуні падала майже прямовисно. Друзі сиділи так непорушно, що жовтий весняний метелик насмівився сісти на козилок картуза Івана Семеновича. Зрідка вчитель пригладжував білу лисину, ще не зачеплену весняною смагою.

Старенька дружина Петра Петровича прийшла з ситом показати консистенцію землі для якихось секретних заходів.

— Потім, серденько,— зупинив дружину вчитель,— немає потреби Івану Семеновичу совати носа до нашого проса. Дак от, я й кажу, відповідати треба з толком, як на міжнародній конференції...

— От морока,— забідкався ланковий,— зіпсували святковий день робочій людині!

Підійшов хлопчина років тринадцяти, якого учитель посвящав у тайни біології, він тримав у замурзаних землею руках якусь в'ялу стеблинку, очі його променіли, мов діаманти.

— Петре Петровичу...— захлинувся він од хвилювання.

— І ти згодом,— зупинив його вчитель і відіслав записати спостереження до зошита.

Хлопець пішов, так і не помітивши Івана Семеновича, обережно ступаючи по землі, в якій стільки заховано відкриттів. Ланковий лагідно дивився йому вслід.

— Пустимо в науку,— сказав,— нехай буде поміч нашому колгоспові. Чий це стрекуліст, не Тарасенка?

— Нащо крутити, Іване Семеновичу? Чи не ви ж ото випитуєте його щоденно про мої досліди? Коли посадили, та в якій температурі ґрунт, та що клали в лунки, га? Могли б уже просто до мене самого прийти.

— Петре Петровичу,— перебив його мову ланковий, розводячи руками, немов закликаючи увесь сад за свідка,— та хіба ж я з конкуренцією? Хіба б же без вас піднявся до Героя?! Легко сказати, на цілий світ слава!

— Не чинить блюзнірства,— заперечив вчитель,— обидва ми без революції й радянської влади навіки б zostалися нікчемними хробаками землі!

— Та я однаково дочекаюсь,— гаряче звернувся ланковий чомусь до квітучої яблуні,— я діждуся, що вчителям

також даватимуть героїв, ось побачите, присягаюсь на чім хочете!

Учитель розгладив у себе на коліні листа. На руку йому сіла бджола в жовтих штанцях із перги, стомлена відпочивала, важко дихаючи. Вчитель почекав, доки вона полетіла, і простежив очима за напрямом її льоту. Яблуня, наскрізь просвічувана сонцем, струміла густим рожевим сяйвом.

— Ви наш діяч, Іване Семеновичу,— сказав учитель тихо й серйозно,— до вас недурно звертається закордонний інститут із проханням відповісти на анкету. Вони вас зарахували до дуже знатних людей...

— Без чарки не розбереш,— ніяково озвався ланковий, відчуваючи себе негаразд.

— А коли ви знатна людина, Іване Семеновичу, то ось вони й починають одразу в лоб. Будь ласка. «Чи не було в вашому роду славетних людей»? Кумекаєте? Що ж накажете одписувати? Мовляв, не судить скоро, панове закордонники, але з боку предків моїх нічого такого не помічено? Ні роду у мене, значить, ні племені? Цілком випадково, пробачте, потрапив у знатні люди...

— Ну, ні,— раптом образився Іван Семенович,— чому ж це без роду-племені?

— Ага, були великі люди? Давайте їх сюди на папір. Полководців, учених, державних діячів. Запишемо їх рядочком, а потім ще й підкреслимо, щоб короткозорі закордонні професори бува не прогавили ваших предків.

Учитель витяг із бічної кишені обгризеного олівця, пописаного вздовж і впоперек блокнота, розшукав чисту сторінку. Іван Семенович з острахом спостерігав ці готування, відкашлявся, як перед початком довгої промови, зняв картуза, витяг гребінець, причесав сивий йоржик. Але жодного слова не міг придумати. Учитель не підганяв, сам прикро замислившись. Стояло лише прозоре гудіння працюючих на яблуневому цвіті бджіл.

— Ви вже як-небудь самі, Петре Петровичу,— приміриливо сказав Іван Семенович,— ну, були великі люди, але прізвищ їхніх не пам'ятаємо, чи ще як-небудь придумайте... От морока.

Учитель докірливо похитав головою. Він не вимовив ні слова, та гість уже зрозумів власну легковажність: який же це славетний предок, коли ти його не пам'ятаєш? «От із жиру казяться,— подумав Іван Семенович про іноземців,— це тобі не бригадиру рапортнику давати! Перешлю-но я

анкету до Академії наук, нехай науково відповідають...» Але вголос цього не запропонував, бо вчитель щось підозріло довго мовчав.

— Тут без чарки не розбереш,— повторив ланковий свою приказку.

— Найперше поставимо одиницю, Іване Семеновичу,— вчитель нахилився з олівцем до блокноту,— згадаємо першого славетного предка. Це був, як ви самі розумієте, не хто інший, як Семен Остапович, ваш шановний і незабутній отець...

Ланковий засміявся з цього жарту, а вчитель образився. Він став говорити, і ось уже виник перед їхніми очима небіжчик Семен Остапович, одвів рукою квітучу галузку яблуні, розтанув в ній. Та довго ще ввижалася синові й учителеві його скалічена тяжкою працею селянська рука в поєднанні з яблунею, цвітом, розпуклими бруньками: старий був творцем цього гатунку яблука, поклав на нього кілька десятків літ.

— Він уяви не мав про генетику,— продовжував учитель,— проте дивіться, який дужий талант, яка спостережливість і сміливість. А чим йому допомогли стовпи суспільства, в якому він жив? Добре ще, коли піп не картав з амвону на зухвале втручання до божих справ!

— Було таке діло,— підтвердив син,— не любляв батько церкви.

— Поміщик видурив у вашого батька щепу нової яблуні, одвіз до садівництва, і пішло гуляти по світу яблуко, як панська штучка, охрещена панським ім'ям. Семен же Остапович, творець його, лишився осторонь...

— Вірно,— тихо сказав ланковий,— ви забули ще, Петре Петровичу, ранню черешню, безосту пшеницю із шістдесятьма зернинами в колоску. По один однісінький колос цієї пшениці люди приїздили до батька з-під самого Херсона!

— Був старий неписьменний, і, повторюю, життя тоді не давало йому ніяких знижок, тодішня наука — порада, держава — підтримки!

— Вигодував чотирнадцять синів і одну доньку на чотирьох десятинах орної землі, Петре Петровичу. Моя мама за теперішнього часу була б собі повна мати-героїня, а тоді що?

Співбесідники дружно замовкли, бо не варто було розповідати про те, що було їхньою спільною молодістю. Тепер вони розуміли, яке було життя без просвітки, але пам'ять

зоставила їм відчуття далекої юності, краплю щастя в морі ночі, затямлену, однак, так міцно, що пізніші нашарування її не затьмарили.

Ось молодий Петро Петрович прибув до сільської школи, дай бог пам'яті, це було в рік смерті Льва Толстого. Атож, атож, ще й зараз згадується відчуття раптової глухоти й темряви і потаємні читання особливо надійним молодикам творів Льва Миколайовича. Ось Іван Семенович прийшов до школи на співку нового хору. У нього тоді був приемний баритон, рожеві щоки, великий зріст і сором'язливість. Місцевий куркуль, у котрого Іван батрачив, тулив йому за дружину свою придуркувату доньку, яка закохалася в наймита без пам'яті.

Обставини врятували Івана від нерівного шлюбу: його покликали на військову службу, прямісінько в гренадери. Світова війна, революція — важко опам'ятатися в потоці подій, але батрацька душа підказала Івану вчасно, що йому робити. Його полк повстав проти Тимчасового уряду, перейшов на бік більшовиків. Після поранення повернувся додому. І земля, звільнена від куркульсько-поміщицького гніту, міцно притягла Івана до себе. Радянська влада дала наділ, поставив нову хату, завів господарство.

— Пишемо цифру два, — продовжував учитель, — бо за першою великою людиною в вашому роді подамо, Іване Семеновичу, і другу...

— Матір-героїню подамо? — запитав ланковий.

— Мати-героїня стоїть окремо. Коли бути безстороннім, Іване Семеновичу, то п'ятнадцятеро душ дітей народити й зростити за старого часу — це ознака великої мужності й краси душі, велике світло, що сяє над народом. Та цього за кордоном не зрозуміють, мій друже, лишімо матінку Василю Юхимівну в нашому серці...

— А я подумав, що ви, Петре Петровичу, і мамашу зафіксуєте...

— Цифра два. Хто ж це такий був? Чим прославив він рід і землю, і чому ми мусимо його шанувати? Це був, глибокошановний Іване Семеновичу, знову ж таки ваш незабутній предок, дід по матері — Юхим Тарасович Слива, по вуличному дід Грек...

— Ви хіба знали діда Сливу, Петре Петровичу?

— Він помер уже за моєї пам'яті, Іване Семеновичу, і ваша мама розповіла мені його життя. До речі мовити, Василю Юхимівна була найкраща оповідачка з усіх, яких

я чув. Казки, записані з її уст, я збирався взяти до Києва...

— Мама молодою й співала гарно,— додав ланковий.

— Але, як ви знаєте, варварські окупанти спалили мое добро, записи й наукові спостереження. Василина Юхимівна пам'ятала старі перекази й життєві випадки, біографії людей, цілих селянських родів...

— Ну, про діда Сливу можна було й не слухати,—чудий був, я вам повім. Як почне було співати італійських пісень... Навчився, як їздив із паном по закордонах...

— Це був художник величезного обдаровання, Іване Семеновичу,— він загинув з тієї ж причини, з якої ледве не загинув Тарас Григорович Шевченко, з причини страшною долі людей-кріпаків. Цей дід Грек достойний того, щоб який знавець написав про нього монографію, і я, недолугий аматор, зібрав свого часу деякі його живописні твори, та німці спалили й це...

— Шкода,— сказав ланковий,— я пам'ятаю у нас у хаті висів портрет — не то турка, не то негра...

— Доля діда Грека дуже тяжка й сумна, записи ці я вже відновив про всякий випадок, про нього можна оповідати цілий вечір, про його кріпацьке трагічне життя в Петербурзі, Італії, але це для вашої анкети зайве.

— Вірно,— погодився Іван Семенович,— а ви, не вам кажучи, навіть письменник, Петре Петровичу, і історик так би мовити...

— Ось,— вчитель записав діда Сливу під номером другим,— готовий і ваш другий великий предок. За двійкою ж завжди слідує трійка, третя славетна постать. Угадуйте кутчій, Іване Семеновичу, бо до мене швидко мають прийти юні біологи на практичні заняття, ну?

— Начебто більш немає, Петре Петровичу?

— Мусять бути, мій друже,— ми ж бо записали одного лише вченого плюс одного діяча мистецтва. А де ж державні люди, дипломати й так далі? Неповна анкета...

Раптом учитель щось помітив у глибині саду коло зелених грядок і особливим чином до когось свиснув. Прибіг пес. Він зупинився перед учителем, повів носом у бік гостя, жваво замахав хвостом. Іван Семенович потримав пса за вухо:

— Та це ж ваш Кадошка, Петре Петровичу! Дивіться, німців пережив! Де ви його ховали до цього часу?

Вчитель вичитав Кадошці за біганину по огірках та

грядках, на яких лисий чорт виросте, коли кожний тобі зду-рілий пес буде там товктися, гребтися в землі й качатися по ніжних рослинах. Кадошка смиренно слухав, часом підводячи на вчителя винуватий погляд, потім не втерпів і лизнув Петру Петровичу руку.

— Да, тепер лижешся, а сам знову підеш товктися по огірках? Треба ж і вік свій пам'ятати, старий дурень, фу! Марш!

Кадошка потихеньку відійшов і ліг під лісу обіч верстата, удаючи ображеного. Потім він, лежачи, почав нанюхувати щось крізь лісу й часом помахував хвостом.

— Давно він у вас, Петре Петровичу,— сказав ланковий,— ще пам'ятаю маленька Галочка з ним гралася...

Іван Семенович раптом прикусив язика, як людина, щовимовила несусвітню дурницю, він ладний був себе вбити: скільки разів його попереджували. Стара голова, як решето, ніщо в ній не тримається, боже ти мій милий, от ляпнув!

— Цебто... Петре Петровичу... Коли щепили цю яблуню... З того часу й Кадошка...

Ще гірше! Називається, поправив. Цю ж бо яблуню посадила сама Галочка того дня, як уперше пішла до школи. І він був при цьому присутній, як близька людина в сім'ї й кум. От лихо. Старий заледве оклигав після втрати доньки, а ти йому сиплеш солі на рану! Іван Семенович голосно зітхнув і сказав, махнувши на все рукою:

— Скільки оте горе не ховай, однаково на очі вилізе...

Учитель затулив обличчя рукою, і знову Іван Семенович почув гудіння бджіл над яблунею, неначе вони з новим завзяттям ринулися в її рожеве марево. Хтось голосно зітхнув, ланковий подумав, що це Кадошка. Одразу й своє власне горе полізло нагору, згадав старшого сина, забитого в боях з окупантами. І старість, проклята старість налягла на плечі — доки ще, як мішок із половою, а незабаром полово обернеться на щось важче. Старість, старість, Іване Семеновичу... Він боявся глянути на вчителя.

— Еге, куме, та ви неначе носа повісили? Не за планом і програмою! Який там у вас далі славетний родич? Ставимо порядковий номер три. Мені розповідала Василина Юхимівна про такого собі Гарасима Голого...

— А, чув, чув,— одгукнувся Іван Семенович,— Гарасим Голий, справді. Моя прабаба ще його пам'ятала. Розповідала — чорний, як земля, і в руках таку силу мав, що млинове коло було візьме й понесе, куди йому треба. Коли

його заковували в кайдани, щоб везти на суд аж у губернію, то скували подвійні ланцюги, як на велетня. Було розповідає про нього прабаба, а в мене малого аж мороз по спині ходить, так його шкода й хочеться допомогти...

— Ото ж воно й є! Запишемо небіжчика, запишемо...

— Тільки не думайте собі, Петре Петровичу, що він був великий революціонер чи там діяч який,— простий коваль, кріпак, що зібрав людей і хотів за всяку ціну вогнем випалити всіх панів. Ну, його оточили, він скількісь там місяців одбивався од військових команд, та потім узяли його ошуканством, засудили на довічну каторгу... Гарасим Голий, як же, пам'ятаю,— ним до самої революції лякали по наших краях панів поміщиків.

— Це була державна людина,— сказав урочисто вчитель,— яка не помирилася з соціальним ладом, вирішила змінити його революційним шляхом. Цей простий коваль достойний безсмертя, Іване Семеновичу!

— Ху, аж у піт мене кинуло! — відгукнувся ланковий.— Доки справа дійшла до колгоспу — ти диви, скільки предків жило. Може, годі, Петре Петровичу, пошлемо за чаркою? Шкода тільки, що мені пити заборонено. Трьох предків наскребли, вистачить?

— Ні, ви мене знаєте, Іване Семеновичу, я на півдорозі не спинаюсь, це—міжнародна справа, простачків висміють. Ми ще запишемо до анкети одного дипломата, так, так, не дивуйтеся, будь ласка, це був найсправжнісінький дипломат!

— Воля ваша,— розсердився ланковий,— а дипломатів у нас на цілий район ні одного не було. Можете запитати кого завгодно, не було!

Звідкись почувся легенький сміх, мов хтось чхнув у їх присутності, але скільки не вслухалися вчитель з ланковим, сміх не повторився, вони зрозуміли, що помилилися. Вчитель мовчки змалював у блокноті цифру чотири, та нічого коло неї не записав.

— Правду мовити,— звернувся він до Івана Семеновича,— ім'я його мені невідоме. Проте це цілком реальна людина, записана в кількох свідченнях сучасників. Був він запорізьким козаком, родом із нашої місцевості...

— Бійтесь бога, Петре Петровичу,— засмутився ланковий і зігнувся, наче під холодним вітром,— та із стількома предками ми заповнимо анкету знаєте коли? Коли оця ось яблуня одквітує, на ній зав'яжуться яблука, поспіють і коли настане пора їх трусити!

Вуличка, на котрій жив учитель, проходила межі двох шпилів правого високого берега Дніпра. Сад розташувався під горою й дальнім краєм сходив аж на гору, звідки видко було й широку блакитну смугу ріки.

— Он звідти,— показав учитель,— і тепер показують місце старовинної переправи через Дніпро — з полтавського боку до нас. Коли ви пам'ятаєте історію, тут завжди була переправа, сотні років. Мостів ще не будували, не технічний був час. І от якось примчало на тім боці до Дніпра декілька тисяч шведів — битих, перебитих. Як ви здогадуєтесь, це ім Петро Великий дав під Полтавою баталію. Попереду на таратайці двоколісній — король, генерали на конях, позаду — старий гетьман Мазепа, що зрадив, як відомо, свій народ. Зрозуміла справа, за собою вони чули меншиковську погоню, а тут — Дніпро. Вони незвичні пливти, тримаючись за конячі хвости, та й коні їхні не так виховані. Кинулись по перевозочні засоби, а їх немає. От нема та й нема, мов корова язиком злизала. Де які були човни, дубки, плоти, порони,— все зникло, хоч плач. Король Карл XII наказав покликати Мазепу: «Що ж це у вас, пане гетьмане, неув'язка виходить? Накажіть вашому народові перевезти мою армію через Дніпро. До ночі не почнемо — загине армія». Гетьман зажурився, бо він уже зрозумів, що сталося. Справа полягала в тому, що шведські коні мчали хутко, а наш козацький кінь їх перегнав: примчав раніш од шведів вищезгаданий мною запорожець, якого послано було просто з Полтавського бою, і сказав землякам декілька слів. Внаслідок цього — всі засоби переправи негайно було пущено вниз по воді.

— Красиво,— зауважив ланковий,— коли тільки це історичний факт. Через таку перешкоду розрив серця міг статися!

— Ну, збили шведи з того з сього плота, переправились головні, небагато душ. А як же армія? Хоч побита, хоч ріденька, але ж незручно королеві губити й останне. «Пане Мазепо,— говорить,— де ж ваш народ, нарешті? Накажіть, чорти б його взяли!» Гетьман звелів піймати кількох чоловіків, одшмагати батогами й послати скликати людей, витягати сховані човни. А тих човнів давно й слід прохолов: шукай їх аж у плавнях. Час не жде, король нервує, поглядаючи в трубу на той бік Дніпра, а гетьман бачить, що човнів йому не дадуть,— свій народ він зрештою пізнав. «Паліть,— сказав Мазепа,— паліть усе підряд, це такі

шибеники, що бояться тільки вогню!» Тільки-но стали паляти, аж біжить до Мазепи посланець,—мовляв знайшлася людина для переговорів. «Ось бачите, ваша величність,— сказав гетьман,— я знаю свій народ, він боїться тільки вогню!» Підійшов чолов'яга. Це був той же згаданий запорожець, так би мовити — ваш предок. Він розумів, що його дипломатична місія може закінчитися на палі, і вирішив офірувати собою замість котрогось гречкосія...

— На біса було лізти в пельку?! — розсердився Іван Семенович.— Теж мені дипломат. Нехай би собі тікали, скільки влізе.

— Може, знадобилося виграти час, щоб жінки й діти встигли порятуватися, може, щось інше, наприклад, надія вберегти од вогню хати. Та певніш од усього — козак збирався сказати напутне слово панові-гетьману Мазепі...

— Гаразд,— вирішив ланковий,— напутне слово цього варт!

— Ви уявляєте собі, Іване Семеновичу, яка довга річ оті дипломатичні переговори,— вів далі вчитель,— та цей посол виявився ще забарнішим. Він дурив Мазепі голову, скільки міг. То він вимагав універсалів, то золотих дукатів, то придурювався, то ставав нахабним. Нарешті, він побачив, що час його сплив, треба кінчати. Він витяг із глибокої кишені шароварів шматок сала й з поклоном подав Мазепі. Король не зрозумів символу, одначе гетьман старечюю рукою схопився за шаблю: сало приділялося на мащення гетьманських п'ят під час втечі. Крім цього, козак устиг мовити й слово — таке міцне, що теперішні дипломати певно чхали б од нього, як од чорного перцю...

За парканом щось раптом пирхнуло, наче там поперхнулася коняка. Учитель звівся на ноги й заглянув туди.

— Ах, мошеники,— загукав він,— ану, пожалуйте!

Помалу, ледве переставляючи ноги, зайшло четверо хлопчаків на чолі з малим Тарасенком.

— Вони прийшли на практику з біології,— доповів він учителеві й після довгої паузи закінчив,— Петре Петровичу.

— От і молодці,— сказав ланковий,— так і далі дійте. Сьогодні підслухуйте старших, а завтра й брехати почніть. Незабаром женитимемо, а вони досі до поінняття не дійшли!

Юні женихи відчували провину й про себе проклинали сміхотливість, яка їх зрадила. Кадошка, не розуміючи в

чим справа, потихеньку шарпав зубами за Тарасенкові штани, а той похмуро відмахувався рукою:

— Ну, добре,— закінчив ланковий,— шкода, що ви всієї анкети не чули.

— Ми чули,— вирвалося у Тарасенка, і він прикусив язика.

— Сідай, селекція й ботаніка. Я пішов, Петре Петровичу,— іншим разом закінчимо. Гадаю, до морозів справи-мосьь?

Вчитель мовчки згорнув блокнота й заховав подалі до кишені. В цей час його стара принесла величезну глиняну миску з вареною картоплею в мундирах, дерев'яну сільницю. Мовчки поставила на верстат і з посмішкою пішла, наче виконавши щось віддавна заведене.

— Прошу, друзі мої,— сказав Петро Петрович, подаючи кожному гостеві по картоплині,— хто кусає, той не гуляє.

— Знову неув'язка,— відповів ланковий,— а як же без чарки?! Та у нас, студентів,— підморгнув він хлопцям,— у нас так не годиться! Вірно я кажу, студенти?

— Нікак нет, товаришу Герой Соціалістичної Праці!— дружно одрізали хлоп'ята, звиклі до каверз Івана Семеновича.

— Вільно,— і старий ланковий підтримав вуса, щоб без перешкод запровадити до рота картоплину,— у нас у гренадерському його королівської високості принца Бранденбург-Мекленбургдушогубського полку, я згадую...

— Пригощайтесь, Іване Семеновичу,— сказав учитель,— про те ви в анкеті згадаєте...

— Дозвольте,— раптом схопився ланковий,— ми записали визначних людей родом із нашої місцевості, котрим, так би мовити, не пощастило в житті! Ну, а тих, кому пощастило? Хто зріс після Жовтневої революції? Людей, що їх підняла партія й радянська влада?

— Це на інше запитання анкети, Іване Семеновичу.

— Ні, ви тільки послухайте! Зроду-віку ніхто такого не бачив. Ну, я дав високий урожай, поставив, як пишеться, рекорд— так це ж і не дивно, бо я з діда-прадіда на землі. А як ви подивитесь на те, що наше село зростило народові аж двох радянських генералів? Одного кандидата в академіки? Жінку-льотчицю, яка виконала коло тисячі бомбардувальних рейсів у тил ворога? Наше село дало сотню офіцерів, агрономів, учителів! Одержало двадцять дві медалі за оборону Москви!

Хлопці сиділи, статечно жуючи варену картоплю, густо солячи й годуючи Кадошку. Вони розуміли важливість обстановки й намагалися не пропустити й слова з бесіди двох стариганів. Їм самим усе здавалося просте й легке, у кожного на грядці росло інтересне біологічне завдання, а попереду стільки самостійних робіт! Старигани були дуже старі з їхньої хлопчачої точки зору й майже древні. Одначе з ними приємно дружити. Бо ж не дурно в Івана Семеновича вся його ланка складається з дванадцяти дівчат-комсомолок, сам ланковий — тринадцятий. Дідок справжній. Іноді навіть пропонує закурити, та хіба тільки новак простягне руку до його кисета: решта вже мала від нього скубців.

— Аж ось коли я вам мушу заперечити,— сказав ланковий, не дочекавшись відповіді на свою мову.

— Так, так,— озвався вчитель, як на щось давно знане.

— Вони питають мене про славетних предків. А де ж радянська влада? Ну, відповідай, малий Тарасенко...

Тарасенко поперхнувся гарячою картоплиною й заховався за спину рудого й веснянкуватого, як стиглий гарбуз, сусіда, що сидів поруч на колоді.

— Ми не зрозуміли питання,— сказав рудий хлопчик, битий на різних каверзних ситуаціях.

Іван Семенович витер рот і вуса, подякував господареві і став крутити нову цигарку. Він обснувався густим димом, і над ним миттю захвилювалися бджоли, вимагаючи припинити неподобство під яблунею й смалити собі в іншому місці. Вчитель гладив лисину, зовсім не збирався допомагати Івану Семеновичу.

— Ви пам'ятаєте, хлопці, мій зимовий університет,— почав ланковий, і хлопчаки закивали головами, як граки,— до мене поз'їздилися бригадири, майстри врожайів, агрономи з цілої області. Ну, кожний поділився своїм. У кого кукурудза — кукурудзою. Хто просовод — той просом. Були кок-сагизники, приїхали зерновики. А який із мене в біса лектор чи професор? В чому ж було питання, скажете? А питання було не в мені. Воно стояло глибше. Хто сотворив так, що ми всі одне одного розуміли? Одне в одного вчилися? Радянська влада сотворила, он хто. І, значить, не предки мене зродили, а наш устрій і партія. Ясно вам, Петре Петровичу дорогий?

— Звичайно, ви — людина горда,— сказав учитель,— і тому вважаєте, що рекорд ваш не штука. Та він і насправді не вражає, бо на нього працювало безліч людей.

Однією своєю сім'єю рекорду не піднімеш, потрібний колектив. Потрібна держава, що підносить героїв праці, потрібне суспільство, яке мільйонами рук підхоплює наш досвід, розмножує користь, здобуту вашою ланкою, Іване Семеновичу...

— От морока,— сказав, помовчавши, ланковий,— приходьте-но, товариші студенти, на той вихідний. Продовжимо заповнення анкети. Коли треба, значить, треба. Там, брат, усе врахуємо. Яблуня квітне, бджоли літають, збирають мед, а ми цій справі найстарші. Та не тільки це обміркуємо. Як би вам висловити,— мрію я про той близький час, коли щезне різниця між селом та містом, коли всі висоти культури будуть і в селянина напихваті. Селянин! Навіть саме слово це застаріє. Одверто скажу вам, Петре Петровичу, правильно ви розбудили мою гордість тими предками. Та кортить сказати, що вами я пишаюсь не менше. Я не піднявся б до Героя без вашої підтримки й наукової допомоги, а ми всі разом — без радянської влади й Комуністичної партії.

— Я вклоняюся партії Леніна — Сталіна,— вимовив, стоячи, старий учитель, за ним звелися хлопці, ланковий,— і сподіваюся бути прийнятим до її славних лав!

Урочисто гула рожева яблуня, вся виповнена бджолами й сонячним могутнім світлом.

В ШАХТІ

Два випадки збіглися у весняний день: бригадир тракторної бригади одержав несподіваного листа, змістом якого ні з ким не поділився: ні з товаришами, ні з дружиною-трактористкою — перший випадок; приїздила з району просто до польового стану бригади секретарка райкому комсомолу — випадок другий. Між листом та секретаркою не було ніякого зовнішнього зв'язку, та для Мишуні Бойченка, правої руки бригадирової, обидва факти міцно поєдналися, вплинули на його долю, змінивши напрям цілого життя.

Тракторна бригада належала до Н-ської МТС і сіяла в колгоспі ярину. Невтомні трактори снували впоперек масного й пухкого поля, як човники на ткацькому верстаті. Колгосп був міцний, і бригаді вгору не давали глянути, щоб посіяти в найкоротший строк. Важкі дискові сівалки плвли розгорнутою лавою за кожним трактором, на дошках позад сівалок стояли члени відповідних польових ланок. Поле було безмежне, і рахували його не одиницями виміру, а «від балки до грейдера», «від лісосмуги до річки». Було де розгорнутися тракторам. Скільки дрібновласницьких меж поховано навіки під оцим розкішним масивом виплеканої землі! Ланкові, стуливши пошерхлі губи, здавалося, літали з одного краю поля на другий. Вони з осені обробили ділянки, вивезли добрива, угноєння, провели снігозатримання, затримали вологу, підготували насіння. Тепер контроль і ще раз контроль. Яка б не була добра тракторна бригада (а про цю бригаду йшла непогана слава), але ланкові мали привід для незадоволення: то сівалку не так одрегульовано, як хотілося б, то не по шнуру йде трактор, не так лягає

верно. Скільки там не дзюркотить над головою жайворонка, оспівуючи весняний день,— нема часу на нього зводити очі. Он сусідня ланка таки перекриє показники, отже, хоч і на люди не показуйся. А як тоді заповітна моїя ланкової— одержати Золоту Зірку? Про це годі й згадувати, це само собою зрозуміло, що тоді хоч ховайся од людей...

Мишуня Бойченко бачив, як розхвилювався його бригадир, прочитавши одержаного листа. Та, будши чутливим і делікатним хлопцем, не поставив ніякого запитання й не виявив інтересу, розуміючи, що це його аж ніяк не стосується. І що коли треба буде, Семен Ларивонович сам скаже... Бригадир, проте, помітив Мишунине небажання запитувати й, сховавши листа, почав раптом нарікати на вітер, який нібито забиває йому очі пилом, натруджує їх аж до сліз. Семен Ларивонович був учасник Вітчизняної війни, визначний герой і людина-кремінь, очі в нього не були на мокрому місці. Значить, дещо важливе впало на нього з тим-о листом, що аж плакав. Мишуня стояв, замислившись над цією прикрою халепою, і коли трактори віддалялися на другий край поля, голос жайворонка прозоро бринів над головою. Коли ж трактори наближались — жайворонячий щebet танув у голосній мові працьовитих машин. Однаково милі були Мишуні обидва співи. І жайворонка не змовкав ні на одну весняну хвилину, спостерігаючи згори невпинний рух сівалок.

Обличчя у Мишуні було круглясте, як у немовляти, кучері русяві й непокірні, очі сірі, буйно зарослі віями й бровами, губи пухкі, і саме вони викликали нестерпні глузи дівчат. У бригаді Мишуня був перший рік і вважав у зв'язку з цим, що всі сімнадцять років його попереднього життя нічого не варті. Він працював напарником у самого бригадира, чи чувано щось подібне! Коли б тільки не повсякденні витівки дівчат, яким неодмінно ото кортіло шарпнути його за чуба, бринькнути по губах і конче схвати під час обіду Мишунину ложку!

Чому його називали Мишунею? Та тому, що ніяке інше ім'я до нього не пасувало — ні Михайло, ні Мишко, ні Михась. Лише — Мишуня. Гаразд, нехай звуть, як хочуть, його од цього не поменшає. Трактор його передовий у бригаді, і подивимось, що осінь скаже. На чію машину припаде більше гектарів умовної оранки. Герой Соціалістичної Праці Гіталов теж починав з малого, а тепер дожени його, спробуй. Бригадир нишком вирізав з газети показники Гіталова

ї сподівається їх перекрити, але про це не каже нікому й слова. Хоче зважити свої можливості, щоб потім не кліпати. Мишуня про це сам здогадався. І треба віддати йому належне,— він розумів Семена Ларивоновича й був з ним однієї думки.

Бригадир каже на нього «синок», і Мишуні доходить до серця це слово. Він сирота. Батько загинув на фронті, маму задушила фашистська каторга. Бригадир був бездітний, дружина, Параска Тихонівна, працювала з ним же в бригаді. Ось чому так добре Мишуні: сорочка в нього завжди доглянута, а Семен Ларивонович дивиться на нього часом такими очима, що Мишуня згадує свого небіжчика тата. Ну, вже там щодо трактора, то Мишуні не доводиться розпитувати — бригадир йому як не кладе все до рота! А сам який навратливий! Хіба не з енергії та настирливості Семена Ларивоновича їхня МТС вже має двобічний радіозв'язок з бригадами? Можна було ще огинатися й зволікати, та бригадир підняв на цю справу партійну організацію, молодь і дружин, сам їздив до району й навіть до Києва й зрештою свого добився, одержали станцію «Урожай». Тепер аж не уявляєш собі, як можна працювати оперативно, не будши пов'язаний радіотелефоном з диспетчером МТС. І взагалі Семен Ларивонович — ентузіаст механізації, а Мишуня вважався за його здібного й наполегливого учня. От тільки б дівчат хто приструнчив, просто нема життя через їхні жарти, і як вони дізнаються першої ж миті? В кожному новому колгоспі, куди переїздить їхня тракторна бригада, дівчата вже цілковито поінформовані про юного, сором'язливого тракториста, з якого можна варити воду, примушувати пекти раків та знущатися на всі заставки.

Ось і вчора — просто конфуз та й годі. Сіяв Мишуня оддалік від селища, на крайній ділянці колгоспного масиву. Трактора вів швиденько, на тій максимальній межі, яку дозволяла агротехніка: кожна зернина повинна лягти в ґрунт солідно, вкритися землею в потрібній мірі, почувати себе зручно. Сівачі — двоє дівчат і дід — стояли позад сівалок, доглядали за всім, що до них належало. За зерном, за дисками, за борінками. Аж раптом попереду, праворуч від трактора, на шляху крайньої сівалки Мишуня помітив круглясту річ, наче камінь. Довелося зупинити трактора, щоб камінь не потрапив під диски. Дівчата побігли перші й стали голосно реготати, підійшов і юний тракторист, підкликаний до

гурту. Закопаний до половини у м'яку землю, там стояв чорний глечик із густим, запашним молоком, заткнутий широченною скоринкою з хліба. На скоринці було вималювано крєйдою: «Пий, Мишуня!».

Розмов було чимало, хоч молоко з глечика поспішили випити самі дівчата, залишивши на хлопцеву долю вимочену в молоко скоринку. Увечері хтось уже виспівував і частівки про те, що «наш Мишуня — прудивус, в нього виріс білий вус, з молока чи од сметани в нього й борода постане!» Сьогодні ці частівки мали тенденцію поширитись, але бригадир Семен Ларивонович одержав отого несподіваного листа, і трохи згодом притягла мотоцикла секретарка райкому комсомолу.

Її звали Світлана Остапівна, і вона була добре знана на території цілого району. Уродженка Донбасу, секретарка ще прикро сумувала за рідною стороною і часто, зупинивши мотоцикла серед степу, марно вдивлялася в обрії — чи не вирине де-небудь рідний силует терикона? Мотоцикла їй було подаровано, коли її мобілізували по лінії комсомолу, до цього зовсім не промислового району. «Катай, Світланко, — сказали їй друзі, — будемо багатші, ми тобі й автомобіля до райцентра припхаємо. Знай донбасівців!»

Світлана Остапівна, згадуючи рідну шахту, друзів і сусідів, незабутні вечори в шахтовому будинку культури, маму, суворого батька, менших брата й сестру, — встигала бувати скрізь по району: в селах і польових станах, на колгоспних зборах і нарадах комсомольських ланок, по хатах, майстернях, фермах. Скрізь, де лунали молоді голоси. З одними поспіває й потанцює донбасівської польки-голубки, з другими обміркує план виховної роботи й привезе книжок, з третіми складе живу газету й подасть тему для карикатури. Непомітно для всіх і для самої себе Світлана Остапівна згуртувала районну молодь так, що було глянути. Вона не заносилася, проте, високо й думала, що вся справа в тому, що сама дуже любить колектив, діяльність, рух.

До тракторної бригади Семена Ларивоновича її привело нещастя з мотоциклом. Вона об'їздила район і розвозила спеціальний номер газети, в якому вміщено було листа від шахтарів рідного їй краю із закликом до молоді рушати в Донбас. Проводила п'ятихвилинні збори комсомольців, говорила з багатьма окремо, записувала й розпитувала, щоб, повернувшись до райцентра, розміркувати й доповісти

райкомові партії, кого саме вона може рекомендувати на працю туди, куди сама полетіла б як на крилах, негайно, в цю хвилину.

На грейдері Світлана зупинила мотоцикл, на повні груди зітхнула й оглянулася навкруги. Яка краса. Та це ж Донбас, та й годі. Он за тим бугром у долині неодмінно має бути шахта, а ота он хмарка над самою землею — достоту нагадує дим содового заводу. Навіть жайворонок співає зовсім по-нашому, по-донбасівському, так солодко завмирає серце. Світлана ще раз зітхнула на повні груди. Ген, скільки око сягає, рухаються трактори. Над степом снується ритмічний гомін їхніх моторів, який відлунюється в весняному небі. А давно тут орали самими коровами? Здорово виручають нас трактори, подумала секретарка, це вже вам не волячі хвости! Вона спробувала завести свого коня, але він не заводився: бачок був порожній, їхати було нічим. Довелося вести чортопхая за роги аж до вагончика тракторної бригади Семена Ларивоновича. Довго позирали сівачі, що воно за хлоп'я чимчикує до них від грейда, аж доки з радістю не пізнали засмагле личко й енергійні бровки Світлани Остапівни.

— Поможіть, товариші, бідній людині, — сказала секретарка, — краще нехай я на ньому їздитиму, ніж він на мені... Здрастуйте... Стільки ще в мене справ, треба поспішати...

Та Світлана Остапівна не така була людина, з якою хотілося швидко розлучитися. Заправили мотоцикл пальним. Почастували її смачним наваристим кулешем, знаючи, як мало вона дбає за те, щоб поїсти вчасно. Показали їй бригадну польову газету й послухали зауважень. Бригадир розпитав, як посувається в районі справа з механізацією, бо, мовляв, у цьому вісь питання. Секретарка подарувала бригаді примірник газети й зобов'язала комсомолку Віру прочитати всім уголос заклик шахтарів. А потім Світлана Остапівна сама захопилася донбасівською темою й добру годину вихваляла рідний край. Підійшов Мишуня. Йому вперше цікаво стало дивитися на дівчину — маленьку й зграбну, з гарячими очима й переконливою мовою. І вона зовсім не збиралася глузувати з Мишуниних пухких губів.

— А як у Донбасі механізація? — наважився він спитати.

Світлана Остапівна трусонула косою, яку викладала на голові віночком, весело й по-змовницькому підморгнула

решті слухачів, котрим уже встигла доповісти, скільки чужових механізмів одержали й одержують шахти, вугільних стругів, гірничих комбайнів, врубівок та іншого добра, і серйозно почала хвалитися перед Мишунею, як ото добувають вугілок. Отже, й секретарка була не від того, щоб покрити з хлопця. В очах її проскакували такі бісики, що Мишуня мимоволі хотів одвести погляд. Та чим дужче він цього хотів, тим глибше й глибше поринав з головою.

Секретарка серйозно виклала, що шахтарі на Донбасі живуть по «казармах» та «каютах», селища звуться «шанхаями» й «собачівками», на роботу ходять з обушками, до шахти спускаються «баддею» чи злазять драбинами. Відкатні штреки низенькі, і коногон згинається в три погібелі, посвистуючи на коника, який тягне вагонетки. А саночники! Ті просто, як собаки, на чотирьох ходять, вивозячи з забою вугілля...

— Де там та механізація,— закінчила Світлана,— доведеться вам, товаришу трактористе, швидше їхати виправляти становище!..

Слухачі всі зареготали, і Мишуня ніяк не знаходив слів, щоб пояснити своє запитання. Адже не такі звичайні речі його цікавили. Він знав про Донбас багато більше, ніж гадала секретарка. Нащо вона згадала царські часи, коли справді був такий стан? Тепер у Донбасі хіба в музеї побачиш «санки». Або інші прикмети давніх часів. Він же читає газети й цікавиться механізмами, які здобувають вугілля. І краще б оця маленька дівчина потягла його за чуба або ще якось зневажила, ніж отак здійсмати на сміх... І жайворонок над головою задьористо раптом заспівав, ніби й він глузував з юного Мишуні-тракториста.

— По машинах,— сказав бригадир,— механізми простояють!

Секретарка вправно завела мотоцикл і попростувала на грейдер. Михайло Бойченко був уже записаний в її думках, як бажаний кандидат у Донбас. «Хороший хлопець,— подумала Світлана Остапівна, повторюючи мимоволі загальний дівчачий присуд,— буде з нього шахтар, і— як хочеться самій хоч побачити рідну сторонку!» Мишуня поглядав на мотоцикла, доки він не зник за курявою на грейдері, з приємністю відчуваючи досі потиск маленької руки. «Ні,— дозволив собі зізнатися тракторист,— на цей раз не мав би нічогісінько проти, щоб ота рука навіть бринькнула його по губах...»

Надвечір полетів підшипник на третьому тракторі, вилізли назовні інші дефекти. За машину відповідали дід Петро, називаний так за бороду, і колишній танкіст Гаврилов. Що ж, можна сказати, погано мастили, або мастило витекло? Підшипник не розтопиться божим духом. Але всі знали, що цей трактор був не машина, а нещастя. Це нещастя не чуло добрих слів про свою тракторну поведінку, а більше — прикрі слова, якими обкладали кожну літеру його закордонної назви. Так, це був старий закордонний трактор, од якого вимагалось неможливого, і який весь час мстився тим, що підводив бригаду у найвідповідальніші моменти. Коли б цей іноземець та був паровий, він давно вибухнув би на злість і шкоду бригаді, а так — чхав, коли треба було заводитися, жер безсовісно пальне, стогнав, коли плуг, приміром, ставили на глибшу оранку. Закордонна, одне слово, була машина. Звався трактор у бригаді «Торох-Горох».

Взяти б для порівняння трактор другий, який працював у бригаді. Та перед ним шапку варто було взяти. Старої вітчизняної марки, колісний, незграбний, як на сучасний смак, і мало повороткий. Але він значно більше попрацював, ніж закордонний. На ньому немає живого місця — ту деталь зварено електрикою, ту припасовано з іншої системи, ту знято з танка, ту розточено, наварено вищерблені зубці. Трактор пройшов власною ходою шлях відступу за Волгу, коли ніяк було слідкувати за режимом роботи й профілактикою. Повернувся на старі місця, відпрацювавши всю війну на полях Казахстану. І все-таки він рухався безвідмовно, злегка покректуючи, бо й йому, мабуть, нили часом кістки від старості. «Харош старик, — казали до нього трактористи, — ми тебе ще в музей віддамо, під скляну вітрину...» І мав він ім'я у тих, хто його знав, — «Катря». (Колись на ньому вчилася славетна Героїня — Катерина Шевченко, юна Катря).

Щоб покінчити з тракторами, якими працювала бригада Семена Ларивоновича, треба ще відрекомендувати машину першу, яка любовно звалася в МТС «Громобой». Трактор цей був гусеничний, рідної марки, дужий, зграбний, солідний, безвідмовний і доброго характеру. Приємно було сидіти на ньому, теплому й повному життя, орати чи сіяти, тягати комбайна чи возити за собою гирилицю безтарок, повних щирого золотого зерна. Мишуня був закоханий у «Громобоя», це була, так би мовити, його перша юнацька любов.

Бригадир викликав до радіотелефону диспетчера МТС і сповістив його, які саме деталі треба негайно прислати для ремонту «Торох-Тороха». Але замість звичного бурчання диспетчера, якому в печінках сидів отой «Торох», Семен Ларивонович почув щось нове в його голосі.

— Новина ще до вас не докотилася? — таємниче запитав диспетчер, і до бригадира долинув його сміх.— Швидко докотиться, чекайте...

На цьому розмова припинилась. Яка новина? Нащо їй котитися? Чи зрозуміє черговий механік, що саме вимагається? Та диспетчер був людина ділова, досі він нічого ще не наплутав, і Семен Ларивонович на цьому заспокоївся, переключивши думку на те, як перекрити простій третього трактора. В таких випадках бригада миттю мобілізувала внутрішні ресурси, частіше змінювала стомлених трактористів, підвищувала темпи, зерно до сівалок сипала, не зупиняючи агрегатів. Перегрупувавши бригаду й посадивши на трактор замість себе Гаврилова, бригадир покликвав Мишуню до польового вагончика, званого на степах «палуб».

Мишуня подумав, що Семен Ларивонович радитиметься з ним про технічні вдосконалення щодо чіплення сівалок та плугів або покаже креслення вітродвигуна, над яким морочився бригадир цілу зиму. Як на свої роки Мишуня Бойченко був статечний юнак, з ним можна було радитися. Збоку, правда, здавалося, що він надто млявий і спокійний, не поспішаючи запускає трактора, не кваплячись сідає, — та на цьому й кінчалось неправильне уявлення. Машина йшла у нього так енергійно й навално, що, здавалося, пуститься одразу вчвал, коли б не впевнена Мишуніна рука. Чистота на тракторі була взірцева: скільки б разів не проходив Мишуня повз машину, він ніколи не пропускав випадку мазнути по ній чистою ганчіркою.

У майстерні МТС, де взимку трактористи з механіками провадили капітальний ремонт, у Мишуні була окрема полицка з інструментом, над нею висіла засохла галузка червоної калини. Він добровільно опікувався майстернею, вимітав сміття, прибирав і чистив інструмент, приносив вугілля для горна, наливав до рукомийника воду, клав зверху власний шматок мила. Майстри попервах глузували з хлопця, гадаючи, що він підлабузнюється до них, та потім і вони переконалися, що характер у Мишуні формується справжній, ні в кого він підлизую не був і не буде. А щодо праці,

то тут треба було не ловити гав — це хлоп'я наступало без жартів на п'яти...

Не вперше отак кликав на розмову Семен Ларивонович свого названого сінка. Це бувало взимку, це траплялося кожної вільної хвилини. Справа в тому, що бригадир був ентузіаст механізації. Він натхненно й переконливо змальовував слухачам машини, котрі полегшують труд, електротрактори, коло яких водій ходить у білих рукавичках, електричні сапки, що сапають городи, а дівчата, дружини, матері й бабусі читають тимчасом у холодочку розумні агрономічні книжки. Мріяв придбати літака, який і поливатиме, і шкідників нищитиме, і опилення провадитиме, і термоси з обідом скидатиме, куди треба буде. І кожен, слухаючи бригадира, запалювався його вогнем. Бо й справді, хіба не можна працювати на землі без поту? І доки ото жінки гнутимуть спину з тими анахтемськими сапками? Хіба наші люди не заробили собі щастя працювати машиною? На машинах до комунізму ідемо, дорогі друзі, бо яке ж горде в радянському світі слово — людина!!

Мишуня налагодився слухати про механізацію, він любив ці розмови, але бригадир мовчки сів і витер рясний піт із чола. Він наче не збирався розпочинати ніякої розмови. Кілька разів сердито кашляв, гладив рукою стола й дивився повз Мишуню у віконце. Очі його були сумні й далекі. Мишуні поповз до серця холодок. Він дуже любив Семена Ларивоновича, і йому боляче було дивитися на той сум. Нарешті бригадир роздратованим голосом сказав:

— І перед усяким молокососом я маю одмикати мою душу, мов ящика з інструментом, а воно хіба зрозуміє, а коли й зрозуміє, то насміється, бо темне, як дванадцять годин ночі, де ти взявся на мою голову, мамине тісто?!

— Нащо хвилюватися, Семене Ларивоновичу? — одказав поважливо й без образи Мишуня. — Хіба я винний, що я ще молокосос? І тісто тут ні до чого, за язика я вас, слава богу, не тягну... А коли довірите щось, намагатимусь вашу довіру виправдати...

Бригадир зіперся на руки й почав оповідати, не підводячи очей на хлопця. Це не була розмова про механізацію, а були фронтіві спогади, до яких ніколи не вдавався раніше. Як воювалося з німецько-фашистськими загарбниками, що думалося при тому, та як уявлялося воєнне життя. Це була дуже невчасна сповідь, як здалося спершу Мишуні, — справа вимагала буквально з годинником у руці мотатися від од-

ного трактора до іншого, щоб не простоювали зайво, не порушували ущільненого графіка. По дашку вагона вдарили краплі дощу. Мишуня подумав, що на диски сівалонок налипатиме земля, чи встигнуть сівачі очистити на ходу... Він пропустив повз вуха чимало з бригадирової розповіді. Та дощ швидко минув, а Семен Ларивонович дійшов до Сталінграда. Диви, він ніколи про це не хвалився!..

— Сидимо ми, синку, в місті на головній вулиці, будинок номер десять, на самому розі. Перед тим тижнів зо два захищали Тракторний. Ну, значить, отой завод, де СТЗ виробляли. Там такої німці накоїли руїни, що тільки купи бетону позалишалися та вирви. Ні цехів, ні конвейера, у вагранці був дот, колодязі термічної обробки правили за кулеметні гнізда. Кулі літали, міни, снаряди. Авіабомби трощили все. Куди там! Із заводу зробили кладовище. Після Тракторного, кажу, потрапили ми до міста, в отой будинок номер десять. Спочатку захопили вищі поверхи, починаючи з горища, вичистили як слід, забитих фашистів повипихали в вікна на вулицю. Потім поступово перейшли нижче, бо німецька артилерія так само біла згори, руйнувала поверх за поверхом,— точка була важлива, ключова. Гарнізон наш розтав, зв'язку не було, діяли в повному відриві від своїх. Лишилось нас четверо живих, а непоранених, здається, не було. Ми вже розуміли, що за Волгою землі для нас нема, треба битися тут і стояти, як належить чесним людям, смерть так смерть, але ні кроку назад. Наказ Верховного Головнокомандуючого лежав у кожного на серці...

— Боєприпаси кінчалися, ми використали німецькі гранати й німецьку зброю, яку захопили. Позбирали з наших забитих людей все, що вони не встигли вистріляти, але й цього було мало. Ми чули, як до нас пробивається й не може дійти підмога, ми стояли на смерть. У хвилину затишшя перев'язали товариш товаришеві рани, поцілувалися на щастя, хоч ніхто не сподівався лишитися живим, і тут хоробрий наш сержант Іван Чудин, з Донбасу родом, сказав обмінятися адресами. Немовби на тім світі існують квартири й номери будинків. Або на цей світ із того світу можна ходити в гості. «Що ти, Ваня,— сказав я,— в тебе голова не болить?» Але Чудин став нас соромити, і голос його був зовсім не рокований, а, навпаки, бальорій та глузливий, зрештою ми послухали олівці й позаписували адреси товаришів там же таки, в смертному бою...

— Що це означало, синку, тоді в Сталінграді? А те,

що нас ніби побільшало, наче підмога пробилась, віра в перемогу зміцніла, і віра в те, що житимемо. Німець до Волги доперся, а ми умовляємось про зустріч після війни на звільненій рідній землі! Вперед, солдати Сталіна! Нехай кашляють гітлерівці. І ми з новим завзяттям стиснули в руках автомати. Знову затрусився від німецьких мін будинок номер десять. Снайпери били по наших амбразурах. А ми, оглухлі й осліпі, виконували накази шахтаря Чудина, захоплювалися з його розумного хисту та вправного обстрілювання підходів до нашого підвалу. Ми були самі схожі на шахтарів у тому підвалі. Кулі, влітаючи у вікна, оббивали штукатурку, повітря було непрозоре від пилу, обличчя не пізнала б рідна мама. «Порядочок! — гукав сержант. — Гарячий нам припав забій! К чортовій дядині! Попрошусь перевести мене на іншу шахту!...»

— Коли прорвалась до підвалу підмога (від будинку zostався самий підвал), вона довго не могла розкопати нас. Саперів викликали з інструментом. А гарнізон лежав геть непритомний. Розтягли всіх по госпіталях, і загубили ми один одного назавжди. Часто безсонними похідними ночами згадувався потім отой будиночок у Сталінграді, на Дніпрі згадувався, на Дністрі і Дунаї, на Віслі і Ельбі. І скільки живий буду, пишатимуся з того, що сталінградець. Готовий знову стояти на смерть. Переходили різні закордони, всього траплялося на шляху війни, сам заслужив сержанта й ордену, а того Чудина бачу, як оце тебе...

Семен Ларивонович замовк, Мишуня затамував подих. Потім бригадир мовчки подав хлопцеві одержаного вранці листа й, не соромлячись, заплакав. Мишуня взяв папір і прочитав декілька рядків, що там містилися:

«Тов. Кислий Семен. Коли ти живий, кличу на допомогу. Підніmemo шахту й дамо добичу. Я людина маленька, вибійник, маю на родину дві кімнати. Але потіснимось, будемо жити. Сталінградський привіт. Іван Чудин».

— От,— сказав Семен Ларивонович до зацікавленого хлопця,— сержант Чудин кличе, а я хіба такий, що в Сталінграді?

Мишуня розумів душевний стан нареченого свого батька. Микючись під душем поруч Семена Ларивоновича, він завжди поглядав, здригаючись, на посічені мінними осколками бригадирові руки, на запалі груди, що дихали важко й часто. Тракторна бригада — не шахта. Тут-таки легше, коли говорити одверто. Степовий вітер наповнює легені, сонце

прогріває кістки. Працювати на вугіллі — це все одно, що в гвардії. Який же з Семена Ларивоновича шахтар! У вибій кличе сержант Чудин. На передову лінію вогню. Але не судилося колишньому сталінградцеві мчати на виручку до бойового друга. Чекатиме він відповіді й не діждеться. І порахує мертвим Семена Ларивоновича. Є од чого й плакати. Сталінградець! Таке ім'я треба нести, як прапор. Мишуню охопили могутні почуття, не втілювані доки що в слова, кров відринула від обличчя, знову припливла, вуха стали горіти, він раптом схопився на ноги й мовчки вибіг із вагончика.

Цілий вечір Мишуня казився й дурів. Та як! Ні з того, ні з сього раптом став на руки й пройшовся повз кабіню, на якій варилась вечеря. Зачепив неумисно й перекинув відро з водою. Упустив фанерного листа, на якому лежало тісто для галушок. Куховарка за ним погналася, вимахуючи качалкою, і удвох вони мало не залишили без вечері бригаду, розхлюпавши коло хліба лігроїн.

Під час вечері Мишуня налаштував радіоприймача, який живився постійним струмом від батареї, дав повну потужність і, нашвидку сьорбнувши галушок, став танцювати з усіма по черзі дівчатами-колгоспницями, які вечеряли разом з трактористами й до яких ще годину тому боявся заговорити. Протанцював з ланковою, захопив навіть закладопотану Віру — напарницю бригадирової дружини, — і Віра нехотя відіклала книжку та пройшла з ним легкої польки навколо приймача. Ще ніколи в житті Мишуня не робив такого галасу, лементу й руху, не дивував так усіх, хто його знав до цього.

Стривайте, та хіба ж це Мишуня? Скромний, сором'язливий, неквапливий, незграбний Мишуня? Заляканий дівчатами, червоний перед ними од сорому за власну безпомічність, сумирний Мишуня? Такого спробуй бринькни по губах чи шарпни за чуба. Незчуєшся, як і поцілує привселюдно. Його хтось підмінив. Диви, як упевнено кружляє навколо себе дівчину в швидкому танці! За словом до кишені не лізе. Так і одбриває всіх, хто хоч жартома зачепить. А співає як! Та хіба в нього був коли-небудь голос? Так, щось там пищало позад гурту, коли ставали до співу...

В розпал веселощів, якими бригада закінчувала свій трудовий день з тим, щоб узавтра новий день продовжити з новим завзяттям, — від грейдера до їхнього табору повернуло дві сліпучі фари. Знову якийсь невдаха шофер

проситиме «підзаправити»! А з яких запасів? Отак усю економію пального протринькаєш на благодійність. Фари наближалися подалу, це не була вантажна машина. Могутній гул мотору долинув до польового стану, і хтось поквапливо вимкнув радіоприймач.

— Трактор,— сказав серед загальної тиші бригадир,— а може, і танк. Щось високоякісне йде...

Машина підійшла ближче й зупинилася. Водій заглушив мотора й погасив фари. Знайомий МТС-івський тракторист наблизився до гурту.

— Приймай поповнення,— весело озвався він,— здрастуйте. Нехай мене гусениця передушить, коли я не заробив у вас доброї вечери з добавкою...

Всі посхоплювались на ноги й обступили прибулого трактора.

— Новий? — пошепки, не вірячи очам, запитав бригадир.

— Новісінький,— сказали всі гуртом.

— Сталінградський,— вимовив тремтячим голосом Мишуня.

Оце так-так! Сталінград вже ожив, і голосно стукотить його серце. На колгоспні поля прибувають посланці Сталінграда. Чи думаєш ти, Семене Ларіоновичу, що так швидко встане Тракторний? Ось він стоїть, сталінградський вісник, і тільки що не говорить. І співає від нього серце. І розмови точаться навколо:

— Ану, запускай!..

— Харош! Голос який!..

— Його, як музику, можна слухати...

— Такому тракторові кажуть «ви»...

Бригадира викликано до мікрофона, і диспетчер МТС, не слухаючи його гарячого захоплення, настирливо повторював, щоб не заporоли машину на обкатці, щоб вивчили характер та не поспішали з повним навантаженням. Неначе бригадир уперше в житті об'їжджає трактори... Гаразд, гаразд, і планові завдання збільшуйте, тепер нам нічого не страшно!

Мишуня рушив просто в нічний степ. Сталінград! Він ходив, не чуючи ніг і, здається, ні про що не думав. Сталінград! Зорі над ним миготіли весняні, яскраві. Земля віддавала скупе денне тепло й пахла весняною, невисловлюваною тугою. Сталінград! Здрастуй, сержант Чудин. Чи й над Донбасом співають жайворонки? Він боявся повер-

татися до польового стану бригади, щоб не прикипіти до нової машини. Сталінград!..

Розвиднялося. Мишуня повернувся до вагончика, жадібно пив воду, підходив до койки Семена Ларивоновича, який удавав, що спить, і довго стояв над ним. Потім він постояв коло Параски Тихонівни, яка теж не спала, мавши вночі з чоловіком розмову про Мишуню. Ні, не буде він їм за сина, а коли й буде, то тільки здалеку, нова доля снується Мишуні, і не треба їй перешкоджати, нехай малий сам викує свій рішенець. Параска Тихонівна, давлячись слізьми, кусала подушку, їй відповідав важким зітханням чоловік, але це було вже після того, як Мишуня вийшов.

Він одробив на новому тракторі майже зміну, гладив часом машину, наче прощаючись з нею. Потім, нашвидку поспавши з годину, Мишуня Бойченко підійшов до бригадира, який порався коло злощасного закордонного трактора. Жайворонки то підлітав вище й зникав у блакиті, то спускався й розсипав дзвоники над самою головою.

— Семене Ларивоновичу,— сказав Мишуня твердо й саме так, як чекав од нього названий батько,— я зрозумів, нащо ви показали мені листа. Коли вважаєте за достойного, пускайте замість себе до сталінградської бригади на Донбас.

— Безперечно вважаю,— одповів бригадир, обіймаючи Мишуню,— з кров'ю відриваю вас од мого серця, Михайле Васильовичу, і обіцяю умовити директора МТС...

Ось як Мишуня став Михайлом Васильовичем і того ж таки дня рушив до райцентра одержувати путівку відбудовника Донецького басейну.

В групі комсомольців, які стрічали на станції новаків, стояв непорушно старий шахтар у парадному своєму мундирі, шитому позументами, з орденом Леніна й двома медалями. Він був високий, кремезний, довгі штани робили його ще вищим, стояв, трохи зігнувшись, очі геть ховалися в зморшках, рот — у вусах.

Коли поїзд зупинився і з дверей виглянуло усмінене личко Світлани Остапівни, яка не одмовила собі в приємності самій привезти своє поповнення,— група зустрічаючих кинулась до неї з галасом, сміхом і вітаннями. Тільки старий шахтар не ворухнувся й нічим не виявив своїх почуттів. Світлана вискочила на перон, розділувалася з

дівчатами, поручкалася з хлопцями, побачила старого шахтаря в мундирі й підійшла до нього, як до генерала:

— Дозвольте доповісти, Парамоне Пархомовичу, один з одного!

Новаки повагом посходили з вагона, стали окремою купкою. Комсомольці-господарі кинулися їх термосити, здоровкатися, розчинили в своїй компанії, і всі рушили до автобуса, весело розмовляючи.

— Постій, Світланко,— сказав раптом один з комсомольців,— а де в тебе Бойченко Михайло?

— Ось!— відповіла Світлана Остаївна.— Михайле, не ховайся поза спинами, дай дяді ручку, скажи «здраслуй»...

Мишуня почервонів і потупився, а Світланці стало його шкода. Ну, дитина ще та й годі. І коли воно виросте?

— Передай Бойченка Парамонові Пархомовичу,— сказав комсомолец, і всі з цікавістю придивилися до Мишуні,— старий вийшов його сам зустрічати...

І ось автобус із приїжджими й господарями прокурів геть, а Мишуня пішов пішки поруч високого діда в шахтарському мундирі. Старий за себе й за хлопця одмовився від автобуса й рівно крокував дорогою. З дороги вони звернули на стежку, перейшли яр, мовчки вийшли на гору, шахтар зупинився, намагаючись не показати, що його серце вже протестує проти таких походеньок. Якийсь особливо ласкавий вітер повіяв в обличчя, і Мишуня відчув, що легені його виповнило п'янке степове повітря. І тут був степ! Тиша, обабіч зеленіла озимина. Жайворонок підлетів невисоко й повиснув, мов на ниточці, несподівано затюркотів весняної пісні. Може, він вітав хлопця?

— Жайворонок,— сказав пошепки Мишуня.

— У нас цього добра до гибелі,— байдуже одказав старий.

— У мене лист до Івана Чудина,— вимовив хлопеш.

— Саме на зміні, а то б зустрів Батько мій звався Пархім Чудо, а ми від нього— Чудини. Добрий був шахтар, завалило в дев'ятисотому році, так і не знайшли...

Так от хто його зустрів! Батько сержанта Чудина. Славетний майстер вугілля, як йому сказала дорогою Світлана Остаївна. Людина, про яку пісень співають. Мишуня й так був не говіркий, а тут йому зовсім одібрало мову...

— От ти запитаєш, чому ми йдемо пішки, коли й автобус був і машину я міг опросити в шахтоуправі? А йдемо

ми пішки ось чому. Іван, може, і сміятиметься з мене, але тут я йому не поступлюся. Що значить, що ти приїхав до нас? Це не просто зміна квартири. Ти вступаєш до шахтарських лав. Підійди з пошаною до шахти. Нехай вона відкриється тобі в усій красі. Вона любить молодь. Нехай твої очі все вберуть у душу, щоб і ти ж навіки любив та пишався з неї...

Вони йшли та йшли, старий розповідав Мишуні про шахту, вона була жива й мала свій характер, може полюбити чи зненавидіти, і ось перед ними в степовій западині завзеленіло селище. На городах поралися люди. Три величезних терикони оступили долину,—Мишуня знав, що це ознака шахт. Залізничні колії бігли одна коло одної, по них рухалися вагони, повні лискучого вугілля. Квітли фруктові сади. Вишні цвіли так рясно й буйно, неначе вкрив їх пухнастий сніг...

— А не страшно під землею? — запитав Мишуня, сам здивувавшись із своєї сміливості. Ні за що в світі не показав би нікому, що боїться, а до цього діда почував довіру, як, може, тільки до Семена Ларивоновича. Дитина, що поробиш?

Старий зупинився. Витяг шкурагтяного кісета, скрутив товстезну цигарку, застромив під вуса, запалив.

— Не куриш?

— Ні, я не курящий.

— Добре робиш. А я смалю це зілля, мабуть, із колиски. Чи не страшно, кажеш? Може, і страшно. Дивлячись як кому. Коли ти ледащо й убоїще, душа в тебе мотузяна, або очі бігають. Тоді страшно. Тоді завалить тебе й кістки потрощить, і жаба тобі цицьки дасть. А коли ти сміливий та гарячий, відчуваєш себе господарем під землею, руки в тебе вправні, коли ти боєць, а не кваша, тоді інша справа. Який там страх, коли ти гордий?.. Агей, Іване, чи не страшно тобі під землею? Не чуєш?.. Саме отут під нами Іванова лава. Мабуть, натискає на кінець зміни, щоб сусіди не обігнали.

Мишуня злякано поглянув собі під ноги.

— Думаєш, брешу? Зроду не брехав. П'ятдесят років на шахті, знаю, як ідуть вугляні пласти, і скільки ми вибрали... Так, так, лава Іванова саме отут, під нашими ногами. Сто сімдесят метрів землі на ньому. А він, думаєш, журиться? Рубає вугольок, струже його машиною спеціальною,— ти що-небудь у техніці тямив?

Іншим разом Мишуня обравився б, але тут мусив схопити до кишені свій гонор:

— Дещо знаю. Трактора водив.

— А тут на струга сядеш! Чого ж ти придурюєшся, що боїшся? Техніка з шахти всякий страх виганяє!.. А я думав, він справді..

Старий кинув цигарку й несподівано зареготав. Цей сміх так вразив Мишуню, що він схопив старого за руку й пригиснувся до неї. Ну, маля та й годі. Шахтар обняв хлопця за плечі й повів униз до селища, голосно наспівуючи пісню про коногона. Під його рукою трепетала юна істота, розчулена аж до сліз.

Щасливий він, Мишуня! У сержанта Чудина такий гвардійський батько. П'ятдесят років пробув під землею. Це ще й батька Мишуниного на світі не було, а він уже довбав вугілок! І така людина вийшла стрічати Мишуню. Ну, хто він такий — тракторист якийсь, молокосос, а така шана... Хоч би швидше потрапити до сталінградської бригади Івана Чудина! А раптом не приймуть? Цілком можливо, що не приймуть. У нього такий неавторитетний вигляд. Треба буде зголити пух під носом, щоб швидше росли вуса... Коли б тільки Чудин дав йому час показати себе. Вугільний струг? Ця річ йому знайома. Про це писалося в газетах. І про гірничий комбайн. Не така вже й складна техніка. Багато електрики жере. Треба подумати про вдосконалення...

Одним словом, ще й не дійшовши до квартири Чудина, Мишуня встиг вигадати цілком універсальну машину, яка рубатиме вугілля. І під землею нікому не треба буде лазити; сиди собі нагорі й доглядай за приборами. Так легко було вдосконалювати видобуток вугілля, йдучи поруч старого Чудина, що не заважала й зааніміла від чемодана рука. Будь ласка, Мишуня не забариться віддячити за таку почесну зустріч. І він бачив уже себе в такому мундирі, як Парамон Пархомович, і він заходив на подвір'я МТС. У Семена Ларівоновича працюватимуть на той час самі електротрактори, а «Катря» й навіть «Громобой» стоятимуть у музеї старої техніки. «Драстуйте, Михайле Васильовичу, — скажуть йому, побачивши мундира, дівчата, які так зневажливо звикли ставитись до нього, — які у вас величезні вуса вирости, просто як у товариша маршала Будьонного!..»

Така ще Мишуня був дитина, незважаючи на свої технічні знання. Ось через що наймолодше чудинське покоління — Варочка, трьох років та Надійка, восьмирічна, — зу-

стріли його, як рівню. Увечері батько й син Чудини сперечалися за Мишуню, не даючи йому зрозуміти, що мова йде про нього. Вся родина сиділа в кухні навколо самовара, у Мишуні з рук не злазила мала Варочка, а старша Надійка гортала перед ним свої зошиги. Мама їхня, вчителька, готувалася до лекції. Парамон Пархомович насідав на сина, а той давав здачі й до кишені по відповідь не лазив. Малосія на увазі, що Мишуню поглинули розмови з дівчатками, але він чув усе й силкувався зрозуміти, хоч як Надійка термосила його, а Варочка за всяку ціну намагалася заплющити своїм пальчиком віясті Мишунині очі.

Сержант Чудин був менший од свого батька, і його не можна було назвати дужим. «Звичайна людина», сказав собі Мишуня, який сподівався побачити велетня. Тільки уявити собі, які геройські подвиги осявають Івана Чудина. Сталінград вистояв за його плечима, а він такий, що не одразу й помітиш. І проте хлопець після першого ж знайомства пішов би за ним куди завгодно. «Будинок номер десять,— повторював собі Мишуня — Сталінград, головна вулиця, епоха Вітчизняної війни...»

Про що сперечалися Чудини? Іван доводив батькові, що «воно» повинно пожити перший час із своїми в гуртожитку, щоб не занудьгувало й разом з усіма новачками набиралося донбасівського духу. Батько на це казав, що «воно» має можливість жити родинним життям, і це прискорить його приростання. Далі батько й син, не погодившись один з одним, торкнулися питання — чи мусить хлопець одразу лізти до шахти, чи спершу походити до гірничої школи. Аж нарешті ці розмови набридли невістці й дружині, яка обурливо спокійно кинула між іншим:

— Кажуть, що жінки люблять поговорити. А ви, чоловіки, переливаєте з пустого в порожнє ось уже чималий час. Чи ж не ви ото вчора про все домовилися? Погляньте краще, як за нього вчепилися дівчата...

Дівчата справді прилипли до хлопця, мов смола, і серце Мишунине розтоплювалось, як крижана бурулька,— от-от з неї посипляться краплі води... Він був у родині, на руках у нього сиділи його рідні сестри, коло столу — рідна мати, а рідний дід і рідний батько так добре говорили про його майбутнє. Чого йому ще треба, коли він знайшов це щастя, і хай буде благословенний Донбас за ширих його людей!..

Старші чоловіки вийшли надвір покурити, малят повкла-

дали спати, а Мишуня ліг трохи полежати на своє ліжко, що його наново пофарбував і поставив до своєї кімнати сам Парамон Пархомович. Який він добрий, і з мундиром скинув свою суворість, не такі вже в нього й плечі широкі, а сорочка синенька й чомусь вона рідна. Як приємно лежати, тільки б не заснути так рано, бо буде зовсім негарно, і одразу ж йому почали снитися улюблені сни: мама з братиком і тато в військовій одежі, трактор небачених ніде габаритів, який скидався й на комбайна, і на вітродвигуна, приєдналася навіть рожева щічка Світлани Остапівни.

Так, саме в такому ракурсі він побачив цю щічку другого дня, стаючи до кліті слідом за нею, сином та батьком Чудиними. Всі були в спецівках, з лампочками, стволова дала сигнал, кліть плавно пішла. Мишуня думав, що в нього завмиратиме серце, ноги не встоять, коли кліть летитиме вниз. Раптом йому здалося, що вони піднімаються вгору. «Не обдуриш,— подумав він,— я про це читав, це від зміни тиснення...» І зараз же кліть зупинилася, немов ставши на гумову подушку. Тут тільки помітив Мишуня, як міцно він тримається за порожню вагонетку, що спускалася з ними разом.

Вийшли.

— Це наш горизонт,— сказав Іван Чудин,— рудничний двір...

Дівчата миттю закотили вагонетки з вугіллям, кліть підскочила вгору, зникла. Підійшли шахтарі, які закінчили зміну. Обличчя їхні були чорні від вугляного пилу. Мишуня мимоволі провів рукою по щоці й потай глянув на свою долоню — ще чиста. Скільки він не прислухався, не почув гомону праці. Наче надра землі поглинали всі звуки. У темному тунелі з'явилось світло. Низенький електровіз притяг ланцюг вагонів, Мишуня подумав, що він потрапив в інший світ. Пахло вугільком. Повітря, напомнимовуване до шахти, текло через нього, мов теплий вітер. Мишуня відчув, що кишені його спецівки раптом аж відстовбурчились, — він хотів непомітно викинути звідти шматки вугілля, дивуючись, як воно туди потрапило. Світлана Остапівна засміялася й сказала до старшого Чудина:

— Чують дівчата, кого ми ведемо! Ще довго він те вугілля по кишенях носитиме...

Повернули праворуч. Парамон Пархомович розповідав, як колись тут коногонив, доки його допустили до обушка. Повітря рівно дмухало в спину. Мишуня уявив собі, що він

на заводі, ось зараз покрутить хтось вимикача, і освітлиться величезний цех. Тиша. Чути, як крапає вода. Треба переступати через калюжі. Лампочка з рефлектором освітлює частину стіни, вздовж якої стоять обидва, підпираючи низеньку стелю. Це вже навіть не тунель, а просто нора. Пригинай голову й дивись під ноги. Мишуня був мокрий од хвилювання, як хлющ. Рясний піт побіг по щоках, по шиї. Але ніякого страху не відчував. Намагався не показати свого невміння ходити по таких норах, примічав, як треба нести лампочку, як ступати. Позад нього йшла Світлана Остапівна, він уявляв собі, як вона мовчки глузує з його незграбної ходи, і нові струмені поту потекли йому за комір.

Ще повернули, і ще нижче довелось зігнути ся. Ось полізи до якоїсь похилої дірки, як у колодязь, переступаючи зі щабля на щабель. Мишуня боявся, опускаючи ногу в темряву й намацуючи щабель, що наступить на голову передньому. А сам у свою чергу чекав того ж од Світлани Остапівни. Нарешті, пішло якесь риштування, почувся негосний людський гомін, замигтіли лампочки, дірка кінчилась. Але випростатись не було де.

— Оце твоя лава? — спитав Парамон Пархомович. — Важенький шмат хліба їсти!..

— Для врубмашини шар вугілля малопотужний, а для комбайна не такий пласт, як бачите. От ми й стружемо стругом, Парамоне Пархомовичу...

— Фуганок та й годі...

— На три тонни вагою, Парамоне Пархомовичу!

— Ну, давай, стружи. Може, краще обушком клювати, ніж отаке тягати страховидло!

Шахтарі засміялися. Ну, вже цей старий Парамон щонебудь як скаже, то тільки держись! Це він їх під'юджує, щоб показати клас. Тримайсь, хлопці, хай побачить на старості літ справжню техніку. Машина була готова. Іван Чудин, як бригадир і машиніст струга, все оглянув сам. Пневматичні домкрати притискали транспортер і струг до вугляного шару. Під хоботом транспортера стояла порожня вагонетка, за нею ще низка.

— Порожняка хватає? — запитала Світлана Остапівна.

— Хіба їм багато його треба? — байдужим тоном зауважив старий Чудин. — Вони й у жменях свою добычу винесуть...

— Чого ви мовчите, дівчата? — звернулася Світлана до

насипальниць коло вагонеток.— Це ж образа! Сторонні люди не знати що подумають.

Одна дівчина засміялася й махнула рукою:

— Ми самі спочатку не вірили. Хвилину струже, а сиплеться тонна вугілля. Не встигаєш підставляти вагонетки...

Мишуня сидів осторонь і не одводив очей від Івана Чудина. Стільки вугілля за хвилину! Він боявся пропустити хоч би один рух бригадирової руки. Кліпнула сигнальна лампочка, закрутилась верхня лебідка, намотуючи сталевий трос. Цей трос потягнув струга вгору вздовж лави. Гострі ножі врізались у вугільний шар. Ожив транспортер, вугілля потекло з лави; як чорне дорогоцінне каміння, вилискувало під вогниками ламп. Вагонетку за вагонеткою одкочували дівчата, на їхнє місце ставав порожняк. Струг дійшов до краю лави, зупинився. Електромотор внизу на відкаточному штреку почав діяти, сталевий трос намотувався, відтягував струга назад, машина стала у вихідне становище. Пневматичні домкрати знову міцно притисли струга до вугляного пласта.

— Ого,— сказав захоплено Парамон Пархомович,— це машинка! Ми п'ятдесят років тут клювали, а ви миттю все вугілля з-під землі виберете! З такими машинами вам ніяких пластів не насташиш!..

Старий і далі сидів, підпершись обома руками, не міг одірвати очей від розумних механізмів. Де ж пак, тут людина пан і господар, а не раб вугілля! Чи видно батькові з того світу, які ми стали? Може, й видно, бо десь недалеко звідси лежать його кісточки... Дурниці ти, Парамоне, гориш, все тобі жарти на умі. І старий почав спостерігати Мишуню.

Хлопець повзав слідом за стругом, вивчаючи, як він зістругує з вугляного шару товстезну стружку. Ото дотепно влаштовано транспортера,— ніхто до вугілля не торкається, просто з пласта воно сиплеться до вагонеток. Бо інакше ніяких лопат не насташиш. Він підставив руки під вугляний струм, як підставляв колись під пшеницю, і шматки вугілля боляче вдарили по пальцях. Він стромляв голову просто в вугляний пил і не помічав, що зробився вже чорний, як негр. Намагався пов'язати в своїй уяві всі бачені операції. Йому сподобались пневматичні домкрати, які автоматично притискали струг до вугілля,— їх було багато, і вони так красиво й дружно діяли. Бригадир дав Мишуні перше доручення — допомогти кріпильникам. Хлопець так рвонувся, що

вдарився головою об покрівлю. Старий Чудин підморгчув синові на нового шахтарчука й задоволено погладив вуса.

Світлана Остапівна давно вже пішла по інших лавах, де в неї були знайомі, а Мишуня цього навіть не помітив. Його захопив азарт бригади. Він поглядав на бригадира, бажаючи по його очах угадати, що треба робити. Струг стругав, вугілля з лави текло, як ріка. Мишуні раптом скортіло, щоб струг перестав діяти, і його треба було б наново рихтувати й встановлювати. Та зараз же Мишуня й відкинув ці недостойні бажання — машина тоді й добра, коли безвідмовна. І після цього прийшла нова зміна до струга, — Мишуні здалося, що час пролетів, як одна мить...

«Дорогий Семене Ларивоновичу, — писав Мишуня, — мій любий і рідний вчителю! Хіба б я мав коли таку радість, коли б не ви та не Світлана Остапівна? Тут красива природа, і жайворонків скільки завгодно, працюю в шахті й згадую вас, що довірили мені, замість себе, виконувати почесне завдання. Хлопці наші живуть у гуртожитку, вчаться в гірничій школі, а мені випало щастя одразу спуститися на підземний горизонт, щоб давати вугілля. Живу в Івана Парамоновича Чудина, яка це красива людина, я хочу бути таким, як він. Шкода, що ви не знайомі з батьком його — Парамоном Пархомовичем! От де старий. П'ятдесят років працює на шахті, орден Леніна, й носить мундира, і я теж приїду до вас у мундирі, коли зароблю це право...

«Спускаюся в шахту з бригадою, нас уже знають, це, кажуть, Чудина бригада, треба їй «зелену вулицю» давати, значить — щоб на розминівках стояв запасний порожняк, бо ми жартувати не любимо. Спускаємось на наш горизонт, виходимо на рудничний двір і йдемо широким квершлагом до штреку. Із штрека до нашої лави ліземо гезенком, і ми вже на місці, сто сімдесят метрів під землею. Приймаємо струга, рихтуємо його, кріпильники готують кріплення, кожен знає, що йому робити. Бригадир дає сигнал, струг стругає вугілля, як фуганок, транспортер подає просто до вагонеток, без ніякого перевантаження. Порожняка вистачає, бо шахта нас любить, завжди приженуть вагонеток, щоб не зривати нам рекордів, ще й начальник дільниці загляне, чи все у нас є.

«А коли виходимо після вдалої зміни, то часто зустрічають, як артистів, оплесками й квітами, на дощці крейдюю

написано наш змінний видобуток вугілля. Тільки не думайте, Семене Ларивоновичу, що це легко,— у нас багато суперників, бо шахта геть уся механізована, от би вам поглянути, яка буває механізація! В нашій лаві — струг, і в сусідній теж, два гірничих комбайни в дії, врубмашина, і тільки де-не-де стукотить відбійний молоток. Але мріємо, що механізуємо всі лави. І бригади хочуть бути першими, тільки наша однаково веде перед. Та й майте на увазі, що шахта була затоплена й зруйнована,— слово честі, нічого вже тепер не помітиш!..

«А вийдеш на-гора,— який красивий тутешній край. Небо таке синє, що, здається, ніколи б не надивився. Кругом сади, вишні вже одквітували, цвіте бузок, і ми стромляємо його в петельки, коли йдемо додому. Хлопці живуть у гуртожитку, я маю комсомольське доручення випускати з ними стінгазету, організували політнавчання. А які тут веселі вечори! Прийдемо ото до палацу культури — роби, що хочеш: грай, співай, фехтуй, малюй, читай. Як трошки обживуся, обов'язково візьмуся до заочної освіти. Тут це дуже поширене...

«Люблять шахтарі співати, Парамон Пархомович — про коногона, обушок, «Страданіє». Іван Парамонович знає багато військових пісень — сталінградських і інших. А ми, молодь, як почнемо:

Шахтьори, шахтьори! Гудуть терикони,
Донецькї гори старі.
Ставайте до бою, бригади, колони.
В забої несїть прапори!..

«Ця пісня співається на голос «Каховки». Я вам перепису слова й пришлю, а ви мені — колгоспних нових. Тут стільки знають пісень, що я їх зроду не чув, обов'язково спишу й пришлю. Іван Парамонович прийняв мене, як свого, почував, що швидко буду справжнім шахтарем, забуду, як і трактора водив... Ні, не бійтеся, не забуду, Семене Ларивоновичу, це я жартую, я вас завжди любитиму, бо ви мені дали путівку в шахтарське життя...

«А як же там наша тракторна бригада? Хто заступив моє місце? Скільки дали вже на трактор? Чи не гикається ще Герою Соціалістичної Праці Гіталову? Віра вже склала іспити до технікуму? Як здоров'я товариша Гаврилова і його напарника діда Петра? «Торох-Горох», мабуть, уже зовсім розсипався, пішов на переплавку? Низький поклін

Парасці Тихонівні. Донбасівський усім привіт. Майбутній майстер вугілля Михайло Бойченко. Світлана Остапівна обіцяла до вас заїхати й розповісти про нас...»

«Дорогий друже, тов. Кислий,—дописувала інша рука,— велике спасибі за хлопця. Не інакше як із м'ясом од себе одірвав. Почуваю, не крийся Ми цінуємо й дякуємо. Доведемо мало до пуття, не будеш нарікати. Вугольок воно вже полюбило. Беручий і щирий. До людей милий, до роботи скажений. Буде шахтар. Вивчимо на інженера, гарну подругу засватаємо. Готуватиму до вступу в партію,—у нас на Донбасі такий клімат, що люди ростуть швидко. Будь за нього спокійний. Цілую тебе в пам'ять нашого смертного бою в Сталінграді. Щасливі ми з тобою, друже Семене. Дожили й дійшли. А скільки не дожило. Але не розмагнічуймо душі. Партія велить бути напоготові. Вона далеко бачить, і ми її діти. На відпустку обов'язково приїду побачитись, хлопця привезу. Сбіймаю тебе щиро. Іван Чудин».

Семен Ларивонович вийшов з польового вагончика, де коло лампи прочитав уголок листа, і сів осторонь, не бажаючи, щоб хтось роздивлявся його обличчя. Повний місяць стояв над степом, через нього перепливали легкі хмарки, і здавалося, що місяць котиться морем, занурюючись у шумовиння. Очі бригадирів були звернені на схід, де далеко за Дніпром і степом сяяв та двигтів у праці легендарний Донбас.

СТЕПОВА КОМУНА

Отже, справа набула розголосу в обласному центрі, у великому оперному театрі, на кріслах, вкритих червоним оксамитом,— під час обласної наради передовиків сільського господарства.

Сиділи компактно, районами,— працівники кожного району займали місця вкупі, разом. На чолі районів красувалися відомі цілій області, а то й республіці, ланкові, бригадири, агрономи, доярки, трактористи, комбайнери, голови колгоспів та районні партійні й громадські керівники.

Ланкові — молоді дівчата — сиділи непорушно, зашарівшись від сили люду й урочистості, від дівочої своєї соромливості. Вони опускали очі та бгали краєчок біленької хустки, помережаної власними руками, і боялися поворухнути лівим плечем, щоб, бува, не брязнули голосно ордени й медалі, щедро почеплені до новенької жакетки. Дівочі очі, які на полі сміливо дивилися крізь негоду й хугу, zalivні дощі й суховії, проколювали гнівним поглядом недбалого тракториста, котрий мілко зорав чи не щиро посіяв, дглядали посіяне, помічали пошкоджене, щоб його рятувати,— цих очей не можна було пізнати: вони мінилися від хвилювання, мружилися від яскравого світла, опускалися додолу від збентеженості ніжної дівочої душі.

Бригадири й трактористи, обвітрені, засмаглі, сиділи по-військовому рівно, в чорних піджаках або в новеньких куртках, пошитих на зразок військових кітелів, з орденами за війну, з орденами вже й за працю, з медалями міст-героїв, із значками гвардійських полків та дивізій.

Голови колгоспів мняли в руках портфелі й папки, повні звітних даних, а їхні куртки та піджаки відстовбурчувались,

випиналися від привезених експонатів, які вони потрібно хвилини покладуть на стіл президії на цікавість і заздрість інших районів: картоплину, як глечик; яблуко, як дитячу голову; пшеничний колос на півстебла; кукурудзяний качан, як качалку завдовжки; виноградне гроно, як добру шапку завбільшки; жменю бавовни бузкового кольору; цукровий буряк — пещений та вгодований, як кабанчик,— і багато іншого, що до звичайних кишень не влізе й потребує кишень спеціальних, секрет яких відомий славетним колгоспним проводирам.

Районні партійні й громадські керівники теж хвилювалися — хто не хвилюється на такій нараді—хіба жарт перед цілою областю звітувати й червоніти, виступати й пишатися, промовляти й труситися, щоб не пролунала з президії ущиплива репліка, про справедливість якої сам знаєш? До речі, і ті місця, що їх займали в театрі представники районів, наочно показували, як працювали вони минулого господарського року; передовики сиділи в партері, райони з меншими показниками — по ложах, першокурсники мали дещо кращі здобутки від другого, а другий від третього яруса,— а що вже ті, що сиділи на гальорці, тим було дуже мультко й спечно, кисло й гірко, бо хоч і з них працював дехто добре, але показники по цілому району їх підвели, на якийсь процент не дотягли до лож чи й до партеру.

Так от, в найурочистішу хвилину, коли мала вже вийти президія, і в оперному залі запанувала тиша, як перед початком увертюри,— на кріслі партеру заворушився чолов'яга років на сорок чотири й, повернувши голову в напрямку гальорки, спокійно спитав:

— Сидиш, Микито, вгорі?

— Еге! — почувлася з гальорки відповідь.

— От бачиш, Микито, не все мені вгорі сидіти, тепер ми ось у пошані, а ви там головами стелю підпираєте!

Всі зареготали, і на хвилину в залі не можна було добрати, хто що говорить. Але той, що сидів нагорі, лишив останнє слово за собою, його могутній голос долинув до кожного, хто сидів у залі:

— Ех, брате Грицьку, в твого району дуже спина широка, є за кого тобі ховатися!..

В цей час вийшла президія, і запала в залі тиша.

Хто ж ці завзяті? — спитав би приїжджий. Бо в області всі знали двох голів колгоспів — братів Микиту й

Грицька Гопченків. Незвичність ситуації полягала в тому, що Микита Макарович Гопченко був голова чи не найпередовішого в цілій області колгоспу й сидів на гальорці, а Грицько Макарович Гопченко головував у колгоспі, сказати б, середньому й сидів на почесному місці — в партері. Села їхні були через річку й належали до різних районів, що й призводило до того, що вони споконвіку змагалися — колгосп з колгоспом, район з районом. Досі завжди перемагав колгосп імені 7-х роковин Жовтня, де головував Микита Макарович, але на цей раз хоч колгосп і переміг, а район у цілому пас задніх, і голова колгоспу імені Ворошилова Грицько Макарович Гопченко несподівано для самого себе опинився в партері на оксамитовому кріслі.

Прізвище «Гопченко» — не родове, родове прізвище було, переказують, «Петренко». Але давно вже призабулися Петренки й zostалися самі Гопченки, навіть у метрики повписувались, і тепер тільки родинні перекази можуть відновити родове прізвище Микити й Грицька Гопченків. За цими переказами нсве прізвище прищепилося в давнешні часи, після одного весілля, на якому молодий Петренко перетанцював усіх — старих і молодих, друзків і сватів.

«Ну й гопкало,— сказали всі присутні й за ними повторили всі неспрсутні,— чистий тобі гопкало, так і садить того гопка, аж подвір'я вгинається!»

А про онука чи правнука Петренкового казалося таке:

«Оце так Гопкало,— аж горить у нього все під руками! Ну й робітник! Сватаймо, стара, за нього нашу Галю, хай йому грець!»

А про онука онукового, який уже доводився батьком Микиті й Грицькові, пам'яталося, що був він упертий та настирливий, свого не попустить, скажений на роботу й гарячий серцем:

«Як стане було отой Гопченко гопки, то вже не зіб'єш його нічим,— хоч плач, хоч скач, а зробить, як сказав!..»

Річка Сугаклей, над якою стояло село Степове з колгоспом імені 7-х роковин Жовтня, де головував Микита Макарович, була кордоном поміж двома районами, і по той бік річки, за низиною й пісками, бовваніло село Заріччя, де жив і теж головував у своєму колгоспі імені Ворошилова Грицько Макарович.

Можна було битися об заклад, що ніхто зроду ще не скупався в тім Сугаклеї: коли був він повний і вируватий, коли вітер гонив по ньому брижі й навіть хвилі, коли вода

промивала греблі й зносила переїзди,— тоді свіжо було й без купання, пропливали крижини, весняний протяг заносив часом у степ такі холодні струмені повітря, що вони дошкуляли навіть крізь ватянку. А коли наставала пора купатися,— степ був сухий і розпечений, кам'янистий берег Сугаклею заселяли жаби, ящірки й різне гаддя, якому довго доводилось плазувати вниз, щоб добутися до води. Шоправда, маленькі пастушки примудрялися використовувати річку за її призначенням: ловили сорочками, позав'язувавши рукава, пічкуриків, били (ніде гріха подіти) жаб і виброджували цілий Сугаклей у пошуках глибокого місця, на якому їм можна було б плавати, тримаючись руками за глеювате дно.

На берег цього Сугаклею, на колишню поміщицьку землю, виселилася двадцять п'ять років тому з села Заріччя купка незаможницьких господарств, наймитів, колишніх червоногвардійців та будьоннівців. Вони заснували виселок Степовий, комуна й почали господарювати. Навколо них коливався безмежний степ. Колодязі доводилось копати на двадцять метрів і глибше. Суховій в'ялив городину й котив хмари задушливого пилу. Сонце пекло так, що й уночі степ пашів, як піч. Зима була люта. Ні захисту, ні дерева. Збирали по степу бур'яни, щоб нагріти душу. Діти ходили до школи за кілька кілометрів — ген аж у Заріччя. Скотина дохла, люди марніли. Але комунівці, як вони себе називали, трималися міцно. Які запальні мрії виголошували вони, зібравшись коло кіптявого каганця в кімнаті голови, затуливши околотом вікна зсередини, щоб не побачив куркуль крізь вікно, у кого стріляти.

Перші десять родин комуни поставили собі вилівану з глини спільну хату, щоб було справді нове комунівське життя, і заходилися руйнувати всі пережитки одноосібницької свідомості. Зробили одну на всіх кухню, вона містилася в прибудові. Архітектура спільної хати не була вибаглива, бо комунівські будівничі не бачили ще відповідних зразків. Вони звели один дах, а під ним зробили темний і довгий коридор з десятьма дверима на обидва боки.

Багато було сутічок на ґрунті згаданих пережитків — то хтось попіл не туди висипав, то чиясь дитина не пошанувала спільного городу, то чергова господиня-кухарка не витримала й насипала своїм діткам борщу ситішого, ніж сусідським, то непогамована ще дружина, яка звичаєм зветься «вічною зозулею, котра всіх перекує», під'юджувана одноосібними родичами з Заріччя, зробила наскок

на душу чоловіка-комунівця. Але душі були міцні, особливо ж завзята була спільна душа, соціалістична ідея, до якої закликала радянська влада й сам товариш Ленін. Не одразу було знайдено правильний шлях, бо Ленін вчив, що не з комун треба починати, і люди прийшли незабаром до сільгоспартілей, які перетворили землю, звеличили людину.

Тік собі степовий Сугаклей, з року в рік однаковий, мало потрібний в такому вигляді богові й людям,— хіба що нап'ється коли корова чи конячина, випере білизну господиня або вийде на побачення дівчина до парубка: така вже традиція, щоб закохані зустрічалися коло води. Хто ж чи не найчастіше одвідував Сугаклей і цим дещо спростовував його нікчемність, то це голова правління комуні, пізніше— колгоспу, Микита Макарович Гопченко.

На час заснування комуні йому було двадцять два роки, за цей недовгий вік він встиг гаразд нанюхатись порохового диму по різних фронтах, поранене тіло його на негоду нило й дошкуляло, заміняючи голові молодій комуні недосяжний поки що барометр. Микита Гопченко виганяв німецьких інтервентів з України в році 1918-му, трошив Петлюру, воював під Одесою з французькими й грецькими інтервентами в році 1919-му, бив денікінців та кримського барона в складі 1-ї Кінної армії, ганяв аж під Варшаву пілсудчиків, добивав адмірала Колчака.

Утвердивши радянську владу і завоювавши право на землю й на комуністичну мрію, Микита Гопченко прибув до свого села ранньої весни того року, коли впала на степи нечувана посуха, і крихітна їхня степова комуна нагадувала вутле суденце в розбурханому морі— голод і злидні, петлюрівська агітація, куркульські брехні й постріли, ненагодвані діти, вагання в душах.

Багато бачив степовий Сугаклей. Приходив до нього й Микита Гопченко. Він спускав у воду босі ноги, щоб освіжити їх після цілоденного ходіння, і мріяв. Час від часу зануряв, тримаючись за камінь, у воду й голову, щоб прогнати сон і втому. Навіть залізний організм не міг витримати безупинної діяльності, нічного неспання, а комунівський голова бігав собі й далі, голосніш од усіх співав, високо тримав голову, картав небалих, підтримував кволіх, розвеселяв сумних, ішов з кращими на найважчі завдання, гуртував і вів молодий колектив.

Всі пам'ятали, як він спіймав на гарячому коло спільного хліба зайшлого злодюгу-куркуля й одвів його до міста

сам один, хоч душолюб був вищий од Микити на голову й ширший у плечах. Розповідали, що він куркуля зовсім не бив, але налякав так, що у того до кінця життя трусилась голова й руки.

Мрії голови комуни, а від 1924 року — голови колгоспу імені 7-х роковин Жовтня — «Сьомий Жовтень», — були тоді завжди однакові. Дивлячись на воду блаженської річечки, він уявляв собі гранітну греблю (ось тут на березі того каменю чортова гибель!), кам'яний будиночок електростанції й на високій щоглі над нею електричну лампу, як макітра завбільшки, із світлом на мільйон свічок. Щоб усі навколишні степи бачили «маяк колективної праці» (це він вичитав ще в газеті на фронті й часто любив повторювати).

Забігаючи наперед, варто відзначити, що він справді здійснив цю юнацьку наївну мрію і, після Вітчизняної війни, здобувши електричний струм, пустив його рухати різні трієри, віялки, сепаратори й помпи коло колодязя, гріти парники й освітлювати село (на місці селища Степового з'явилося село Степове — навколо першої комунівської спільної хати), рухати верстати в майстернях, жорна в млині, бігунці в олійниці, кінопересувку, та звелів — за спеціальною ухвалою правління — поставити на найвищій точці свого земельного масиву (це припало на колгоспний сад) і височезну струнку металеву щоглу, на якій вдень майорів на велику відстань червоний прапор, а вночі на цілу околицю ясніла електрична зірка «Сьомого Жовтня».

Микитині мрії поділяла з ним дружина його — Параска Семенівна, такого ж кореня людина, як і її коханий Микита. Вона якось зненацька підійшла до чоловіка, коли той сидів на камені коло річки, обняла його мовчки й, не слухаючи спростовань про кузьку, яка нібито влетіла в око, почала делікатно скеровувати його думку на радісні факти. Хіба не прийнявся вже перший десяток дерев, принесений на власних плечах із Заріччя й висаджений отут у степову землю — на втіху суховіям та на поталу хузі, яка виламує й заносить дерева геть? Ні суховій не висушив, ні хуга не зламала — росте колгоспний садок під захистом дужої пристрасті натхнених новим життям людей!

Старий Єгор Васильович сидів не раз з Микитою над Сугаклеєм. Він теж мріяв. Про поливний город і пасіку, про сад та виноградники. До Заріччя він прибився колись із дружиною, жив з бондарства та теслярства, часом шевцював, а в революцію виявилось, що Єгор Васильович —

штерський робітник, одсидів чимало років у далекому Сибіру й утік з заслання, по чужих документах оселився в глухому Заріччі. Він перший пішов з Микитою на степи засновувати комуну. Була це людина мовчазна, а після наглої смерті дружини, яка замерзла, не дійшовши у віхолу з Заріччя до себе в комуну,— старий Єгор і зовсім замовк, відповідаючи на людську мову пахканням чорної-пречорної люльки. «Пах!» — робила люлька, це Єгор Васильович казав «так». «Пах! Пах!» — озивалася люлька, це означало «ні». «Пах! Пах! Пах!» — проказувало обурення, люлька витягнута з рота, виявляла роздум, а запхана за поясок — давала знати людям, що все йде гаразд, і Єгор Васильович не від того, щоб погомоніти чи й посміятися.

Бувала коло заповітного каменя й Меланочка, підліток, сирота безрідна, занедбана й занехаяна по наймах, з душею, що горіла гаряче від тієї божої іскри, яку тільки й залишила їй у спадщину нещасна мати. Сирітка кинула куркульську родину, в якій жила на рабському становищі й невірницькому праві, прийшла однієї осінньої темної ночі до комуні (вдень за нею було пильне око, могли прибити) й довго мовчала, ставши перед суворі Микитині очі.

«Ну, чого тобі?» спитав голова комуні.

«Не знаю, дядечку,— пошепки сказала сирота,— знайте мене отут у землю, бо назад не повернусь...»

«Скільки ж тобі, горе ти моє?» запитала дружина голови.

«Мені, тітко Параско, добрих дванадцять років,— одповіла повагом Меланка,— я вам на всю комуну води наношу, для мене двоє відер нести все одно, що тьху!»

Микита з дружиною засміялися, а сирота не витримала й хотіла плакати:

«Коли мало, я й дітей глядітиму, і гусей пастиму, і корову напуватиму, і у печі топитиму, і поросяті варитиму, і зовсім-зовсім трошки їстиму... Казали люди, у вас книжки читають...»

«Годі,— перебив її голова,— усе, коло чого ти ниділа в куркулів, забудь. Ми з тебе людину зробимо!»

Багато чого бачив отой камінь над Сугаклеєм,— почув він і напутню розмову Микити Макаровича з юною Меланкою кілька років згодом.

«Жила в нас, дочко,— сказав голова,— шанували ми тебе, вчили і на цьому не спинимось. Бачачи твоє завзяття до книжки, твій запал до науки, цілим правлінням вирішили

послати тебе аж в область на робітфак. Стривай, стривай, потім дякуватимеш. Тільки пам'ятай ото, що ні батько, ні ненька тебе неспроможні були вчити, а комуна вивчить на найвищий щабель життя. І ти кирпу тоді не гни, а повертайся до нас агрономом, будеш порядкувати врожайми, повернеш людям те, що вони вкладають у тебе. Ну говорити можна довго, а справа коротка. Готова?»

Знову майбутня агрономша вмилася дрібними, не тому, що була тонкосльоза, а тому, що мала щирю душу.

«Повернуся, дядьку Микито,— сказала Меланка,— даю слово комсомольське, виправдаю довір'я!»

Повернулася Меланка агрономом, як і обіцяла. Важка їй припала наука, бо не вчена була змалку, довелося все надолужувати, щоб бути не позаду людей, а попереду.

«Важко, дочко?» питав було Микита Макарович, коли дівчина приїздила на канікули, а згодом і на практику.

«Та вже не легко,— сміючись, відповідала Меланка,— такого там книжок треба засвоїти, що й на воза не вбереш!»

«А вчишся ж як?»

«Спочатку вчилася погано, доки голова призвичаїлась до науки, а тепер тільки встигай підручники підкладати, така люта. І знаєте, дядьку Микито, вже на мене професор оком накидає — мовляв, чи не залишити нам шановну Меланію Онисимівну на наукову роботу...»

«Що ж, і то добре», казав голова, допитливо позираючи на дівчину.

«Таке скажете,— одрізувала Меланка,— хіба я вже зовсім совість загубила? Я ще вам хочу геть памороки забити, набридну в колгоспі, а тоді хоч і на науку везіть! Ні, серйозно, товариші члени правління, хіба вся наука обов'язково по інститутах? Є в обласному центрі один молодий вчений — професор Лисенко, він каже, що без колгоспів і наука не розвиватиметься! Отже, для початку готуватимемося до переходу на травонільну сівозміну... Запитання до доповідачки є?...»

Коло Сугаклею проводив свій вільний час член правління комуни, а потім і колгоспу, дід Харко. Був він самотній, як палець, одвічний наймит: як віддала його небіжчиця мати на восьмому році життя пасти гуси до багатого хуторянина, як почепила йому латану торбину через плече — з перепічкою, вареною картоплиною й пляшкою сирівцю, то отак і вік минув. До комуни дід Харко при-

йшов, як у найми. Жорстка од злиднів та образ, од втрачених і забутих надій його наймитська душа інстинктивно, проте, відчула рідне й своє в проєктованій «камуні». Він став серед степу в гурті інших комунівців, байдуже поглянув на те, що навкруг нього не було й стовпчика, не те, що хати, поплював у руки й сказав: «Почали, чи що?..»

Ніхто не чув досі від діда Харка сміху, ба й посмішка була рідка гостя на його стиснутих устах. Він усе придивлявся, кого ж слухати, хто господар на цьому путящому кавалку землі, колишньої панської? Ціле життя звик слухати чийось наказів, і ніхто не цікавився його власною думкою. Коли Микита Макарович уперше запитав на правлінні, які його міркування з приводу поточних господарських справ, дід Харко аж змокрів, силкуючись видушити в себе відповідь.

«Значить, ото, приміром, так,— сказав дід, уперши очі в долівку,— мабуть, треба, щоб менші казани ото варили, бо ми прийшли сюди не гладшати, а робити, отак коли їсти, то швидко без штанів ходитимемо...»

«Ех, діду, діду,— несподівано порушив мовчанку Єгор Васильович,— у семи окопах треба варити, щоб виварити в вас оті злидні. Ну, скажіть нам, діду Харитоне Кононовичу, як ви собі мислите комуну?»

«А як? Хто робить, отой і їсть!»

«Вірно. А ще? Коли ви своє одробите, ноги відтопчете, спини не розігнете,— куди тоді вас, адже ви не здатні будете заробити на їжу?»

«Куди мене? Та туди, куди й усі добрі хазяї спроваджують — світ за очі старе луб'я, на мило!»

Всі засміялися. Ціле правління хороше й лагідно сміялося з того, як глибоко в дідову душу в'їлося старе наймитське життя. Та хіба для того ставала на світі радянська влада?

«Слухайте ж сюди, діду Харко, і щоранку повторюйте собі як молитву: ми господарі на нашій землі, і ви господар, а не наймит, і старість вашу буде доглянуто, і на хворість зважено. Вірите нам, діду?»

Дід Харко підвів тоді очі від долівки, подивився у вічі кожному членові правління зокрема. Потім устав на рівні й низько вклонився всім:

«Вірю, люди, і хай вам буде так легко на душі, як мені зараз, що ви не погребували старою людиною...»

Він несподівано почав кахикати, і всі побачили, що дід аж помолодшав і може сміятися, душа в нього, виходить, не така вже й стара або немічна:

«А-кхи, а-кхи... не хочете, ото, на мило діда?.. А я собі примірявся... а-кхи, а-кхи... на мило!..»

Звичайно, дід Харко, або Харитон Кононович, як почали його звати комунівці, не так уже часто й сміявся, але це вже став не той похмурий відлюдько, який цурався всіх. Ще до того, як загальні збори настановили його на завгоспа у «Сьомому Жовтні», він багато в чому змінив свою вдачу. Не було такого нещадного до ледарів, як дід Харко. Скільки роботи переробили дідові руки! Почати з того, що він, як виявилось, був досвідченим каменярем, який замолodu працював по каменоломнях. Дід згадав стару науку, розкопав на березі Сугаклею вихід граніту на поверхню й здобув каменю на підмурки до нового двоповерхового будинку. І часто потім можна було бачити діда над річкою: він бив каміння й складав в акуратні купи, передбачаючи дальші будови, і зрештою все дідове каміння пішло на діло.

З роками ніхто вже й дідом його не звав—борідку мав поголену, вуса акуратно підстрижені, костюма купив аж в обласному центрі, а повстяного капелюха прикрашав червоною стьошкою. Ось тільки ноги не завжди діяли безвідмовно та спина не розгиналася до краю,— що не кажи, пішов дідові добрий восьмий десяток.

Незадовго до війни дід Харко перейшов на бджоли—колгосп уже мав і велику пасіку,—почесна праця на старість. Дідів помічник, молодий хлопець, який закінчив сільськогосподарську школу і спеціалізувався на бджільництві, був дуже здивований одного разу, коли до нього на степ, куди він вивіз на гречки частину пасіки, та пришкандибав старий дід Харко. Виявилось, що Харитон Кононович зацікавився одним теоретичним питанням—де у бджоли мозок—і прибіг порадитися, як науково поставити відповідні досліди. Бо коли не бджола думає, то, може, матка за всіх порядкує або ще хтось—не бог же лазить до кожного вулика, ліпить щільники, наливає меду, стромляє жало до кожної чарунки, щоб мед не киснув, замазує воском, робить вентиляцію й таке інше? Хлопець аж упрів, доки дід усе йому виклав.

«Слухайте, Харитоне Кононовичу,—сказав молодий пасічник, що був не без гумору,—цього ніде і в літературі

не зазначено, щоб дід-пасічник та питався ради в молодого! Написати про це в п'єсі — люди не повірять!..»

Харитон Кононович знову зробився дідом Харком, коли настала німецька окупація. Він одмовився евакуюватися на схід, бо не хотів кидати пасіки, а забрати її не було змоги. Коли останні радянські частини відійшли, люди, побачивши Харитона Кононовича, зойкнули: та це ж той самий дід Харко, обідраний та обмащений, де той і костюм новий подівся, куди черевики щезли, де поділася дідова по-смішка — наймит-наймитом, темний, нужденний і старий.

Дід Харко роздав більшу частину пасіки по колгоспних дворищах, кожного вулика сам довів до пуття, поставив на новому місці, одгородив од скотини. Та скільки він не віддавав бджолородин на приватні руки, багато лишалося й на колгоспній садибі: що не кажи, мали на початок війни до трьохсот вуликів. Молодий пасічник давно пішов на фронт, як і голова колгоспу Микита Макарович, як і всі дорослі чоловіки з «Сьомого Жовтня»; відповідав за все дід.

Жив дід Харко під німцем. Певна річ, що пасіка одразу пішла прахом, — німці полюбляли солодке, не залишилось і того, що дід роздав по приватних руках. І життя дідове стало раптом геть мандроване. Його старі ноги виходили не один район, неначе біс який сидів у дідових ногах.

«Харитоне Кононовичу, — питав було хтось із старих його друзів, — що там чувати по світах, чи швидко німчяя гнатимемо?»

Дід не відповідав і словом на такі речі, а, перележавши на лежанці годинку-другу, знову ладнався йти далі — у дощ чи у віхолу, в мороз чи в ожеледь.

«Куди ж це ви, діду, — питали більш допитливі. — Не вже таке діло пильне?»

Говорили поміж себе люди, що дід зовсім розум втратив, де ж таки — ходить та й ходить, аж до сусідньої області забивається, гасає, як той Марко по пеклу. Трохи посидить — і чимчикує, трохи полежить — і далі. Не інакше, як знаходитися хоче перед смертю, щоб ніженьки його спокійно лежали в труні.

І наврочили неподобні люди: схопили діда німці. Що вже вони старого мучили й катували, щоб він у чомусь там признався, — мовчав дід. Хтось із поліцаїв прохопився, що діда приїздили допитувати аж із обласного центра, що у діда знайдено якісь бомажки, що дід не простий і чи не скинутий він з парашутом від самого Ворошилова. Нічого

не добившись, німці повісили діда перед колгоспним двором на майдані села Степового. Останні слова, які вимовив дід Харко, були: «Смерть німецьким загарбникам!»

І люди, що присутні були під час страти, довго хитали головами й витирали на очах сльози. Якби ж знаття, що отой дід накоїв, коли б же хтось та знав, може, справді серой, як прийдуть наші, то такому дідові й пам'ятника не шкода!

Одначе жива була людина, для якої дід Харко працював. Ця людина, занедбавши на день найсуворіші закони підпілля, сама потаємно приходила до села Степового, щоб спробувати визволити діда. Нічого не вийшло, і людині до смерті скотілося закурити чорну перепалену люльку, яку вона кинула з метою конспірації. Це був товариш Єгор, він же Єгор Васильович, що, влаштувавшись на мешкання в одному з сусідніх сіл, прибравши вигляду німецького шевця, організував більшовицьке підпілля в масштабі цілої області. Він, маючи дореволюційний досвід конспірації, виявив залишених на підпільну роботу комуністів, об'єднав їх, зв'язався з членами обкому, знайшов шляхи до зафронтового керівного бюро, і підпілля в області, розгалужене й добре сховане, почало діяти, об'єднуювати людей на боротьбу з німцями, контактувати свої дії з іншими обласними центрами та загонами — за загальним керівництвом ЦК.

Дід Харко був у Єгора Васильовича за головного зв'язкового, на якого покладалися, як на самого себе: помилка чи слабкість ставила під удар обласну організацію. Дід не похитнувся. Колишній наймит, вихований колгоспним ладом, увійшов у безсмертя, як Людина з великої літери.

Коли поцікавитися, що собою являв Грицько Макарович Гопченко, треба мати на увазі, що життя його склалося в одвічній заздрості до старшого од нього на п'ять років брата Микити. Заздрість була родинна, любовна, але це не зменшувало її гостроти, і вона часом набувала невідповідної форми. Найперший її вияв був у ревнощах до матері, яка часом змиє голову старшенькому й випере йому сорочку: малий Грицько, не вміючи ще словами подавати свої претензії, пускався в ревний плач. Коли старший Микита бажав заспокоїти брата, він приносив води й казав, що купатиме Гриця сам. Малий робив «ладки-ладки» й голосно сміявся. Зате ж і навпаки — коли щось припадало на

його долю приємного, він не заспокоювався доти, доки й старший брат не мав того ж.

Це була активна любов і повсякчасне змагання, які виповнили по вінця Грицькове життя. Коли Микита жив сам собою й не дуже зважав на брата,— Грицько жив відбитим світлом і не міг змінити своєї орбіти, яка вимірювалась його тяжінням до Микити.

Взяти різницю у вікові п'ять років не так уже й багато, але одне діло, коли десятирічний пастух ходить коло корови, і зовсім інша картина, коли п'ятирічний. Так само і з школою: Микита сидів на парті в церковно-парафіальній школі й писав на грифельній дошці, а Грицько годинами мерз під вікном, заглядаючи всередину й викликаючи незадоволення вчительки. Або хоч би й з курінням: дванадцять років це вже такий вік, що й недокурка випросиш або кізячка сушеного посмокчеш, а семирічному куди податися? Це прикріша справа виходила тоді, коли Микита почав парубкувати. Ну, кому буде приємно, мавши сімнадцять років, юнацький басок і перший пух під носом, стрічати на своїй дорозі дванадцятирічну дитину, яка до пуття й носа не висякає? А Грицько, мов на злість, ще дужче липнув до брата. Доходило до того, що Микита, йдучи на побачення до дівчини, довго видивлявся обабіч, чи не прив'язалася знову ота проклята потороча!

Мавши неповних дев'ятнадцять років, Микита почав своє громадське життя: разом з фронтовиками ходив на станцію за п'ятнадцять кілометрів перестрівати поїзди з німцями й гетьманцями, які тікали за кордон. Постріляли днів зо два, і Микита повернувся з німецькою гвинтівкою, з парою гранат та з німецьким ранцем. Ранця було віддано Грицькові, хоч той не тямився од бажання одержати гранату. «Тю, дурний,— сказав Микита,— ну що в ній гарного? В скраклі гулятимеш, чи що?..»

Коли на весну Микита пішов проти французів та греків, Грицько подався за ним слідом. Микита вступив до червоного полку, який переходив через село пішки, залишивши ешелони на станції. Хлопці йшли в гурті, весело наспівуючи, глибоко вдихаючи свіже весняне повітря, яке от-от висушить землю. А Грицько дав круга й пристав до полкового обозу ген поза селом, кажучи, що йде на Березівку. На його щастя, всі саме до Березівки і йшли. Як відомо, там молода Червона Армія, підтримана незаможним селянством, дала бій французько-грецькій навалі, розгро-

мила тридцять тисяч ворожого війська й потопила в болоті вісім французьких танків «Рено».

Все це бачив Грицько, стоячи з обозом осторонь бою, і щирі дитячі сльози чотирнадцятирічного гевала чимало розважили обозників. Де ж пак, отак злякалося, сердешне. І нікому не спало на думку, що Грицько плаче з досади, бо не бере участі в ділі. На світанку, переспавши ніч в торішній соломі, Грицько виявив, що він залишився сам, всі рушили, як сказали йому згодом люди, аж під саму Одесу. Грицько обійшов поле бою, помилювався з непорушних танків, трохи не забіг без пам'яті, натрапивши на вбиту людину, і повернувся додому з гарним біноклем.

Бінокль довго прислужувався Грицькові Макаровичу, коли йому треба було знати, що робиться на подвір'ї у брата.

«Гай-гай,— казав він бригадирові польової бригади, стоячи на скирті сіна з біноклем,— за ними й чорт не похопиться, диви, лагодять червону валку з хлібом!»

«Хочуть перші одержати квитанцію на хлібоздачу державі», зауважував спокійно бригадир.

«Ач, яку новину сказав!— сердився голова.— І чого воно в людей усі горять на роботі, бігають, скачуть, а наші, як квочки, хоч бери та підсипай їх?! Інкубатори гемонські!..»

Колгосп імені Ворошилова організувався на п'ять років пізніше од «Сьомого Жовтня». Що й казати — неоднаково й неодноразово приходять до людей свідомість, не швидко вивітряється з душ дрібновласницька стихія. Може, і пішов би Грицько разом з братом на степи засновувати комуну, та стала на заваді обставина, з якою змушений був рахуватися — дружина Грицькова. Власне, не сама дружина, а батько її, до якого став у прийоми малоземельний Грицько,— батько з такими підозрілими кониками в голові, які й привели його зрештою до куркульського середовища. Коли його було покарано, зять і навіть донька полегшено зітхнули. А до того часу бігав Грицько крадькома на степи до брата, слухав його глузи й докори та повертався до тестя мовчазний і немов сам не свій.

«На агітацію ходив? — питав уїдливо тесть.— Ходи, ходи, нехай тобі хто ноги поперебиває! А то, може, спробуєш? Тільки ні жінки, ні дітей я тобі не віддам, наживай нових, тепер така влада, що ціла комуна під одною ковдрою спить!..»

«Брешете, батьку,— одказував Грицько, розминаючи в

руках ушивальника, яким лагодив шлею, — кожна родина живе в окремії кімнаті, кругом культура, як у місті, трактора собі одержали...»

«А не дїждуть вони, щоб я святу пшеничку трактором сїяв! Ні, ти попоходи коло неї, та потом покропи, та на колїнах коло неї постїй, то вона й уродить, коли бог дасть! А запався б він вам, отой трактор!...»

Ворошиловці організовувались помалу, підросла молодь, виховувана по радянських школах, старі люди забували своє власне — нужденне й трудне для загального — гордого й радісного, звикали казати «ми» замість «я» й «наше» замість «мое». Полюбили гурт і колективне завзяття на колгоспній ниві, дух благородного змагання.

«Ет, хїба їх доженеш? — казав часом незмінний голова колгоспу імені Ворошилова. — Вони ж на п'ять років попереду йдуть! У них кожне все одно що професор. Гляньте, який сад устругнули на горі! Тепер уже скільки не дивися в того бінокля, нїяк двору не побачиш, здогадуйся, що в них робиться...»

І от війна порівняла обидва колгоспи: руїни, бур'ян, немає коней, перевелись корови, замість тракторного плуга копай лопатю. Вернулися з війни голови колгоспів — Микита Макарович та Грицько Макарович. Стали серед колгоспних дворич — один у себе, а другий у себе — і сумно засвистїли. І почалося все спочатку. Тільки досвід був великий, люди — колгоспні ентузіасти та держава дужа. Та так ото почалося, що навіть сорок шостий посушливий рік не збив ритму їхнього зростання. Очі спостерїгали, як подячно зітхає земля, звільнена від бур'янів, глибоко зорана, розпушена, родить на всю свою багатирську силу, звеличує й прославляє колективний труд щирих рук. От і скотина завелася, та не яка-небудь безпородна, а з науковим паспортом. От і свинї закувікали по чистих свинарниках, гуси загелготїли на березі, і тракторна бригада прибула з МТС у повному складі, і знову, як у довоєнні часи, голова колгоспу «Сьомий Жовтень» давав трактористам лопату й казав:

«Дороги у нас неабиякі, а премійовані, товариші дорогі механїки. Як де поколупаєте, їдучи на поле, то ось вам лопатка — і зарівняйте. Бо роботи не прийму...»

Роки сорок сьомий і сорок восьмий добре зміцнили колгоспи: після війни й посушливого року можна було вперше на повну силу самообїлізуватися, піти в наступ за вро-

жай широким фронтом — партійні організації на чолі, сільськогосподарська наука доведена до ланки, широкі колгоспні маси запалені на подвиги, соціалістична держава надає всі матеріально-технічні засоби, підносить на щит трударів соціалістичної праці. Прийшов у колгоспи, щоб назавжди тут залишитися, радянський добробут. Микита Макарович купив на власні кошти автомобіль «Москвич», кинув у піч картуза й зодягнув фетрового капелюха. Його Параска Семенівна несхвально на початку поставилась до машини, та коли чоловік покатав її селом, повіз у степ, заскочив машиною до райцентра, стара зайшла до крамниці, одвідала пошту, де послала старшому синові телеграму, тоді цілком визнала перевагу власної автомашини.

«Село Степове,— писав адресу Грицько Макарович, а листоноша з велосипедом чекав, доки голова колгоспу закінчить, щоб терміново одвезти за призначенням,— проспект Тротуарний, хата під бляхою, без призьби й з витребеньками, перший поверх, квартира номер один, голові колгоспу «Сьомий Жовтень» Гопченкові Микиті Макаровичу.

«Дорогий сусіде й брате!

«Вже нам і звідси видко, що ви нас геть переганяєте по всіх показниках, хоч і бракує ще вам трішки тієї скромності. А так усе, як належить. Навіть півні ваші кукурікають зовсім по-інакшому й дуже бентежать наших зарічанських.

«Щоправда, школу ви підняли путяшу, не гудитиму, але ж у вас грошей до біса, ви, можна сказати, чистісінькі «куркулі», бо де ж це чувано отак дерти з бідних людей, як у вас на млині. Але, щоб не сваритися й не позиватися, робіть для нас знижку по-сусідському, а ми за те замовимо на вашій цегельні черепиці на дахи та цегли на нові хати. Ніякий чорт уже не хоче жити під соломою, каже, голова болить, сні дурні сняться й радіо не дає чистого звуку.

«Признаюсь тобі по секрету, що посилав учора до вас на вивідку кмітливого хлопця й таку саму дівчину, вони все оглянули, як ви переселяли родину Героя Соціалістичної Праці до нового будинку,— пізно увечері прийшли і мені доповіли. Краще б я їх був не посилав! Кажу тобі, як комуніст комуністові...

«Повіриш, уже ціле село загуло. Давай, бачиш, їм того «Доки були мрії, нам жилося спокійно, а тепер, на вас

глянувши, всі того схочуть. І то негайно. Ох, завдав ти мені клопоту! Але я не злопам'ятний, це я, звичайно, жартую, а самого завидки беруть, і запрошую тебе прибути до нас на вечерю, на якій буде показано те, про що ми з тобою радились, щєбто перспективи наші на багато літ уперед. Ага, не ти здобув, а я! Чекаю. Твій бідний підстришний брат із відсталого колгоспу, який декому наступить на п'яти...»

«Нарада відбудеться у нас, — одписав братові Микита Макарович, — приїзди з твоїм славнозвісним біноклем та з усім правлінням. Інженери в мене, треба на місці приміритися до берега. Гребелька буде на нашій земельці, через те й нарада в нас. А до тебе прибуду іншим разом, коли позбудешся некультурної стріхи... Цілую...»

Аж ось коли виповнився водою Сугаклей.

За графіком, якого затвердили правління обох колгоспів, почато будування кам'яної греблі, добре, що каміння було під рукою, не треба возити. Інженери з «Сільелектро» аж поцмокали язиками, коли виявили, як глибоко залягає граніт, дослідили спад води Сугаклею, його ресурси, площу озера, що його утворить гребля:

«Тут можна на район будувати, а не на два колгоспи».

«А ви робіть проект з запасом, мої товариші, — ухопився за їхні слова секретар парторганізації колгоспу Єгор Васильович, — поставимо згодом іще турбінку! Нам не шкода, ми й район потягнемо».

Багато праці забрали земляні роботи. Треба було вище греблі перекопати річку й пустити її тимчасом стороною, щоб не заважала коло греблі. А викопати канала, що підводить воду до турбін, а змурувати турбінні камери, закласти фундамент станції! Чимало колгоспників чуба нагріло, пораючись коло отієї сили землі, каміння, води по котлованах, яку доводилось виливати відрами, а тимчасом працювати в воді. А скільки було мороки, коли стали шукати турбіну й генератора, принадувати сторонніх майстрів, вчити своїх колгоспних, передбачати, торгуватися за кожную колгоспну копійку, яку заплати заводам, і якої не було зайвої, нишпорити по району в пошуках потрібних речей, людей, механізмів, шукати й шукати...

Звичайно, можна було б перечекати років зо два, зо три, нехай назбираються на рахунку колгоспу зайві великі гроші, та замовити тоді на заводах новенькі турбіни й генератори, привезти їх та встановити руками заводських монтажників, щоб запрошені люди позакопували стовпи з бі-

ленькими ізоляторами, понятигали дроти, інші — збудували б будинок станції, а голова колгоспу, викресливши з рахунку чимало сот тисяч карбованців, тремтячою рукою перерізав би червоненьку стрічку, пускаючи станцію. Ні, на це ніхто в обох колгоспах не погоджувався. Всі раптом поставали бухгалтерами — скільки ще коштів можна вибрати з господарства. Поставали механіками й електриками. Поробились мрійниками й проєктантами.

Скільки отого заліза потребувала станція! По-перше, будівельного. Його знаходили на руїнах, по залишених артилерійських бліндажах, де колись відбувалися бої. Витягали, привозили, рівняли балки. По-друге, станція потребувала металу іншого — машин, валів, підшипників, турбінних лопаток, генераторів, якісного дроту. Не на все вистачало коштів, не все купиш готове, не все дістанеш нове, а хочеться за рік виконати, і щоб було, як то кажуть, правління, «на височині мрії», щоб не зганьбити ідеї.

«І обов'язково поставимо щоглу, а на щоглі лампу, як прожектора, щоб усі тоді бачили й усі запалювались такою ж мрією!..»

Скільки разів, зібравши партійну організацію колгоспу, Микита Макарович щиро признавався їй, що все провалюється, грошей на рахунку немає, генератор валяється під вікнами «Коопремонту», а вони не хочуть його продавати, підупали основні роботи колгоспу, графік не виконується, і учора знову були скарги, що трактористи нехтують передпужниками.

Парторганізація гуртом бралася до з'ясування й поладження справ, скликала загальні збори колгоспу пізно вночі, щоб не руйнувати робочого розпорядку дня, і усе ставало потроху на належне місце. Дружині голови, Парасці Семенівні, яка працювала ланковою, доручили передпужники й трактористів, рахівник знаходив додаткові кошти, секретар парторганізації одержував завдання «вирвати» генератора, сам же Микита Макарович діставав доброго прочухана від зборів і тверду вимогу прискорювати будівання, ворушити мозком, притягати до праці всіх, хто буде потрібний.

«Гаразд, — казав удавано сумним голосом голова, — напишу ще старшому синові на завод, щоб виручав. А того проклятого генератора я б готовий був і вкрасти, коли б не такий скажено важкий!..»

У Грицька Макаровича люди були не такі беручкі, але

ї вони не тямалися, вираховуючи дні, коли в хаті засяє електрика. Ні, ні, та й побілить зайвий раз хату ретельна молодиця, прибере павутиння по кутках, підмалює сволок: при каганці багато не помітиш, каганець не зганийбить господарки, а от нехай блисне електрика, тоді кожна пилінка вдарить у вічі.

Хоч і були обидва колгоспи рівноправні на будові ГЕС, проте ворошиловці почували себе в приймах у «Сьомого Жовтня». Вони щиро працювали на земляних роботах, тягали каміння, качали воду, але ставилися до сусідів однаково, як до старших. І скільки було їхніх гордошів, коли в майстерні, яку збудували жовтнівці для складання турбіни, поруч головного майстра став працювати їхній зарічанин, колишній авіамеханік. Та й до старенького генератора доклав праці чоловік старшої доньки Грицька Макаровича — військовий електрик. Треба було розібрати машину, вийняти геть якір, перемотати його, треба було — як казали добровільні помічники майстрів: «Із старого зробити нове...»

І от ГЕС імені Леніна (на Сугаклеї, не на Дніпрі!) дала перший струм. Будівельники й усі колгоспники як поп'яніли — світло! І степ заграв. Темна осіння ніч відступила геть. Духові оркестри обох колгоспів, об'єднані в один, грали голосних маршів. Гуртом їздили й ходили вулицями обох сіл — Заріччя й Степового. По-новому очі бачили звичні житла.

Ні, не так повинна жити людина нового колгоспного села. Не так, товариші. Для того, щоб по-новому, по-комуністичному жити на землі й господарювати в колгоспі, треба науки, культури, щоб людина не була сліпою іграшкою природи, хіба не ясно! Тепер і старі це бачать, не те, що молоді. Стривайте, ще й не те буде. Електрика тобі всі хвороби вилікує. Тепер, брат, із «хворими» довго не вожжигимемося, штепсель увімкнув і готово — запалюється електричний діагноз: симулянт!..

«Ясно одне, — підсумував на партійних зборах Микита Макарович, — тепер ми всі бачимо, що далі так жити не можна, треба будувати нове село...»

Член президії обласної наради передовиків сільського господарства, голова правління колгоспу імені 7-х роковин Жовтня, товариш Микита Макарович Гопченко, стоячи

на трибуні, оглянув уважно велику залу оперного театру, де на червоних оксамитових кріслах сиділи знатні люди колгоспного села, хвилину помовчав.

— Оце я вам і доповів, дорогі товариші, як ми живемо й хазяйнуємо. Тим, хто бажає повчитися чи щось запитати, кажемо по-простому — милості просимо. Самі теж не тікатимемо від науки, за все подякуємо й переймемо, не полинеємось поїхати хоч на край області, коли почуємо про щось нове. От я вирішив зодягтися, як по містах ходять: костюм од кращого індошиття, за капелюха заплатив сто шістдесят карбованців, велюровий чи муаровий, чорт його розбере, галстук модний, сорочка шовкова, плащ із габардину. А на що я це зробив? Показати свою заможність? А от на що. Хочу вповні гордість свою відчувати. Гордість за радянську епоху, в якій я живу. Гордість за благородний колективний труд на землі. Гордість за нашу людину. Чому обов'язково селянин повинен вийти осюди до стола президії з батіжком і неголеним? Та в нашому колгоспі й батіжки давно повиводились! Держимо одного для фольклору. Бо на машину пужална не треба, а коні в нас такі, що аби втримав...

І хай росте в нас бажання жити по-новому, по-кращому, по-комуністичному. Скажуть, по старих хатах жили й незгірші врожаї мали. Можливо. Але ті врожаї були випадкові. Дасть бог дощукі, сонця, годину — врожай. Передасть бог дощукі — біда. А ми чули, що Мічурін казав: «Не чекати милості від природи!..» Так і робитимемо. Побудуємо нові будинки, насадимо лісові смуги навколо ланів, запровадимо багаторічні трави, глибоко виоремо, сніг затримаємо, збережемо вологу, дамо добрив, засіємо вчасно й швидко, зерно візьмемо кондиційне, високоврожайне, хутко та без втрат збережемо — от і бога за бороду взяли, нехай вирветься, коли його сила! Врожай, товариші. Яке слово крилате!

Ось тут у залі сидить мій брат, теж голова колгоспу. Ви чули, яку він мені репліку подав? Мовляв, сидиш, Микито, на гальорці. Головою стелю підпираєш. А через кого мій район сидить на гальорці, Грицьку? Не показуватиму ні на кого пальцем, а скажу, що ми всі винні. Позакопувались у свої колгоспи й не бачимо, які показники по сусідах. Може, їх треба плечем підперти. А районне начальство подекуди панькається з рекордами. Рекорд — хороша річ, коли цілий район на нього рівняється, а то виходить голова

колгоспу, от хоч би й я, кладе на стіл президії рекордну картоплину, як гарбуз завбільшки, і затуляє нею той факт, що по району картопля зовсім не вродила, або вродила, вибачайте, якись овечі горішки. От вам і готова гальорка. Проходьте, будь ласка, товариші делегати, на найвищі місця, вищих не буває — на божу гальорку...

Розповім я вам, товариші делегати, як приїздив до мене в гості шановний і дорогий наш відомий товариш, ви знаєте, про кого я кажу. Цього до стенограми можна не записувати, щоб не був на мене в претензії дорогий гість, що я дозволяю собі розголошувати простими словами його розмову зі мною. Ну, як і заведено, приїхав несподівано — не любить урочистих зустрічей. Жінка моя, от вона сидить на гальорці, — бідкається: такий гість, а нічого не наварено й не напечено. Гаразд, кажу, він сам господар, зрозуміє, коли що не так. Дій, жінко, щоб мені не червоніти. Він, може, в кого другого був, а тепер порівнюватиме, — тримайся, Параско! Загальна мобілізація і повний аврал!

От ви смієтесь, а нам було не до сміху. Знаю характер моєї Параски Семенівни, а все-таки час від часу поглядаю здалеку на димарі — чи інтенсивно з них куриться дим?

«Чого ви оглядаєтесь, товаришу голову? — запитує мене гість. — Може, ми вас одірвали од загальної справи?» Отакій, бачите, делікатний до людей.

«Ні, — кажу, — Сергію Сергійовичу, що ви! Це я на пожежах переляканий — очі чортові, вибачайте, стріхи спокою не дають, коли вже ми їх позбудемось! Як де побачу ненормальний дим, так і трушуся...»

Ну, ходимо, ото, і їздимо, їздимо й ходимо. Секретар райкому партії йде поруч, хвилюється — легко сказати, така людина, що побачить усе до дрібниць. І те Сергій Сергійович побачить, чого б і не хотілося показувати. Я підморгнув Єгору Васильовичу, он він сидить, не дасть збрехати, це секретар нашої колгоспної парторганізації, підморгнув йому та й кажу:

«Двадцять п'ять років існуємо. Фірма солідна. Ні разу не було випадку, щоб ми не виконали хоч одного державного завдання. Як би тільки ото так зробити, Сергію Сергійовичу, щоб наші недоліки та ото зостались при нас, а наші досягнення засвоїли всі колгоспи? Бо так настогидло жити у відсталому районі...»

Сергій Сергійович глянув на мене й примружився:

«А ви самі, товаришу голово, нащо руки вмиваєте? Хіба ви не відповідаєте за район так само, як і районні керівники? Ви ж бо й за область відповідаєте! Та що там — за область! Ви за республіку, за цілу країну відповідаєте, ви — депутат Верховної Ради!»

Я на це й бив, як ви самі здогадуєтесь. Краще самому сторч головою, ніж чекати, доки гість почне виводити нас на чисту воду. От і секретареві райкому легше, все одно доведеться признаватися.

А Сергій Сергійович більше нічирк: розумійте самі, що до кого тичеться. Ходить, роздивляється, жартує.

«Чи не здається вам, товаришу голово, — каже мені, — що ви поволі крокуєте?»

«Швидше й ми хочемо, — доповідаю я, — та німецька окупація завдала великого нещастя...»

«Я маю на увазі, — поправляє він мене, — не колгоспників, а нас із вами, що не встигнемо все оглянути. Оце, значить, ваша нова електростанція? Подивимось...»

Оглянули. Нічого не сказав. А коли вийшли й стали над плесом ріки, і сонце так красиво освітило наш степ, промовив, посміхаючись:

«Хвалить вас треба, а не хочеться. Хіба це не ваш партійний обов'язок перед нашим великим народом? За що ж хвалити? Зробив гарно? А партія каже: зроби ще краще. Запали людей. Передай свій досвід. Підтягай тих, що відстали. І всі разом — вперед за нові перемоги під ленінсько-сталінським прапором!»

Може, я бідно передаю його слова, але вони горять у моєму серці й гріють мене, і запалюють на працю, — передаю, як умію...

Ще одна розмова відбулася між нами перед тим, як ми сіли до обіду. А таки сіли, хоч і як я хвилювався, що моя Параска Семенівна не встигне повністю провести самообілізацію... Ну, між іншим зайшла річ про ледарів. Не чути? Про ледарів кажу. Про півледарів, чвертьледарів... Так, так, є такі категорії на превеликий жаль і на наш сором. Вони гальмують зростання. Ледар і сам не докладає праці, і інших розмагнічує.

«Як ви гадаєте, можна поправити це становище?» запитав мене Сергій Сергійович, коли я поділявся з ним своїми думками.

«Треба прислухатись до народу, Сергію Сергійовичу, — відповів я, — що народ скаже».

«Правильно», мовив гість і так легенько примружив око, мов бачив мене наскрізь.

Сергій Сергійович пройшов у наш садок, а там, скажу вам без перебільшення, суцільний рай земний: яблуні цвітуть, літають бджоли, під горою притулився виноградник, все пахне, все сміється до сонця, далеко-далеко на степу туркотить трактор, садова ланка порається на другому боці саду — це за півтора кілометра — і такої виводить гарної пісні, що хочеться записати їм зайвого трудодня. А в кущі смородини, не далі, як за три кроки, сидить сіренька з чорною голівкою славка й співає. Ми посідали на купку торішньої трави, Сергій Сергійович зняв капелюха й поклав поруч себе. Всі мовчали. Тільки славка в смородині свистить, тьохкає, пускає колоратуру, неначе ото ми спеціально прийшли її слухати...

Сергій Сергійович заговорив: «Партія завжди нагадує нам про людей, про кадри. От ви керуєте колгоспом, колективом радянських людей. До чого це зобов'язує? Порядок із тим, що ви плануєте господарство, турбуєтесь про сталі високі врожаї, про побудову нового села, ненавидите стріхи, як символ відсталого й шкідливого, мрієте зрівняти село з містом, купуєте «Москвича» й таке інше, — ви повинні думати про кадри. Це коротеньке слово, а в ньому наше майбутнє, наші мрії й сподіванки, комунізм. Саме так, Микито Макаровичу. Ви це розумієте, товаришу голово, і робите, але частково. А дехто й частково не робить. Нехай у містах голови сушать. Наше, мовляв, діло — хліб...

«Що ж це за слово таке — кадри? Ви собі міркуєте — порядок із підвищенням культури всіх колгоспників, коли агрономічна наука стане надбанням усіх трудівників землі, — потрібно багато спеціалістів агрономії. Потрібні вчителі для нової школи, яку ви будуете. Потрібні лікарі для власної лікарні — і не які-небудь а путящі. Потрібні лісоводи й меліоратори, садоводи, бухгалтери-плановики, багато потрібно вам кадрів. Ви їх матимете, бо чимало вчиться синів та дочок по вузах. Але значення слова «кадри» — ширше. Партія вчить нас, як треба виховувати й готувати кадри... Припустимо, ми з вами з доручення колгоспників порядкуємо справами колгоспу імені 7-х роковин Жовтня. Хіба не наш державний обов'язок думати про ремісничі, гірничі, залізничні училища, які готують поповнення на заводи, залізниці й шахти? Кращих юнаків, кмітливих юнаків, достойних юнаків. Хіба не наш обов'язок допомогти кол-

госпників, у якого виявляється талант до військової науки, розвинути свій талант, подумати про маршальську зірку? Хіба не ми повинні плекати народні таланти, щоб вони світили всьому народові, — хто малює, хто пише, хто робить винаходи, хто складає музику, хто співає?..»

Сергій Сергійович зупинився й показав нам на куц.

«Ну, ви гляньте, яка смілива пташка — сидить на смородині просто перед людьми й заливается! Тихше, будь ласка, не рухайтесь, красиво у неї виходить, цю пісню композитори назвали б піснею про щастя...»

А тепер, товариші делегати, я закінчив про гостя й можна записувати до стенограми. Я закругляюсь із своїми тривалими додатками до звіту й мені лишається сказати всього кілька слів. Нехай там що завгодно кажуть, а тротуари в селі Степовому цього року ми прокладемо. Може, не вистачить грошей на асфальт, то вимостимо камінням.

Сповнюється чверть століття, як заснувався наш колгосп. Звичайно, відсвяткуємо, — так годиться. Але раніше збудуємо Будинок культури, кращий в області. Драмгурток підготує п'єсу з нашого ж таки життя. Хор вивчить нових пісень. Духовий оркестр начистить крейдю труби. Ми збудуємо їдальню, щоб було де погодувати гостей. Може, і з країн нової демократії хто приїде. Частина гостей розберемо по домівках, щоб дружба глибше коренилася. Як ви знаєте, через наш район буде асфальтова дорога з Києва. Десь неподалік од нас планується дорожній готель — частину гостей попросимо там прийняти, бо багато друзів прибуде на наше свято. Моя Параска Семенівна заздалегідь хвилюється, як прийматимемо. Не хвилюйся, Парасю, приймемо, як належить передовим людям, як вчить нас наша партія. На день ювілею вже призначили відкриття пам'ятника Володимирі Іллічу Леніну, працює за нашим замовленням відомий скульптор. І ми далі йтимемо до щасливого комуністичного життя.

Київ, 1948

НОВІ ОПОВІДАННЯ

(1950—1951)

НА ЯРМАРКУ

Це не Сорочинці на Пслі. Це не Голтва на тому ж Пслі. Річка Псьол тут не протікає. Чималий гандж має місцевість,— бракує Псла з його незвичайною водою й неперевершеної краси берегами. Це Київщина, а не Полтавщина і, хоч тутешня річка теж має назву, проте з певністю встановити її не пощастило: під рукою не трапилось карти. Місцеві мешканці звать воду різно: — одні кажуть «Роська», бо нібито дає початок славнозвісній Росі, другі—«Синявка», бо тече в напрямі до ріки Синяви, треті звать «Тікичка» з тих же причин, а четверті—кажуть «Дніприк», не без підстав вважаючи, що річечка зрештою родичається із самим Дніпром. Отже, це не Сорочинці й не Голтва, з легкої руки Гоголя та Горького славні в літературі.

Мальовничі схили річки де в чому поступаються Псьоловим, але це тільки на вибагливий смак закоханих у Псьол. Для всіх інших місцевість приваблива без усяких порівнянь. Колись чорніли по схилах праліси Київської Русі, а тепер верхи жовтіють від розквітлих соняхів. Вся околиця знає, що протягом ближчих років укріє схили знову ліс, і не який-небудь, а дубовий,— так записано в народногосподарському плані району. Річка тече ліниво, повилася лукою і, піднята греблею ГЕС, утворила затоки й плеса, вигрівається під сонцем, мов не знати яка пестунка. Яблуні сторуки й стоногі (підперто паколом кожна гілляку!) — кречуть під центнерами антонівки, шафранки, кальвія й мічуринської ранньої. Сливи мерехтять бузковими плямами в гущині листя.

Золоті стоги мріють на сонці з трьох, ба ні — таки з чотирьох боків села, бо село велике. Курять дороги за пів-

торатонками, тракторами-тягачами, безтарками, простими мажами: все повністю переключилося на возіння зерна до приймальних пунктів.

Вулиці села вже обсаджено молодими деревами, та якими! Війна пощезла з її руйнаціями й трошченими садами, не помітити її й сліду. Кілька штук катальп райагроном посадив навіть власноручно. А решта — каштани, волоські горіхи, та дуби, та чорноклени, та щепи слив, черешень, груш. Один квартал села має вже тротуари, а вся центральна вулиця — акуратну хазяйську бруківку. Небо, як звичайно, — серпень його трохи прохолодив, але синій блиск іще сліпить очі. І сонце, нівроку йому, пече й смажить ярмарок, як на пательні.

Ярмарок розташувався на майдані коло річки і, коли глянути з греблі ГЕС, — увесь можна побачити в широком і тихім плесі. Колись, за переказами, на цьому майдані бенкетували «колії», запаливши довколишні панські добра. Потім, переказують, коло річки сидів бувало сліпий кобзар, а юний Тарас Шевченко записував од нього пісень. Ще згодом на майдані шмагали селянську голоту за «аграрні безпорядки» в 1905 році. Нарешті, з цього ж таки майдану пішли в революцію — до Щорса, до Пархоменка, до Ворошилова, до Котовського — найкращі люди довколишніх піль. Тут збиралися, закладаючи підвалини колгоспного ладу, тут святкували Першотравень і Жовтневі дні. Гітлерівці на майдані страчували героїв підпілля. На майдані ж відбулася щаслива зустріч рідної армії, яка прийшла з портретами Леніна на гвардійських прапорах.

Строкатість і галас ярмаркові такі ж, як і на Пслі. Горшки, макітри, глечики й полумиски яскравою кучугурою вилискують серед натовпу, вбирають очі. Щоправда, гончар випалив і новий товар — біленькі ізолятори для стовпів. Теперішні чумаки продають сіль, тараню й чехоню не з возів, а з кооперативного магазину. Заклопотаний Солопій Черевик не йде з мазницею, напитуючи дьогтю до смаку, — він з каністрою в руці чвалає до Нафтозбуту по пальне. Парася Черевикова проїхала на ярмарок не батьківськими волами, а мотоциклом, — вона агроном, їй треба домовитися про багато справ. Тимчасом ходить попід ятками й купує подружкам барвисті стрічки, намисто, коралі, цукерки, як і колись. По теперішніх ярмарках чортів із червоною свитою не помічено, вони повністю перебралися деінде, а сміху,

пісень, жартів, галасу, шарварку — хоч би вмістити в одні вуха...

Огрядний дядько в гарному костюмі й солом'яному брилі, не поспішаючи, проходить ярмарком. Очі його геть сховалися в зморшках — сонце таки дошкуляє! — чоло біле, незасмагле, ніс, щоки й шия темnobрунатні. Ярмарок придивляється до нього сотнями очей: уже ж, пак, Явтух Каленикович дурно не смажитиметься на сонці! Йому, голові правління колгоспу імені Хрущова, клопоту й так вистачає, а от вийшов же Явтух на ярмарок, як і всі грішні люди...

Іде помаленьку, лінкуватю, немов і не він ото вчора гасав по степу без угаву, пересідав з машини на коня, з коня на велосипеда, бігав, як чорт, поспав годинку, тільки увечері пообідав, вмивався потім, усіх навколо себе трусив, як чорт грушу. Іде поволеньки, немов і не він ото сьогодні знов порине у звичний ритм дужого колгоспу, розв'язуватиме десятки справ, сумнівів, прийматиме плани, з якими не можна гаятися й хвилини...

О, Явтуха район знає, як облупленого!.. Та що район!..

Сидить жінка на возі, ріже на шматочки буряка й подає корові, яка охтініше тягнеться мордою до теляти, що лежить тут же на возі. Телятко крихтіне, про таких кажуть, що вони завбільшки з рукавицю.

— Продайте мені вашого цоба, — каже Явтух Каленикович, зупиняючись біля воза й чухаючи пальцем білу цятку на телячому лобі, — драстуйте!

— Драстуйте, Явтуше Калениковичу, — одказує жінка з привітною посмішкою, — без мамі телятко непродажне!

— Навіщо ж мені корова, тітко? — запитує покупець. — Мені не корова, а цоб потрібний...

— Хіба мало у вас на фермі телят?

— Та то не такі! Я б за вашого цоба й карбованця не пошкодував би!

— Які ви дешеві, Явтуше Калениковичу, — одказує удавано ображена жінка. — Ні, без корівки не продам...

— А нащо оце ви корову вивели? — веде мову покупець, одразу забуваючи про крихтіного «цоба», який тимчасом смочче покупцевого пальця. — Це вже не двір буде без корови! Старі люди казали, що господиня при корові дужа!

— Так то ж старі люди!

— Може, голова вашого колгоспу не забезпечує сіном?

— Ба ні, голова в нас тямущий, хоч би й вам під пару!— сміється жінка на возі.

— А корівку ж продаєте?

— Та це я, не вам кажучи, з багатства продаю, Явтуше Калениковичу!

Жінка підставляє сонцеві радісне обличчя й ніяк не може стримати широкої посмішки.

— Од багатства? — перепитує співбесідник.— Це, пробачте, як у того цигана, що з багатства зодягався в ятір?

— Не смійтеся, нехай здорові будете,— одказує жінка й продовжує швидко й певно, ніби багато разів вимовлене собі й людям,— я тепер така багата, що зайва корова мені тільки клопіт! Спочатку ніхто не вірить, а як розповім, то всі тільки цмакають...

— Ану, ну, нехай же й я поцмакаю! — каже доброзичливо Явтух Каленикович.

— Колгосп у нас, як знаєте, нічогенький...

— Нічогенький,— погоджується Явтух Каленикович.

— Ферма у нас показова,— з гідністю підкреслює жінка,— працюю я там п'ятий рік, даю рекорди, маю ордена, молоко одержую і на трудодні, і на прогресивку — ну, просто відрами! Є мені час коло власної корівки і телиці в гною бабратись? Та я ж повинна кожної хвилинки до книжки заглядати, записувати раціони, вивчати хімію, бо враз рекорда одберуть і незчуєшся! От і доводиться лишати саму телицю.

— А ви б її на свою ферму передали, га?

— Думалось і таке. Дак ферма ж у нас елітна, Явтуше Калениковичу... А моя корова без паспорта... Без породи...

Явтух Каленикович б'є об поли руками й регочеться. Його чути на другому кінці ярмарку.

— Без паспорта! Оце так проблема! Проблема ще й дилема!

Пересміявшись, Явтух Каленикович стає серйозний і, між іншим, каже:

— Цоб цобом, а діло ділом: коли присилати старостів, Харитино Григорівно?

— Гей-гей,— шаріє жінка,— пішли до бога вівці пасти мої старости!..

— А коли без жарту? — наполягає Явтух Каленикович.— В нашому колгоспі крила вирости махові, треба людей високої марки...

— То виховайте,— просто каже жінка.

— Само собою,— потакує Явтух,— та не встигаємо. Такий колгосп, справжня фабрика...

— Чула, Явтуше Калениковичу... Тисячу гектарів маєте?

— Беріть вище! Тепер і Будинок культури під силу збудувати. Буде у нас в кожній хаті ванна, кочерги на електриці...

— А що ж ви думали, Явтуше Калениковичу!.. Коли вже корову електрикою доїмо, то діло й до кочерг дійде!..

— Рогачі на кнопках,— не посміхнеться Явтух,— і не треба чоловікові, як казав той, об одвірок спину чухати... Натисне кнопку, і враз його рогач чухне...

Харитина Григорівна сміється.

— І я пропоную вам, шановна Харитино Григорівно, дві кімнати з кухнею, ще й з ванною...

— От я скажу вашій доярці,— погрожує жартома жінка,— хіба вона не на місці?

— На місці, на місці, серденько,— оглядається голова колгоспу, ніби й справді та, про яку мовиться, почує,— у мене на вас інші перспективи!

Явтух Каленикович помічає цікаві погляди ярмарчан, що фіксують його надто довгу розмову з жінкою, і одразу викладає карти:

— Ми вас запрошуємо не на ферму, а на сади, Харитино Григорівно. На фермі ви все-таки гостя, а справжня хазяйка коло дерев. Пам'ятаєте, був я у вашому садку? З того часу й тримаю в голові.

— Та то ж для себе...

— Ваші яблуні на дослідній станції знають! А ми вам дамо розмах, Харитино Григорівно... Погляньте ось навколо — скільки тут повинно вирости садів!

Жінка дивиться навкруг, ярмарок зникає їй з-перед очей, буйні дерева колишуть віттям, обличчя доярки стає натхненне, Явтух Каленикович розуміє, що він свою справу зробив і може йти:

— Бувайте здорові, Харитино Григорівно. Як надумаєте, дайте знати...

Явтух Каленикович йде далі ярмарком, а всі, хто стежив за його зупинкою, зітхають: знову той Явтух щось надумав!..

Галас і гамір ярмарковий спалахують з новим завзяттям. Мукає корова, їй відповідають корови з усіх кутків майдану. Двоє лігніх колгоспників згадали старий звичай—

п'ятих долонею об долоню, аж виляски пурхають, мов постріли. Руки почервоніли, але торг ще не скінчено. Об'єкт їхнього азарту — місячне поросся — час від часу пронизливо кувикає. Ось сумний-пресумний шофер сидить на приступці вантажної машини й не дивиться на божий світ.

— Почім торба сліз? — питає, підходячи, Явтух Каленикович. — Здоров був, козаче!

— Драстуйте, — одказує шофер, відвертаючи голову, — чом це ви не на своїй «Победі», а пішечки?

— А я не сподівався, що доведеться комусь позичати каністру на слъози, — статечно каже Явтух Каленикович і сідає поруч шофера.

— Нема чого мені плакати, — розсудливо й серйозно веде мову шофер, розв'язуючи кисета, беручи тютюну собі й пропонуючи Явтухові, — тут аби встигав бублика крутити, така запарка в нашому карликовому колгоспі, курить!..

— Кинув це зілля, — зітхнув Явтух, — од нього серце пухне. Все одно, як твоє, Михайле, серце од півторатонки...

— На «Победі» воно легше...

— А на крилах?

Запитання поцілило в найдошкульніше місце. Михайло схоплюється на рівні й починає нервово бігати перед Явтухом Калениковичем:

— А бодай вас жаба хвицьнула! Чи не деймон-спокусник посилає вас на мене?! Крила!.. На глум, чи що, згадуєте військовому льотчикові про крила?

— Ніхто ж тобі не забороняє мріяти... Правда?

— Правда, — зітхає, як ковальський міх, Михайло, — мрію, Явтуше Калениковичу... Кручу ото бублика, а сам немов бачу, як дорога провалюється під мене, обабіч небо, у крилах свистить вітер, я лечу... І серце тоді не болить, не відчуваю ніякої контузії, лечу, як колись... Опам'ятаюсь — півторатонка...

— Я б до тебе за пасажира нізащо не сів!

— І нічого, крім мрій, мені не залилося, — скаржитись шофер, знайшовши вдячного слухача, — а колись було... Хто перший пілот в ескадрильї? Я. Кого становлять ведучим? Мене. Налетять було месери. Злетимо всі. Я крилами погойдаю, мовляв, тісніше гуртуєсь, орли!..

Шофер замовкає, стоїть, одвернувшись, потім підіймає капот машини, нахилється до мотора. Коли він повертає обличчя до Явтуха Калениковича, — і сліпому видно, що Михайло витирає очі нечистим клоччям.

— А я саме з оцим до тебе й прийшов,— навмисне недбалим голосом каже голова колгоспу.— Господарство у нас могутнє, розмах гвардійський, землі до гибелі, без літака не обійдешся...

— Куди там,— каже похмуро шофер,— у вас і грошей невивстачить на літака... Обійдетесь без авіації...

— А на чому ж літати? — запитує Явтух.— На чорті, як Вакула у Гоголя? У нас техніка вища! Нам без літака, як без рук. Шкідників нагально потруїти, добрива розсипати по буряках, курчаток з інкубатора привезти, мальків риби, ранню ягоду перекинути до столиці, або хоч би й поле з пташиного льоту оглянути! А уяви собі, що треба голову колгоспу на зліт приставити, га? Підлітаєш і кидаєш того голову просто до президії, як парашутиста! Скільки тієї слини інші голови ковтнуть!..

— Та я б,— каже Михайло, захлинаючись од хвилювання,— я б вас, Явтуше Калениковичу, тільки вищим пілотажем возив!

— Спитай раніше, чи я б до тебе сів! — жартує голова.— Такий скажений одразу мертву петлю вкрутить або заведе в штопор, ну тебе!..

— Значить, реальне діло? — все ще не вірить шофер.— Придбаєте літака?

— Смішне твоє питання... Чого б же я дунив? Ну, мати нового літака, як то кажуть, невивстачить бюджету... А коли б ізнайти вже держаного? Та коли б яка установа подарувала?.. Нам можна й латаного...

— Еге, чого схотіли! Сільгоспавіації подарують!

— А хоч би й сільгоспавіації? Хіба тобі не однаково? Аби ти літав на ньому! Зобов'язуюсь посадити тебе на літака! Все... Ми й хату тобі поставимо коло аеропорту, ангару, чи як він там зветься...

— Не треба хати! — категорично заявляє шофер.— Я під крилом житиму!.. Ух, ти моя чепурушечко! — несподівано гладить він капот машини.— На кого ж я тоді тебе покину?!

І далі, викликаючи подив ярмарчан, починає пританцьовувати, співаючи: «Первым делом, первым делом самолеты, ну, а девушки? — а девушки потом!»

Явтух Каленикович іде далі ярмарком, посміхаючись у вуса, а люди знов сушать собі голови: шофер людина статечна, чим же це його Явтух підштрикнув?

Сидить циган в яскравому оточенні мідяного посуду.

Циган, як циган: смагливий, аж чорний, верткий і меткий, він рекламує свій товар, аж вухам боляче:

— Казан мідний, солідний! Сам варить, сам парить, сам смажить, сам пряхить! Купуй, бо додому одвезу! Поставлю серед колгоспного двору, світитиме, як сонце! Ай, казан!..

— Сам і майстер? — питає, зупиняючись, голова колгоспу.

— Драстуйте, Явтуше Калениковичу,— вітається циган,— майструємо удвох із батьком...

— Який у вашому колгоспі трудовень?

— Рано загадувати,— показує білісінькі зуби циган,— хліб ще не в коморі! Змолотимо, зважимо, тоді й людям скажемо!

— Гаразд,— схвалює Явтух Каленикович,— от тільки без вивіски працювати не рекомендую... Теж мені сорочинський ярмарок! Звідки я знаю, що ти не кустар, а колгоспник? Постав біля себе табличку: «Продукція колгоспу «Соцпраця»,— нехай вона за тебе гукає до людей!

— На ярмарку повинно бути весело,— каже казаняр,— товар красивий, люди святкові, співати хочеться!..

— А ти й співай замісто реклами,— кидає голова і йде теть, потиснувши циганові руку. І з новим шалом голос казаняра бентежить ярмарок. На цей раз циган співає веселої своєї пісні.

Жваво торгують колгоспні ятки з городиною. Кавуни рябі й чорні, червоні помідори, сині баклажани, пізні кабачки. Сливи, яблука й груші. Терен. Кілька сортів доморослого винограду, над яким мигтять на сонці бджоли й оси. Статечні, в білих халатах, запнуті марлевими хустинками колгоспниці. Коло них натовп. Багато хто купує, а більше — спостерігачів.

— Диви, як у людей культурно,— каже один приїжджий другому,— а ти хотів везти без халатів!

— Явтух своїх продавців минає, бач, обійшов ятки стороною! Що це він там знов набачив?

На чистенькому спориші сидить ветха баба, розіклавши перед собою на купки зілля. Тут і валер'яновий корінь, і материнка, і деревій, і калган, чистотіл, безсмертники, трава зубрівка, сояшниковий цвіт. Сухенькими, темними пальцями баба перебирає товар, ласкаво торкаючись кожного листочка й стеблинки. На бабі старосвітський очіпок і темна дерга.

— Давно болить мені поперек,— каже Явтух Каленикович, удавано кречучи, присідаючи коло зілля,— радили шалфій, чебрецеві припарки... Еге, бабо Явдохо, це ви? Драстуйте...

— Доброго здоров'я, синку,— одказує баба тихеньким, лагідним голоском, придивляючись до покупця,— чи не старого Каленика пагоніць? Бач, як тебе розіпхало...

Явтух Каленикович зітхає, зручніше вмощується на спорші коло зілля й з цікавістю подивляється на бабу:

— Калеників, Калеників, бабуню... А ви ж оце так здалеку забилися сюди? Либонь ноги вже не танцюристів? Сто год одходили на цім світі?

— Ще немає сто год,— охоче гомонить баба,— сто год— великий вік, синку. До дев'яноста хоч би дожити...

— Як же не дожити, коли самі аптеку держите! Живіть, бабо Явдохо... А чом це вас діти торгувати послали, хіба нікого молодшого не знайшлося?

Баба для чогось перекладає з місця на місце кілька корінців і доброзичливо дивиться на співрозмовника:

— Ні молодшого, ні старшого,— сама, як палець, синку. Обіцяв онук один— інженером працює— до себе взяти, та, мабуть, забув... Отак і живу з корінців та зілля...

— А колгосп же як? — запитує зацікавлено Явтух.

— І колгосп так. Доки ходила в городню бригаду полоти, держали... А тепер, кажуть, як одкриємо будинок для старих, то туди її...

— А той інженер присилає що-небудь?

— Прислав, спасибі йому, прислав! — відгукується радо баба.— Як ото війна скінчилася, то прислав був аж сто рублів...

— Убоїще він, а не інженер,— похмуро зауважує Явтух,— я б його, дикуну, по партійній лінії притяг! От люди! І скажіть мені, бабо Явдохо, чи таких людей сіють, чи вони самі родяться на наше нещастя?!

Баба обережно витягає з-під купки зілля чорненького корінця й подає Явтухові Калениковичу:

— Оце, синку, од поперека. Покришиш да запариш, як чай, а тоді по наперсточку вранці, вдень і ввечері... І серце не дражни, бо всі хвороби на світі од серця...

— Спасибі,— нехотя дякує Явтух і не бере корінця. Потім він щось зважає, замислюється й гірко каже: — Не дражни... Ех, бабо, бабо! Які ото бувають ще люди погані... Виховує їх партія й радянська влада, освіту дає, філософію

показує, а вони як дерев'яні! Ну, хіба ви не заробили в людей спокійної старості? Чого ж вони вами гидуєть, не-вігласи?! Та вони однієї вашої оцієї руки не варті, мамо...

Явтух Каленикович обережно бере сухеньку бабину руку й підносить до уст. Баба ніяково ховає руку:

— Не треба, синку... Тут же ярмарок...

Очі у баби мокріють, вона мовчки їх витирає.

— От що я вам скажу, мамо,— рішуче вимовляє Явтух,— прошу я вас — переходьте до мене жити. Хата простора, нова, роботи з вас не питатиму, ходитимете собі по садочку та повітрям дихатимете. Возитиму вас на курорти, щоб до ста років підстрибували... А коли маєте власну хату, то й її перевеземо...

— Згоріла моя хата,— каже баба,— разом із родом...

— От і добре,— недоречно відгукується Явтух,— беріть зілля та й рушайте до мого двору...

Баба Явдоха занепокоїлась іще на початку запальної Явтухової мови. Тепер вона ніяково оглядається, присуває до себе зілля, обличчя її морщиться від радісної посмішки:

— Ти не дивися, синку, що така древня,— я ще баба роботяща! Я тобі й господарство догляну...

— Цитьте, бабо,— говорить Явтух,— я ще не скінчив. Без вас господарство доглянемо. А ви розповідатимете людям про свій довгий вік. Як жили люди раніше, і як тепер. Щоб не забували, з якої ями на світ божий вийшли... Про кріпацтво батькове й материне... Про злидні й голод, капіталістичне визискування, куркульський зашморг... Про дев'ятсот п'ятий рік, про нашу Жовтневу революцію, про все, що бачили й чули...

— Батько твій Каленик гарний був хазяїн,— пригадує баба,— та поміщик його все одно у Сибір заслав...

— От, от... Посадимо вас перед магнітофоном та й запишемо на віки вічні ваші слова... Пустимо по радіо — цілий район слухатиме... Бувайте здоровенькі, ярмаркуйте та не припізнюйтесь на обід...

Явтух Каленикович підводиться з землі і йде, лишаючи бабу Явдоху обмислити самотою його пропозиції. Хто підходив після того по зілля, ніяк не міг дати собі ради із старою: замісто ромашки баба подає лісову малину, подорожника плутає з «ведмежим вушком»...

Ярмарок гуде й далі. Вже закінчено торг за поросля, продавець із покупцем заїдають кавуном гендель. Циган-ка-

заяр кинув крам напризволяще, пішов випити пива. Шофер Михайло, від'їжджаючи, «газонував» півторатонкою й трохи не заїхав у купу горщиків і глечиків. Із запізненням відкрив свій ларьок книгар, і зараз же по книги посунули покупці, захарастивши прохід між ятками.

Як же красиво розіклалися книжки на прилавку! Сонце їх враз бере до своїх обіймів, пестить, запалює фарби на обкладинках, пригріває літери назв. Вітерець несе на книжки пахощі довколишнього степу, ворушить ласкаво сторінки. Так і здається, що на прилавку розляглася зграйка різнобарвних живих голубів, які от-от злетять над ярмарковим гомоном.

— Гоголя «Вечори»!.. Історія ВКП(б)!.. Шевченка який том?..

Покупці товпляться біля книжок, одні відходять, другі припливають, без перебільшення можна сказати, що сюди перемістився центр ярмарку. Статечна дівчора — умита й зачесана, в чистеньких сорочках, спідничках і штанцях, боса й засмажена на південному сонці — мовчки протискується під руками дорослих до книжкового багатства.

— Дядю, та пустіть же... Тьютю, та мені ж треба... — чути приглушені дитячі голоси.

Хіба оті дорослі не знають, що книга — це дитяча мрія? І шанобливо несуть книжку дитячі руки, притиснувши до стукітливого серця, що немов гупає просто в книжкову папітурку!..

Явтух Каленикович, погомонівши із стількома людьми на ярмарку, нарешті вирішує братися до справи, заради якої власне й вийшов на майдан. Намір дуже делікатний, бо Явтух Каленикович ніжний батько єдиної доньки. І попустила ж гемонська сила, щоб його Палазя та закохалася в роззяву! Себто, не в роззяву, звичайно, а в парубка. Парубок — комбайнер. Непоганий механізатор, роботящий, смирний. Та такий ото смирний, що блідне й тремтить, ледве Палазя простягне до нього руку. От і випала місія старому дурневі (це в порядку самокритики!) спробувати, чи не можна допомогти Палазі й комбайнеру. А як допоможеш, коли теперішня молодь і смаку не має до старих звичаїв, — до сватання, наприклад... Виборсуйся, Явтуше!..

Здалеку видно, що комбайнер нудьгує, сидячи в кузові вантажної машини. Очі продивився, виглядаючи капосну Палазю на всі боки. Чи не упадає коло дівчини вже хтось інший? Комбайнер відчуває, як сміливість хвилями нако-

чується на його серце, нехай тільки з'явиться, він запитає її руба...

Явтух Каленикович підходить до комбайнера не просто. Це повинно виглядати, як щось цілком випадкове. Покруживши про людське око, він опиняється поруч автомашини й неголосно каже:

— Здоров, козаче. Що це ти сидиш на сідалі без діла? Хоч кукуракай, або що...

Комбайнер совається на місці й забуває відповісти на здоровкання. З цього Палазин батько робить висновок, що парубок і сьогодні млявий.

— Запчастини замовив, Явтуше Калениковичу,— мимить комбайнер,— чекаю шофера... Палазя чи не захворіла часом?

Останні слова вискакують у нього з рота так несподівано, що він сам лякається. І новопридбана сміливість якразовою фарбою червонить щоки.

— Чого ж ти не зайдеш до неї? — без усякого здивування каже Явтух Каленикович.— Умовлялися з Палазєю, що поставиш на штурвал, а сам ні куєш, ні мелеш?

— Дак МТС не погодиться!

— Хто там може заперечити? — щиро дивується старий.— Ти ж їм казав, що кохаете одне одного?

— Явтуше Калениковичу,— вигукує парубок, підхльостуваний сміливістю відчаю,— це діло інтимне, не втручайтеся до наших справ!..

— Бувай здоровий, коли так,— каже Явтух,— з вашими характерами ви ще довго до тями не дійдете! Сам батько сватає, а він пручається!..

— Батьку,— з одчаєм відгукується хлопець,— вона мене до нещастя доведе! Каже — «я хочу, щоб у тебе характер був, а не ганчірка!» А де я його візьму, скажіть на милість?! Мій характер залишається увесь на комбайні!..

Палазин батько позирає мовчки на парубка. Вони з покійною дружиною так не барилися. Через батькову волю переступили, он як. Правда ж, і характери в обох були до пари! Палазі тепер і муляє татова-мамина натура...

Іде ярмарком чолов'яга, старанно ставлячи ноги, щоб була не поточитися у всіх на очах. На ньому новий піджак, колодочка з орденськими стрічками, лисувата голова вже почервоніла на сонці. Це — перший підпилий, якого стрічає на ярмарку Явтух Каленикович. Хоче обійти стороною, але той помічає цей маневр і голосно гукає:

— Явтух!.. Каленикович!.. Дружок!..

І, розіп'явши руки для обіймів, іде на Явтуха Калениковича, співаючи на повні груди: «Где же вы теперь, друзья-однополчане, боевые спутники мои?..»

Явтух Каленикович, почувавши на собі погляди ярмарчан, рішуче крокує на зближення з дружком. «Ану, ну,— читає він в сотнях очей, звернених на себе,— що скаже фронтовик фронтовикові? Як зустрине один голова колгоспу — другого голову? Послухаємо, підходьмо ближче, наскочила Явтухова коса на камінь!..»

— Здоров, Явтух! — гукає дружок. — Здоров, саперний старшина!.. Руку, товаришу!..

— Здоров і ти, Гавриле, — спокійно ручкається Явтух, — мінометному лейтенантові моє шанування!..

— Чули? — звертається Гаврило до натовпу, який миттю починає збиратися навколо них. — У нас, фронтовиків, повна субординація! Правду я кажу, гвардії старшина?

— Де це ти картуза посіяв? — питає Явтух. — Сонце голову напекло, пухирі схоплюються...

— Добрò, — махає рукою Гаврило, — ходімо, зап'ємо зустріч...

— Ти вже сьогодні не одну зустріч запив, — лагідно зауважує Явтух, — стривай, побачать тебе твої колгоспники, — миттю з правління виведуть, з головування скинуть!

— А скинуть, — погоджується Гаврило, — мене вже з трьох колгоспів скидали!..

Натовп регоче, дехто навіть пробує плескати в долоні.

— Можеш вважати себе і вчетверте скинутим, — без тіні посмішки зауважує Явтух Каленикович, — і протекції не можуть!..

— А чого ж я й п'ю?! — відгукується Гаврило. — Прощай, красиве колгоспне життя! Край нам прийшов!.. Організаторам колгоспного руху!..

— Стривай, — звільняє свій рукав з Гаврилових рук Явтух Каленикович, — який же ти в біса організатор? З трьох колгоспів тебе скидали? А до війни із скількох?

— Не менш, як із десятих, — підказує чийсь голос.

— Брехня! — обурюється Гаврило.

— Господарство розбазарював? Людей у старці пускав? Ідею колгоспного руху компрометував?

— Явтуше! — волає Гаврило. — Хіба ж я навмисне? Не

в мені справа... Усіх старих голів виганяють з посад... Колгосп укрупнили, а голів геть... Давай, бач, вищу освіту, агронома, професора!..

Натовп уважно слухає, голосно й жарко дихає на розмовників.

— Доказуй уже, — мовить Явтух, — люди цікаві послухати... Як ото пишеться: «Кажі нам, Гаврило, що тебе сказило?»

Слухачі вибухають вдячним реготом і повторюють заднім Явтухові слова. Задні переказують ще заднім. Доки всі сміються, Гаврило продовжує:

— А скільки у нас голів колгоспів із освітою?! Ага!

— Чом же ти не вчився, доки був час? — без зловтіхи питає Явтух.— Багато вчилосся, чимало зараз вчиться, що ж ти гадав — довіку під стріхою жити? Ні, партія не так каже... Ми робимо крок у комунізм, а ти хочеш, щоб продуктивність праці тягла нас назад? Не буде тобі хутора, Гавриле! Сьогодні в нашому колгоспі вже тисячі гектарів, машина це диктує, вища організація праці. А завтра, може, і цього буде замало! Завтра вигідно для справи буде не полками битися за врожай, а може, дивізіями, га? Станемо тоді в дивізії, товариші! Партія нас поведе до перемоги. Бо що таке комунізм, товариші? Комунізм — це ми з вами в переможному русі вперед!..

Явтух Каленикович знав, як говорити до людей. Він не шукає слів, бо слова до нього самі йшли. Слухачі нехай розбираються. І вони, зважаючи на реакцію, розбиралися правильно

— Ти ж, Гавриле, цвях, якого поїла іржа. Якоюсь мірою й ми в цьому винні... Допоможемо той цвях відмочити в гасі та почистити, та подивитися, скільки ще в ньому щирого заліза... Пробач, що так одверто,— у мене од людей секретів нема...

— Спасибі, друже,— після довгої паузи каже Гаврило,— я визнаю критику. І самокритику поважаю. Тільки розкажи ж ти людям, чи й тоді я був іржавий, як ішов на лютого верога? Чи було в мене залізо, як наступали ми по містах і селах, не шкодуючи крові й життя, визволяли народи з-під ярма фашизму?..

— То був твій обов'язок! — гукають із натовпу.

Явтух Каленикович не одразу починає відповідати, вдивляючися в Гаврила, потім бере його за плечі й веде з собою. Натовп одразу дає їм дорогу й рушає слідом. Так і здаєть-

ся, що це бджолина матка йде по щільниках, і бджоли юрмлягься коло неї.

— Значить, не все ще втрачено,— каже тимчасом Явтух Каленикович,— коли ти витверезився од нашої розмови. От, наприклад, мене обрано головою нашого колгоспу імені Хрущова. Так, так, а ти й не знав? А я ж тільки старшина... Думаєш, голова не лускається од думок? Хоч у мене й є зочно агрономічна освіта, але цього тепер мало. Зимом буду гурмувати вищу агрономію, без вищої не витягну, не виправдаю довіри колгоспників. Чимала в нашому колгоспі тепер парторганізація,— на неї спиратимуся. Колективно підемо до нечуваних врожаїв! От скільки клопоту спало на чоловіка... Ходжу оце й питаю себе: чи витримаєш, Явтуше?

— Витримаєш! — бадьоро відгукується натовп.— Не прийдньюся, старий чорт! Кого ж і ставити, як не тебе!..

— Спасибі! — скидає бриля Явтух Каленикович і вклоняється на всі боки.— Добре вам говорити, а з Явтуха вже мило падає, як із коняки! Поля сівозмін треба перепланувати? А землевпорядників лизень лизнув! Облік праці, прибутків, видатків ускладнився? А бухгалтерів з пальця не висмокчеш! От наприклад — не влаштує мене тракторна бригада. На мій колгосп дивізію треба!

— Будинок культури будуватимеш? — докочується запитання десь іздалеку.

— От бачите, ще одна справа! — вигукує Явтух Каленикович.— А Явтух зроду так відповідально не будував! І от, давай Будинок культури та не який-небудь, а соціалістичну фортецю! Щоб той, хто в повному комунізмі житиме, не сказав про нас: «Фантазії не було в людей! Гордого льоту не почувается!» Не хочу я такого вироку історії, дорогі співгромадяни!

— Проекта вже замовили? — допитується чийсь діловий голос.— Дивіться, щоб не вкхнули вам kota в мішку!

— Не вкхнуть, не бійтеся!— несподівано озивається Гаврило й оглядається на людей.— Ми Європу пройшли, нам архітектурою баки не заб'еш!..

— Правильно, Гавриле! — лунає відповідь з натовпу, і усі навколо широко регочуть.

— А скажіть, Явтуше Калениковичу,— допитується голос іздалеку,— чи й відпочинок заплановано?

Всі гуртом починають гомоніти. Одне сміється й запе-

речливо махає рукою, друге береться щось доводити, третє не знає, кого й слухати.

— Громадяни! — гукає Явтух Каленикович. — Звичайно, заплановано! Стоятиме курінь в саду над водою, кухар у білій намітці годуватиме відпочивальників компотом, смалятиме оркестр, крутитиметься кіно, випишемо з бази сорок штук солов'їв...

— Га-га-га! — сміються слухачі. — Явтух діло знає!

— Не смійтеся, я серйозно! І солов'ї співатимуть за нашим замовленням...

Явтух бачить когось попереду й зупиняється.

— Продовження мрій про завтрашній день переноситься до клубу, — каже він, — викличемо архітекторів, поговоримо... А зараз прошу вас розійтися по своїх справах, бо я бачу одного товариша з райкому партії, і мені, мабуть, чуба грітимуть за недостатні темпи осінньої оранки...

Весело гомонячи, натовп рідшає, Явтух Каленикович лишається удвох з Гаврилом.

— Заходь обідати, Гавриле...

— Не зайду, — каже Гаврило, — піду одмивати іржу...

— І то хліб, — погоджується Явтух і наближається до райкомівського працівника.

— Немає мені іншого діла, як гріти вам чуба, — каже той, почувши останні слова голови, — вам чуба нагріють самі колгоспники, коли справді затрималися з оранкою! Мене друге цікавить: що оце ви тут поробляєте? Продаєте чи купуєте? А пам'ятаєте, у Гоголя один батько на ярмарку та посватав доньку за енергійного парубка?

— Що тодішній ярмарок! — жваво відгукується Явтух Каленикович і витирає хусткою піт. — Нехай би він тепер ярмаркував!..

1950

МИСТЕЦТВО

Будинок Н-ської семінарії багато років стоїть на горі над Подолом. З вікон, що виходять на Кожум'яки, видно Шекавицю, Замкову гору, далекий у блакитній млі Вишгород, крицевий шмат Дніпра. Прибігши на Поділ, бурсак одразу потрапляє до Житнього базару в розпачливий лемент ляканих бублейниць та жвавих продавщиць сластьонів. Мисливський хист юних паливод, битих на трудному мистецтві зникання в натовпі з в'язкою бубликів, був відповідно оспіваний у тогочасних піснях і кантах. Сам ворожбит Гоголь подарував бурсацькій голоті не одну ласкаву й молоду посмішку.

У будинкові радянська влада заснувала художній інститут з факультетами малярства, скульптури, архітектури. Годованці темешних муз позбавлені бурсацьких звичок, не бігають, звичайно, на Житній у справах, про які складено канти. Вони не п'ють корцями оковитої, не смалять скаженого тютюну, не влаштовують гомеричних битв. Озброєні саморобними етюдниками, студенти винишпорюють місто з його околицями, змальовуючи поетичні куточки, зелені пагорби, дніпрові гори, будинки й вулиці, сади й задніпрянські ліси, портрети славних трударів міста.

Часом поетичні їхні нахили виявляються в застрашливих шевелюрах, чумацьких вусах, а бурсацький вплив приміщення спонукує протягом ночі співати одчайдушних і голосних пісень. Загалом же, це — милі й роботящі наші студенти, плоть від плоті, кість від кості трудового народу, майбутні Мікель-Анджело, Репіни, Степани Ковніри...

Легендами повито імена їхніх товаришів, які героїчно билися на фронтах Вітчизняної війни. Руки, що звикли до

пензля, стеки й рейсфедера, взялися на заклик партії за автомат, міномет, штурвал літака. Широко розплющеними очима вбирали студенти великий світ радянського героїзму, і ті, хто повернувся після перемоги до стін інституту, мали що сказати сучасникам і потомкам. Лауреати Сталінської премії підводилися просто із шкільної лави, входили до плеяди знаних митців народу.

В канцелярії інституту, де двоє студентів одержували командировочні посвідчення, друзі спробували пояснити (хай платонічно!), що аж ніяк недоцільно посилати їх до колгоспу на художню практику. Дарма, що сам колгосп висловив згоду прийняти студентів. Чим-бо вони так збагатять архітектуру чи скульптуру, яким присвячують життя? От коли б до Ленінграда! Секретарка інституту насварила практикантів, і на цьому стіни рідного учбового закладу байдужісінько лишилися у них за плечима.

Поїзд зупиняється на маленькій станції, друзі з етюдниками, папером, теками й чемоданами злазять на перон і сумовито дивляться у хвіст нетерплячим вагонам, які стукотять уже далі. Ніде ні душі. Сонце спустилося за крони дерев і звідти блискає до приїжджих, немов грається з ними в піжмурки. Трохи парко. Зловісна громова хмара заходить збоку, суне низько, пливе, клубочить чорними хвилями, які випливають одна поперед одної, кладуть поступово сутінкову млу на вечірню землю. Новенький будиночок вокзалу стоїть ще під сонцем: рожевий, з червоним черепичним дахом, з колонами обабіч дверей. Руїни старої станції, розбитої війною, захаращені бур'янами.

Студенти, не змовляючись, сідають на чемодани просто серед перону, примощують на колінах етюдники й, не гаючи часу, швиденько ловлять баштову чорну хмару, яскравий на її тлі осокір, промені сонця, яких передати не може жодна акварель.

— Ну от,— лунає тенорок одного студента,— змалюємо для практики, пане філософе Хомо Брут, оцей небесний хаос та й рушимо до колгоспу «Промінь Жовтня», як і оті гоголівські бурсаки, що мандрували на кондиції...

— І вночі, пане риторе Тіберію Горобець, попросимось десь на ночівлю, на тебе сяде верхи відьма й виграватиме як конем,— в тон рокоче бас названого Хоми Брута.

— І покличе тебе сотник читати псалтиря над мертвою сотниківною...

— І прилетить розкошаний страшний Вій! — закінчує

Хома, розчісуючи пальцями густі кучері. Він оглядається на станцію й притишує голос: — Летить, летить місцевий дух!

— Батіжок у руці,— зауважує Тіберій, борсаючись гарячково в акварельних тонах,— може, він з волами... То й нас підвезе...

— То не батіжок, а жито...

— Не знаю, не відрізняю жита від квасолі!..

Друзі замовкають, малюючи й скося дивлячись на місцевого громадянина, який, побачивши студентів за роботою, підходить з поваги до мистецтва навшпиньках, стоїть тихенько.

Він у спецівці, в нагрудній кишені стирчить олівець і випинається записна книжка. Голова непокрита. Йоржик сивий. Очі пронизливі й трохи лукаві. Зморшки коло куточків очей показують гумор.

— Нічогенька хмарка,— каже людина з йоржиком,— доки змалюєте, щоб бува не втопила... Драстуйте, молоді люди...

— Драстуйте,— не в лад відповідають студенти,— ви не знаєте, як нам добитися до колгоспу «Промінь Жовтня»?

— Знаю,— мовить запитуваний, подаючи студентам по черзі руку,— тільки немає вже того колгоспу...

— Як нема?! — злякано дивиться на названого Тіберія Хома.— У нас же командирівка!..

— І є, і нема,— каже невідома людина,— із кількох колгоспів став у нас один укрупнений. Там і той «Промінь» промениться... А ви ж оце, може, землевпорядники, хлопці? От зрадіють колгоспники!

— Ми — студенти художнього інституту,— авторитетно заявляє Тіберій, я архітектор, він скульптор. Ну, отой, що творить пам'ятники, постаті з мармуру, бронзи...

— Та чув,— скромно каже людина з сивим йоржиком,— то оце ви до «Променя» на практику, чи як?

— Уявіть собі такий сум, на практику,— ображеним голосом каже Тіберій.

— А що ж гут сумного? — запитує невідомий.— Наші колгоспники — народ гарячий, спати не дадуть. Мистецтво в нас кульгає. Ганятимуть, як солоних зайців, хлопці!

Тіберій з обурення вмочає пензля не в фарбу, а в етюд.

— Пробачте, товаришу, ви, може, гадаєте, що ми їм будемо орати-сапати, косити-полоти?

Невідомий весело регоче.

— Дай боже, щоб художні ваші справи впорали!

Друзі подивляються один на одного.

— Кінчаймо,— каже названий Хома Брут,— зовсім змінилося освітлення... А ви, товаришу, не покажете нам,— у який бік «Промінь Жовтня», чи як його тепер?

— Покажу. Кілометрів двадцять з гаком.

— Може, стрінемо якого чумака з волами,— мовить Тіберій.

Невідомий посміхається в вуса.

— Нам по дорезі, підвезу й я. Волики маю путящі. І батога не беру, самі йдуть....

Студенти збирають речі, мовчки рушають за невідомим. Пройшовши палісадничок і завернувши за пакгауз, несподівано бачать сріблясту «Победу», яка самотньо красується на дорозі. Поруч із порожнім місцем шофера в машині сидить молодий парубок.

— Сідайте на воза, товариші студенти,— каже людина з сивим йоржиком, не звертаючи уваги на те, що приїжджі постовпіли коло машини,— будемо рушати. Речі можна до багажника. Михайле, на ключа, одіпри. Це — студенти на хужожно практику...

Михайло вилазить з машини, мовчки допомагає запихати речі. Хома й Тіберій в останню хвилину вагаються.

— Пробачте, товаришу шофер,— каже Тіберій,— може, ви гадаєте з нас добрий калим брати, то помиляєтесь. Ми на студентському бюджеті, по десятці, більш не дамо...

Мовчазний Михайло, замкнувши багажника з речами, віддає ключа старому, знизує плечима. Старий сідає на водійове місце, заводить мотора.

— Сідайте, чого там довго торгуватись. Проскочимо до дощу на бруківку...

Студенти у замішанні сідають.

Але з того боку, куди треба їхати, суне чорне й страшне хмаровидло. Немов на морі, в середині хмари закипають білі баранці. Водій рішуче повертає ліворуч на польову дорогу.

— Коли б яр проскочити до дощу,— каже заклопотано Михайло, подивляючись праворуч на хмару.

— А то що?

— Ремонтують брук...

Машина бадьоро біжить дорогою. Студенти, сидячи позаду, час від часу штовхають один одного й підморгують, забуваючи, що водій добре бачить їх у дзеркальце. Хмара

прискорює рух правого крила, щоб перегнути машині шлях, а «Победа» припускає хід, сподіваючись проскочити під хмарою, не наразившись на зливу. Поле соняхів стривожено махає цупким листям, киває головами. Стара тополя край шляху вся стинається од раптового вітру, що б'є по її верховіттю. Попереду з путівця пурхає клопоть пилу, другий, зводиться вихорець. На вітрове скло машини падають перші краплі.

В «Победі» всі мовчать. Яскравий сонячний день перетворюється швидко на сутінки. Попереду кружляє стовп сірого пилу. Жито геть хилиться під колеса. Раптом стає зовсім темно, і мільйони твердих, немов гумових, крапель б'ють по капоту, по склу, по даху машини. Обабіч падає стільки води, що вода нагадує водоспад. Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса шарпаються непевно, машина ковзається, виявляє тенденцію до руху вистрибом. Водій переключає швидкість, вирівнює хід, проїздить ще трохи й потрапляє на початок бруківки, яка стелиться круто під гору. На дні яру машина перебігає через струмисько води поруч розібраного містка і, об'їхавши вправо кілька куп каміння, прикро гальмує коло нового валу жорсткості й піску, за яким калюжну дорогу геть розрито й покопано.

Задні пасажири клюють носами у плечі передніх, мотор глухне, злива молотить по машині, над яром застрашливо гуркоче, лускає, гахає грім, блискавки наче арками перебивають яр.

— Приїхали,— каже водій спокійно,— не проскочили...

Мов у відповідь на таке визнання, злива припускає ще дужче. В яру западає справжня ніч.

— Спочивайте, пасажири,— продовжує водій,— тимчасом можна поспати...

— А назад? — з надією запитує Хома.

Михайло мовчки показує вбік на рівчак, яким дощова вода вже не густо пливе, а вирує, реве, бурхаючи піною. Вийшовши з берегів, вона наближається до коліс машини.

— Сухо, тепло,— умовляє далі водій,— чого ще треба? Дощ перейде, дорога протряхне, не зглянемось, як і доїдемо.

— Добре, що не я вів машину,— ніби сам собі зауважує Михайло,— до нового б року вистачило глузів!

— Ну то й що? — примирливо бурмоче старий.— Комбайни теж стають інколи серед поля...

— Не пам'ятаю в себе такого випадку...

Дощ реве, як шалений. Блискавки немов падають просто на машину. Шоквилини небо розчухується навпіл. Студенти приголомшено мовчать. Після одного особливо голосного випадку грому стає чути, як гроза, раптова літня гроза, притихає. Ще молотять по машині завзяті краплі, ще смикаються над краєм яру електричні розряди, та гуркіт грому вже запізнюється, показуючи, що грозова машинерія пропливла далі.

Потроху западає тиша, тільки шумить і вирує в яру дощовий потік. Зорі викльовуються, висипають на небі — умиті, врочисті, ясні. Ніч заходить.

— Може б, лампочку засвітити, — несміливо прогонує Тіберій.

— Тихше, — спиняє його Хома, — не чуєш, що сплять?

І справді, легко посвистує носом старий, плямкає уві сні губами Михайло. Солодко спить їм під шум води.

Хома опускає скло в дверцятах, у машину тече вологе тепле повітря, напоєне запахами дощу, озону, землі, соняків, жита. Над далеким краєм яру з'являється заграва. Неначе під'їхала вантажна машина, і от-от покажуться над яром її фари. Натомість там похапцем сходить притьмарений місяць. Випари коливаються на його виді, як серпанок. Підбившись трохи, місяць ясніє, світло його лягає на протилежний схил яру, лишаючи дно в прозорій напівмлі. Промені дістають до людей у машині.

— Краса, — шепоче Тіберій, — зараз прилетить відьма...

— Спи, — штовхає Хома, — бодай заціпило!..

— Пане філософе Хомо Брут, нас чекає відьомський шабаш! Ти пам'ятаєш, як там у Гоголя?

— Тіберій Горобець, я тебе викину з машини!

— Не сперечайтесь, молоді люди, — зауважує раптом спокійний голос водія машини, — колись тут, може, і були чорти. Та після Гоголя ніхто їх не бачив...

— Такий підходящий яр, — подає голос Михайло.

— А ти ж думав! Чомусь люди полюбляють отакі місця для битв. Іще Хмельницький це місце посвятив: вирубав полк шляхти... Швачка в яру судив багатіїв, панів, словом, феодалів. Довгий час стояла корчма, «козацька корчма» й досі зветься ця місцина...

— Отут у корчмі, мабуть, спинялися й бурсаки!

— Кортить йому свою відьму вмотивувати, — глузливо каже Хома й раптом галасує: — Ой! Рятуйте!

Схилом у яр біжить велетенська постать, освітлена місяцем. Шум дощової води в рівчаку поглинає кроки, і здається, що велетень рухається нечутно. Коли манà ближчає, можна помітити, що вона в трусах і майці. Легко перестрибнувши дощовий потік, постать наближається. Чути вже важке дихання й чалапання по воді босих ніг. Постать мчить, не зупиняючись, тільки мимохідь зиркає на машину.

— Мартине! — гукає навздогін старий. — Подзвони бригади, нехай не турбуються! Виїдемо, як дорога протряхне...

Мартин біжить далі. Швидко подужує крутий схил і зникає на тлі зоряного неба. Студенти сидять ошелешені.

— Знаменита особа, — каже старий, витримавши поважну паузу, — польова бригада на ньому тримається... Кандзюбється наш Мартин цього року на героя... На те йде... і пшениця, і кукурудза, і просо... Золотий майстер...

— Чого ж він, пробачте...

— Бігає? Захищає честь області! А може, й республіки. Чули таке слово — стайер? Оце він! На довгі дистанції бігає... Спортивне товариство «Колгоспник»...

— П'ять кілометрів у той бік, — пояснює Михайло, — та п'ять біжить назад... Хвилини й секунди, точно... Одна година щовечора. А вдень бригада...

— Кому ж він про нас дзвонитиме? — цікавиться Тіберій. В машині довго панує мовчанка Глухне шум води в рівчаку. На пахучій хвилі відсвіженого повітря до магніни прокрадається заспів цвіркуна. Куценський мелодійний рип. Це одна нота. Тюрлю-тюрлю! Степовий соловей...

— Бачите, товариші студенти, — каже нарешті старий, — тут ви зачіпаєте філософську проблему нашого життя. Чи знатиме Мартин, кому дзвонити? Це колись було, що знав тільки сусід сусіда та й то, коли позивалися за межу. Та знала людина урядника, бо мусила стерегтися урядникового нагая. Попа знав чоловік, бо без того ні вродишся, ні помреш. А ще які були знайомі? Ну, кум та сват. Правильна теза, Михайле?

Михайло тре чоло й похмуро каже:

— Покинув механіка на годину, а мушу сидіти он скільки... Я й запитання вашого не чую, бо душа коло комбайна... А косовиця на носі...

— Добре, я й сам певний, що теза правильна... Тепер візьмімо сьогоднішній радянський день. Кого ми знаємо

навколо себе? Боже ж ти мій! Та спитайте мене, який сон бачить голова сусіднього колгоспу, їй-право, не помилюсь! А вже у своєму колгоспі, то знаєш і старих, і дітей, і характери, і кочерги, і кожну грудку землі — скажеш, звідки її взято... В районі знаєш передових людей у кожному господарстві. Ну, секретар райкому сам у колгоспі не раз коло столу сидів... А з області — хіба ми не чуємо й не стрічаємося з передовиками? Та всю республіку тримаємо в голові — хто де що зростив! Щоб ні одна ж тобі зернина досвіду не лежала без прибутку. А як зберемося ото в Києві та в Москві! Та такого зроду-віку по історії не написано, щоб дружили трудящі люди в отаких мільйонах! А ви питаєте, чи Мартин знає, куди дзвонити!..

Знову всі мовчать.

— А голову «Промінь Жовтня» теж знаєте? — питає Хома.

— «Промінь Жовтня»? Себто укрупненого імені Хрущова? Трохи знаю.

— А більше?

— Більше він і сам себе не знає!

Михайло мовчки одвертається, ховаючи посмішку.

— Чого, Михайле, носом крутиш? Не віриш, що Явтуха трохи знаю? Я б і не казав, коли б не знав...

— Я вам не філософ, — таємничими словами відповідає той.

— То й мовчи потроху. Розкрию студентам Явтухів характер!

— Чи не такий він, як ото до мого тата приїздять? — питається Тіберій.

— А які саме до вашого тата приїздять?

— Його тато — адвокат, — пояснює Хома.

— Зрозуміло. Захистить, мовляв, адвокату, бо я дещо вкрав?

— Ага, ага!

— Не такий! Доньку має дуже строгу. Як візьме, кажуть, за бороду — у Явтуха борода довжелезна — та як почне ним тіпати! Сусіди збігаються! Скандал. Там така вдалася, що не інакше, як за народного суддю заміж піде!

Михайло мимоволі пирхає, а студенти здивовано на нього оглядаються.

— Один комбайнер накидає на Палазю оком, та марна, скажу вам, справа: не піде за нього, безхарактерний дуже... Все одно, як Солопій Черевик...

У Михайла знову проривається сміх, він маскує сміх кашлем.

— Простудився, Михайле? А все через Палазю. Попросив Явтух послати за нею на станцію. Я оце й поїхав, а Михайло замість свого дружка-комбайнера. Палазя заочниця на агрономічному, подалася на екзаменаційну сесію. Кінчає вуз. Мабуть, екзаменів не склала, сором вертатися... Гоноровита дівка. Бач, не повернулася...

— Та що ви нам про Палазю,— вигукує Хома,— про Явтуха давайте! Варитиме він з нас воду, товаришу шофер?

— Ого, ще й як! — не вагається старий. — Безумовно варитиме. По-перше, ухопить за душу, потягне показувати досягнення. Клуб недобудований, контора необмазана, конюшня смердить гноем, корови наставляють роги, баран лобом б'ється, собаки рвуть штани, деревня та й годі!..

— А що ж би ви хотіли? — раптом костричить Хома. — Одразу все не впорядкуєш! Треба попрацювати. Це вам не бублика крутити, товаришу водій!

— Це ще не все. Це — квіточки, ягідки будуть далі. Явтух візьме вас за петельки й вимагатиме, щоб розповіли колгоспникам про новітні течії в мистецтві...

— Що, що?!

— Чого ви на мене кричите? Це ж не я, це Явтух вимагатиме. Ну, значить, ото як його... Жанри теперішні... Які художники, хто що малює, кого по голівці гладять, а кому перцю підносять, щоб чхав. Одним словом, дурне діло, товариші студенти...

— Як дурне діло?! — схоплюється Тіберій. — Та ви розумієте, що це за Явтух? Шапку скинути перед таким Явтухом! Закарбуйте собі на носі, товаришу шофер, — коли людина цікавиться мистецтвом...

— А скульптуру він визнає? — перебиває ревнивий Хома. — Чи вимагає гіпсових футболістів? Га? Попереджаю, я агітуватиму за мармур!..

— Переказують, скульптура у нього кульгає...

— Нічого, направимо, — вигукує захоплено Хома, — аби душа була мистецька!..

— Ба ні, душа в Явтуха соціалістична, хліборобська, — одкажує старий, — як візьме в роботу з приводу проєктів, то й не заздрю я вам, молоді люди...

— Яких проєктів? — лунає голос архітектора.

— А таких. Хоче старий чорт запровадити в колгосп нову архітектуру. Його, бач, ображає те, коло чого наші

діди й батьки жили. Різні стріхи, солом'яні палаци. У носі йому свербить від того, товариші студенти. Як вам це подобається, га? Сяде, кажуть, коло стола та й мазюкає. Мріє, щоб колгоспна садиба була як лялечка, щоб здалеку очі вбирала. А на папері — пшик. І сучий же кіт, що вигдав! Ото посеред двору, де тільки гній повинен лежати у добрих людей, — він, опортуніст, уявляє собі водограй, водомет... Хоч ви його на грішну землю спустіть, товариші студенти!..

— Стоп! — командує Тіберій. — Заткніться негайно! Коли не розумієте чогось, то спитайте людей! Ви, пробачте, нікчема проти Явтуха!..

Михайло несподівано вибухає реготом, від якого довго стримувався. Старий не вшановує його поглядом.

— Так, так! — галасує Тіберій. — Коли ви простий шофер, то не беріться говорити про мистецтво!.. Я про такого Явтуха десь читав!.. Це передова людина!

Старий сидить мовчки, погладжуючи вуса. Михайло кашляє від сміху, витирає сльози.

— Висміявся? А спитай тебе — чого?

— Я смішне згадав...

Тіберій рішуче відчиняє дверцята й сердито вилазить з машини. Хома мовчки простує за ним. Старий виглядає й каже:

— Можна сп'яніти від духу... Михайле, а що ото за манія мандрує? Бачиш? Чи не Палазя часом? Палазю, агов!!

Михайло миттю вискакує з машини, мчить назустріч жіночій постаті.

— Палазю!

Швидко він повертається назад. Поруч нього — молода дівчина в доброму костюмі, з парасолею й туфлями в руці, боса.

— Не Палазя, — придивляється старий, — оце так несподіванка! Драстуй, дорога наша закордонниця. Вже повернулася з гостей? Читали, читали в газетах. Здорова? За нами не скучила?

— Ой, скучила, Явтуше Калениковичу! Щоночі колгосп снівся. Драстуйте... Рідня, не рідня — всіх бачила у сні...

Дівчина ручкається із старим, а Хома здивовано питає Михайла:

— Чому Явтух?

— А в нас Явтухів більш, ніж треба, — відгукується,

почувши запитання, старий, — повний район Явтухів, хай їм лиха година!..

— Не схотіла й пасажирського чекати, — щебече дівчина, — упросилася на товарний. Іду, а з усіх боків пахнуть летять, цвітуть степи, все вітається до мене...

— Познайомся, Фросино, з товаришами студентами...
Це — Хома Брут, а ось оцей — Тіберій Горобець... Богослов Халява прийде пізніше...

— Що ви, що ви! — перебивають один одного юнаки. — Ніякі ми не Брут і не Горобець! Це жартома! Це в Гоголя прізвиська!..

— Я й чую, що в Гоголя, — мило посміхається дівчина, даючи хлопцям руку.

— Хома Брунько, — рекомендується названий Брут.

— Тимофій Грець, — галантно каже Тіберій.

Дівчина без перебільшення чудова. При місяці обличчя її видається трохи видовжене, бліде. Темні очі вбирають в себе людину без остачі. Хомі хочеться негайно ж виліпити портрет оцієї стрункої, чарівної, запаморочливої особи. Тимофій-Тіберій одразу ж уявляє архітектурний шедевр, де повинна жити ця красуня.

— Польща нас любить, — щебече Фросина, — як зачнуть ото мене випитувати, як я сім тисяч літрів молока надуюю! Скажу раціони, догляд, породу, розповім про порядок на фермі, доярок змаляю, а вони все не відпускають. Дивляться на нашу делегацію й не можуть надивитися. Тоді я почну про кожну мою корову доповідати — який характер та яка вона була телям, як лащиться до мене, мукає, щоб я підійшла погладити. Кажу, корови в нас пещені, влітку на повітрі стоять, взимку тепло у них і сухо, без протягів. Не люблять, кажу, рекордистки, щоб коло них хто сварився, галасував, нервував... А один польський дід та й каже: «Бач, і скотина ласкава, бо люди дружні. Колгоспні люди. А вороги хотіли б нас з жовчею поїсти, коли бачимо, що на світі існує мед..»

— Я хотів би зробити ваш скульптурний портрет, — із захватом пропонує Хома й розбиває дівчині настрій.

Фросина махає рукою, мовляв, обійдеться без портрета, і йде далі.

— Стривай, доярко, — гукає старий, — ми підвеземо, як дорога протряхне!..

— Немає коли! Я й хвилини вже не всиджу. Мені

здається, що останні метри перед домівкою я бігом пробіжу!..

— Пішов і я, — каже Михайло, — три кілометри пройду, а там Савка дасть мотоцикла, миттю буду на МТС... У мене серце не на місці!..

Михайло підтюпцем доганяє Фросину, вони хутенько йдуть і зникають, вийшовши на схил. Повний місяць зависає над яром, — здається, до нього можна докинути грудкою. Струмок води в рівчаку часом виблискує і вже не шумить. Старий Явтух іде в один бік, у другий, мацає дорогу. Студенти мовчки стоять, милуючись з зоряного неба, вдихають пахощі обмитої дощем землі.

— Я не шкодую, — признається нарешті Хома, — в колгоспі попрацюємо!

Тимофій-Тіберій не допитується, все й так зрозуміло, сам він такої ж думки.

— Агов! — чути здалеку Явтухів голос. — Куди чимчикуеш, козаче? Га? Не чую!..

Незабаром старий повертається до машини з хлопчиком років десяти. На хлопчику піонерський шовковий галстук, охайна сорочка, картузик, полотняні штанці — все мокре, як хлющ.

— Ну, а як застудишся? Запалення легенів, чи грип?

— Я ж не знав, дядьку Явтуше, що йтиме дощ!..

— Ото й зле, що не знав! Скидай швиденько штанці й сорочку, а тимчасом я дам щось сухе... Бач, який синій!.. Ось помилуйтеся, — каже старий до студентів, поряючи хлопця, надягаючи на нього свою спецівку, — товариш Остап Іскра власною персоною! Тікає з батьківського дому на край світу...

— Я не на край, — цокотить зубами Остап, — я до тітки!..

— Залишив батька й мачуху, подався в світ!!

— Мабуть, мачуха біла? — питає співчутливо Хома.

— Овва, нехай би спробувала! Вона мене сама боїться!

— Нова постановка питання, — сміється Явтух, — чого ж ти тікаєш?

— Я, дядьку Явтуше, — солідно намагається відповідати Остап, — я вирішив, що такий батько мені ні до чого!..

Студенти й Явтух регочуть, а хлопець, кутаючись у суху спецівку, викладає:

— Я й просив, і соромив, ніщо їх не бере! Виробляють сто трудоднів на рік, а я в школі горю за них від сорому!..

У всіх батьки — хто п'ятсот, хто шістсот, а хто й більше на рік, тільки у моїх прорив... Тато кажуть, що їм більш не треба... А в тітки мені буде краще... Вона мене хіба ж так запрошувала!..

— Ех ти, Остапе, Остапе! Хіба ж піонери так роблять? Тикаєш від труднощів? А хто ж їх боротиме за тебе? Треба перевиховувати батька! Візьміться удвох з мачухою...

— Еге! Вони в тата закохані, як маленькі! Самі роблять, а тато вилежуються... Кажуть, я на нього й сама зароблю, він на фронті вистраждав... А коли той фронт був?!

— Мовчи, мазій, — каже Явтух Каленикович, — бач, який пащекуватий! А там тато з мачухою хвилюються, шукають, попару не знайдуть, га?

Остап мовчить. Він натовмився й настрашився, йому б тільки спати.

— Ну, гаразд, лягай у машині, спи. Поговоримо по дню...

Вклавши хлопця, старий випростується й каже до студентів, які мрійливо стоять, обнявшись, і от-от заспівають:

— Бач, який проспект об'явився. Неначе змовилися — ідуть та йдуть... Завізно сеї ночі... І красиво як! Чисте мистецтво та й годі!

— Товаришу шофер, — тихим і значущим голосом питає Тимофій-Тіберій, — чи знаєте ви, що таке чисте мистецтво?

— Не знаю, хлопці, їй-право не знаю! А що каже теорія?

— Теорія пише, що те мистецтво стоїть осторонь життя!

— Неправильно. Я собі міркую так. Чисте мистецтво — це мистецтво живе, красиве, народне. Як воно може бути чисте без народу? Не може! Повністю для народу, про народ, разом з народом!..

І, не чекаючи від студентів відповіді на таке тлумачення терміну, Явтух випинає груди, як старий солдат, виводить задьористо й весело:

Дівчино моя, переяславо,
Дай мені вечеряти, моя ластівко!..

В цей час із того боку, куди лежить путь подорожніх, з'являється світло фар, і могутня вантажна машина наближається до яру, поволі пірнає вниз. Дужий мотор реве на першій швидкості, болото летить шматками. Зупинившись перед «Победой», водій заглушує мотора.

— Тпру, приїхали! — гукає приїжджий шофер. — Не встиг Мартин подзвонити, як ми й тут! Чіпляйте троса, витягнемо на дорогу!

— Чорти вас носять, — озивається Явтух, — подумаєш, рятівники знайшлися! За годину й самі б виїхали...

— Ну, де це чувано, — обурюється шофер, — можна сказати, голова найбільшого в районі колгоспу, сам Явтух Каленикович сидить у яру! Що б нам люди заспівали?!

Студенти дивляться один на одного й задкують за «Победу». З кузова вантажної машини легко зіскакує не хто інший, як Михайло. Він подає руку жіночій постаті, потім удвох ідуть до Явтуха Калениковича.

— Мого тата не переговорите, — лунає молодий, веселий голос, — донька, можна сказати, пройшла залікову сесію під музику, а він хоч би стрів!.. Драстуйте, челюскінці!

— Драстуй, доню, — Явтух Каленикович обіймає Палазію, — а тобі хіба забракло хазяйського глузду, що таку танку пригнала?

— Правда, я сама винна, що ви не стріли: злізла на Берестовій...

— Нічого, були не без діла, — каже Явтух. — А де ж ще мої студенти? Такого, кажу, на мене нагнали. Солідний народ. Хлопці, та де ж ви? Виходьте з-за машини, ну вас!..

Тимофій і Хома виходять.

— Пробачте, що так вийшло...

— Куди там! — регочеться Палазія. — Та його хлібом не годуй, дай пограти кумедію! З приїздом, товариші художники. Коли ви до нас із щирою душею то, будь ласка, будьте як свої... От побачите, мистецтво й нам дороге, а вам байдикувати не дамо. Хоч і просіть, не дамо!..

— Ми люди прості, — каже батько Палазі, — то й з ними будемо по-простому... Плату я з них візьму натурою. Проекта колгоспної ферми вимагатиму!

— Будь ласка, будь ласка, — бурмочуть Хома й Тимофій, розгубивши свої дотепи й силкуючись пригадати, чого саме встигли наговорити голові колгоспу, до якого ідуть на практику. Палазія весело до них посміхається, а Михайло не зводить очей з Палазі.

— Шампанського! — гукає Явтух Каленикович. — Вип'ємо за вищу освіту.

— Що ви, тату? Де ж тут серед ночі шампанське?

— Михайле, неси! У нас є! Ми передбачили! Вищу ос-

віту не запивають пивом! Розкубрюй його, чорта! За твій диплом, Палазю!

— А коли б я провалилась?

— Хіба ти не моя доня?

Місяць світить на дві машини в яру, блискає на плящі шампанського, падає на студентів, які стоять до місяця спинами.

— Вип'ємо всі потрошку,— проголошує Явтух Каленикович,— і попереджаю, що це тільки перша. За наших доньок і наших синів, за агрономів, архітекторів, скульпторів, комбайнерів! Вип'ємо за мистецтво народних талантів, яке комуністи повернули на правдивий шлях служіння народів! Ура, товариші!..

Всі кричать «ура», і старий яр довго відлунює молоді голоси.

Київ, 1950

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР

Мороз пече, під ногами шкварчить і співає соловейком сніг, сонце полум'яніє, по-зимовому низько стоячи над горою. Місяць висить на протилежному боці неба, як білясте крижане денце, надгрижене на третину. Мороз дошкуляє. Останній день старого року, чепурний і яскравий, хоче залишити по собі спогад перед тим, як прийде йому на зміну ще д р и й вечір.

Проти сонця у затишку легенька пара притулилась до таловинки. Еге, та це ж і водичка там! Стане напиться горобцеві під Новий рік. Прикмета показує на врожай. Та й інші колгоспні прикмети не гірші: озимина пішла під сніг, мов гай; у садибі МТС тракторів сила, як заведуть гомоніти, синя мла стоїть над подвір'ям. Добрі знаки! Комбайни стирлувались за тракторами — ремонтвані, нові. Увесь вирихтувався причіпний інвентар: плуги з передплужниками, сівалки прості й спеціальні, просапники, борони... Пече мороз.

Явтух Каленикович іде вулицею у незастебнутому кожусі й у геть перебакиреній смушевій шапці. Любить мандрувати самотою. Ніякий біс не заважає думати. Милуючись з навколишньої зими, йде поволеньки. Самому Явтухові здається, ніби йде не кваплячись. Людям же бачиться, що біжить доброю риссю, поспішаючи, певно, за бігом власних думок. Мчить, ковзається, спотикається й тільки дивується сам, чому ні з сього, ні з того починає гупотіти йому серце.

Морозне повітря відсвіжує легені, кров, насичена киснем, добирається до найдальших цяточок мозку, голова робиться свіжа, думки й мрії спурхують, як перепели з проса.

Хутчішає й хутчішає Явтухова хода, вже й наздоганяти його ніхто не береться, ну його к лихій годині таку прогулянку! А Явтух Каленикович чкурить із гори в долину, з долини на гору, пара за ним віється, сніг співає, сонце пече, морозяка шкулить. Але ж і годинка під Новий рік!

Сьогоднішнє мандрювання Явтухове, кажучи одверто, вимушене, не з власного бажання. Йому запропоновано прогулятися аж до самісінького вечора, бо тісто ото не любить, коли рипають двері й вихолоджується горниця, і нехай того індики скубуть, хто оце вигадав замороку перед самим тобі святом!.. Явтух Каленикович підморгує в напрямку до власного двору й біжить далі.

Ну, як не послухає голова правління колгоспу незаперечного авторитета — члена бюро колгоспної партійної організації, о! Явтух посміхнувся, згадуючи добрячого родинного стусана, якого дістав на дорогу від того члена бюро. Ручки, бодай би ніколи не свербіли й не боліли!.. Він допоміг членові бюро обсмалити й розібрати кабанчика, порубав м'ясо, наносив води, наколов дровець. І тільки хотів сісти до стола записати деякі думки, трохи поконспектувати, як приймачка баба Явдоха зачепила його міркою і вбрала у борошно, а Палазя подала вищезгаданий ультиматум. Ще доньку можна було б не послухати, та коли вона до того й член бюро, — берися, Явтуше, за шапку...

Булиці порожні, а проте всі бачать, що Явтухові непереливки. Чи побіжить же до ферми, або до коней? Заскочить до майстерні, до МТС-івського господарства? Помчить до радіовузла, щоб уточнити новорічний концерт? Рушить до нової лікарні? До правління? До будинку сільгоспкультури? Перевірятиме, як перша бригада возить гній на поле? Як друга бригада готує насіння на сівбу? Зайде до сільмагу купити подарунки на Новий рік?

Ні, Явтух Каленикович сьогодні не цікавиться ні фермою, ні майстернею. Радіовузол має затверджену програму на сьогоднішню ніч. Правління замкнене на добрих два дні. Бригади виконують свої обов'язки сумлінно й не потребують втручання голови.

Куди ж його кортить, куди манить? На гору, за річку, будинок ГЕС лишається ліворуч. Явтух Каленикович іде не греблею, а гладенькою кригою замерзлого плеса. Йому хочеться розігнатися й ковзнутися, згадати парубоцький хист, — та коли б не вздріли колгоспники отаку легковажність. А то й впасти може голова, аж крига репне, вага

солідна, не без перебору-таки, на превеликий його сум і жаль...

Палазя не виходить із думок. Хоч би вчасно одвезти до Києва, нехай там родить. Як не кажи — єдина донька та ще й така вдала. Обов'язково одразу ж після свят повезе до столиці й піде з нею до найкращого спеціаліста. І на Палазиному місці не впадав би отак коло кабанчика, книшів та ковбас. В її стані не особливо рекомендується зайве напруження й хатня веремія, хоч би й під Новий рік. Ех, таки треба було б застерегти Палазю. Та де! Під Новий рік хоче ще й танцювати, погнала чоловіка за модельними черевичками...

От Явтух Каленикович і на горі. Відсапується. Не той вік, мовляв, не той сік. Іч, і за серце береться рукою. На мить зупиняється під стовпом із радіорепродуктором, присипаним памороззю. Яка мила тиша! Гей, от уже й починається колгоспний завтрашній день. Реальні мрії. Головне — організувати колгоспне виробництво на рівні вимог часу. Без механізованої, електрифікованої ферми не потягнеш. Без зерносховища, силосної вежі, без розгалуженого господарства, міцного транспорту — підведеш самого себе.

Багато треба зробити. Це не примха — сьогодні надумав, завтра збудував. Скільки потилиць обчухають рахівники колгоспні й бухгалтери, доки виберуть із господарства потрібні кошти. Бо життя не стоїть: доки справа стане високоприбутковою, чимало забере праці й грошей. Явтух Каленикович згадає банківський рахунок, і йому хочеться, щоб загальні збори колгоспників не квапили його й зрозуміли, що не можна лишати господарство без обігових сум. Послухай їх — миттю без штанів опинишся. Будинок культури — це вам не будова клуні, люди добрі. Що могли — зробили. Заклали нову ферму, конюшню, вежу для силосу. Он перезимовують деревця, насаджені навколо нових господарчих вузлів. Як згадаєш, скільки треба коштів та іншої лихої години, — чуб вимерзає, слово честі, не знаєш, за що й братися...

Репродуктор на самотньому стовпі відкашлюється, шипить, і оркестр починає так голосно грати, що Явтух Каленикович хуленько задкує від стовпа, соромлячись узяти ноги в руки й дременути геть... Тьху, дідько тебе розбурхав! Будівельна бригада, могла б хоч на зиму зняти свого репродуктора, безгосподарність! Явтух Каленикович зупи-

няється віддалік, від музики однаково не втечеш. і переводить очі на своє старе-старе село.

Гей-гей, та яке ж воно старе, коли воно стоїть тільки на старому місці! Три чверті хат спалила війна,— отже, село нове. Відбудували самотужки семирічку, наросвіта додала ще три класи. Будинок невеличкої лікарні вже готовий, а скільки витратили нервів і перебули мороки, доки одержали асигновані на це кошти: все знаходилися об'єкти нагальніші. Новісіньке, можна сказати, село. Висить над ним старовинний тільки місяць, котрому годиться прикрашати. щедрий вечір, та й то, коли його не вкраде закоханий чорт...

Явтух Каленикович раптом обурюється й свариться кулаком. На кого? З плисковатої хижі ген по той бік села потихеньку на білий сніг виповзає літак ПО-2, на гору долітає його торохтіння, за пропелером сніг підлітає високо, на сніжинках проти сонця немов блискає райдуга, літак робить невеличкий розгін, опиняється в повітрі. От він уже й над Явтухом Калениковичем. Пілот привітно махає рукавицею, а голова колгоспу сучить йому із землі кулаки.

Ні, терпець Явтухові урвався. Що це йому — гарба з сіном, люди добрі? Хіба на те сільгоспавіація поставила у них літака, щоб отак по-дурному ганяти? Явтух Каленикович спересердя й не чує, що музика з репродуктора припиняється, й звідти лунає хлоп'ячий голос: «...прохання до всіх, хто побачить голову колгоспу. Нехай він негайно повертається. Увага! Увага!..»

Що трапилось? Може, з Палазею? Ошелешений батько, багато не роздумуючи, починає бігти з гори упрост по снігу, не шукаючи стежки, провалюючись по пояс у замети, скинувши шапку й витираючи нею мокре обличчя. Так і знав. Ах, боже ж ти мій! От тобі й повіз Палазю до Києва. Хоч би тим часом догадалися запрягти великі сани, та не баских коней, намостити сіна... Лікарня ж на другому боці села!

Явтух Каленикович примушує себе зупинитися й голосно мовить:

— Стривай, козаче. Нащо одразу зчиняти паніку? Може, це зовсім і не Палазя. Телефон з району подзвонив, або що інше. Може, у доньки ковбаси не спіють, тісто не скодить? А радист і раденький горлати на все село...

Явтухові Калениковичу ніби крижана нагнітка сповзає в душі. Ну, звичайно, холодець не холодне, або гуску нікому зарізати. Це буває. Вигнала батька на мороз, тепер хвилює-

тсья Явтух пасуває шапку на голову і закладає руки назад. Приборкує ходу. Поволі крокує греблею, милується з білої паморозі на деревах. Та спокою не надовго вистачає, Явтух Каленикович знову мчить, побиваючи свої попередні рекорди.

Недурно йому сьогодні зранку щеміло серце. Хоч і не час іще, а все може бути. Нещастя саме й стереже таких тюхтїв, як він та його зять Михайло. Добре, що в їхній лікарні вже відгороджено стіною відділ для породіль... Тьху, яка причеплива думка! Може, це зовсім і не Палазя... Явтух Каленикович, бажаючи обдурити серце, знову зупиняється й недбало каже:

— А дзуськи отак кипіти! Чи ба, який тороплений!

Тоді Фросина — доярка виглядає зі свого двору й радо чомусь гукає:

— Поспішайте, поспішайте, Явтуше Калениковичу! До лікарні повезено Палазю. Доведеться дідові бороду чіпляти!

Явтух Каленикович зупиняється й безпорадно оглядається на Фросину. Куди ж бігти, з чого починати? Бач, таки Палазя... Фросина виходить до нього у гарненькій міській шубці, рожевій вовняній хустці й по-родинному обіймає голову колгоспу, чого раніше не дозволила б собі, іде поруч вулицею.

— Не хвилюйтеся, дідусю, щасливий буде онук, на щедрий вечір з'явиться на світ.

Її слова ласкаві й веселі, немов говорить їх літня і до-свідчена жінка, а не дівчина Палазиного віку. Явтух Каленикович важко зітхає й викладає Фросині те, чим ніколи не ділився ні з ким:

— І звідки у мене, Фросино, ота панська примха? Ну, родить моя Палазя, хіба це таке виняткове явище? Та я раніше уваги на це не звернув би. Пам'ятаю, моя мама меншеньким братом ходили, — баб'яче діло, мовляв, кого воно цікавить... А тепер? Повезено доньку до лікарні, а мені не наче повні чоботи хто жару наклав. Нерви це, Фросино, чи як?

Фросина посміхається з-під рожевої хустки й нічого не каже. Не завжди запитання Явтухові потребують відповіді. Так було й на цей раз.

— Казала мені одна людина, Фросиночко, що дідівство зовсім ні з чим не порівнянне почуття. Як ти гадаєш? І ще казала мені та сама людина, що до революції нам бракувало

культури. Загальна ж культура, Фросиночко, і можливість колгоспника диктують йому зовсім іншу душу: красиву, ніжну, добру, ласкаву до дітей...

— А також до онуків? — запитує Фросина, світлячи білими, як порцеляна, зубами.

— Ось,— закінчує Явтух Каленикович,— це я тобі переказую, що мені казано. Коли чоловік брехав, то й я брешу...

— Ось тут нам повертати,— перебиває Фросина,— ходімо, я допоможу впорати, що Палазя не встигла...

— Ні, дочко,— чомусь зітхає Явтух Каленикович,— іди вже ти сама, будь ласка. А я триматиму курс туди,— махає рукою в напрямку лікарні,— скажеш бабі Явдосі, щоб тепле сало до бодні не клала, хай вихолоне, та посолить гаразд, та не забудьте з бабою Явдохою...

Що саме має не забути Фросина, до неї вже не доходить. Явтуха Калениковича ноги несуть із звичною швидкістю, шапка знов метляється в руці, над йоржиком мерехтить пара, наздожени хто тепер!

Швидкі чийсь ноги раптом з'являються поруч Явтухових, хтось іде мовчки, без напруги дихаючи, слова не кажучи, не привертаючи до себе уваги. Ладна кожушина, посріблений морозом кучер з-під шапки-вушанки, ремінний солдатський пояс, молоді юнацькі очі, ще й рум'янци на обох щоках.

— Чого тобі? — перший порушує мовчанку Явтух Каленикович,— термінове?

Хлопець мовчить. З якої речі його пауза повинна бути коротша за паузу голови?

— Знову якийсь порушення фінансової дисципліни? — робить припущення Явтух Каленикович. Голос його майже добрий, бо він згадує Палазя в лікарні.

— Я не на те кінчав фінансовий технікум,— каже не кваплячись хлопець,— ви самі потураєте порушникам, річний звіт давно б лежав на столі...

— Добре, добре, товаришу бухгалтер,— кидає Явтух Каленикович, не зменшуючи ходи,— не сідай ти на мене верхи, я тобі не чорт, а ти мені не коваль Вакула. Так уже й потураю! Коли правління чуба скубе, вимагає форсувати будівництво свинарника, а ти кожну цифру наче ножем на мені карбуєш, кого накажеш слухати? Мушу я їм хоч трошки поступитися?

— Тільки не по цій лінії,— неначе завчене повторює

хлопець-бухгалтер,— цегельня дасть продукцію, тоді й балансуєте. Треба на власні сили розраховувати, не заглядати державі до кишені...

— Та що ти мене вчиш? — спалахує Явтух Каленикович.— Молокосос. Накаже правління переказати всі гроші он на оту вербу, і перекажеш любісінько!..

— Не перекажу, як не буде підстав,— спокійно відказує бухгалтер.— Хіба що на тій вербі груші ростимуть...

— І ростимуть! А гібридизація нащо?

— Мені скаржився рибовод на наші порядки,— провадить бухгалтер,— риба не спить, турбується, худне... Приборкайте, кого слід, Явтуше Калениковичу, бо прибуток від коропа може ляснути!..

— Що ж я, по-твоєму, риб'ячий приборкувач?!

— З нашої бухгалтерської точки зору корисно буде, щоб риба взимку спала. Для цього забороніть колгоспникам товктися на льоду. Нехай поллють водою футбольну площадку та там і ковзаються...

Явтух Каленикович зиркає збоку на хлопця й зупиняється:

— Гаразд. Дам розпорядження. Я й не знав, що ти рибоблюб...

— Я все люблю,— одказує молодий бухгалтер,— що дає прибутки колгоспу. Навіть коли треба купити машинку для електрострижки овець, я не заперечую. Економиться час, вовна виходить вищої кондиції. А от умовити вас, що треба сьогодні вже готуватися до вирощування рису в заплаві річки...

— Всі твої пропозиції щодо збільшення прибутковості господарства у мене отут,— перебиває Явтух Каленикович бухгалтера й безжально ляскає себе по лобі,— доповім правлінню, приймемо рішення. А зараз хоч би ти совість мав не тримати мене на дорозі, коли донька в лікарні й серце мое зовсім не тут...

Бухгалтер червоніє, на лобі в нього з'являється рясний піт. Вкритий памороззю кучер береться рососою, із сивого стає русявий. Хлопець міцно тисне Явтухові руку й, не сказавши більш ні слова, відходить.

Явтух Каленикович вже бачить сани, запряжені парою коней, які мчать йому назустріч.

— Стій! — гукає він.— Чого женеш на зламану голову?!

На санях сидить хлопець-школяр із піонерською краваткою поперх кожушка. Він насилу стримує гарячих коней.

Явтух Каленикович обходить упряжку, поправляє перекрученого посторонка, вуздечку, пересуває наритника.

— І коли вже вас учитимуть по школах, як запрягати коні, га? Чи ви вже не селянські діти, матері вашій ковінька!

— На машини орієнтуємось, дядьку Явтуше,— жваво одказує хлопчик, трохи спотикаючись на важкому слові.

— На машини? Ах ти ж іоробець! Ну, катай. Добре довіз?

— Тітка Палазя казали, що я кращий за швидку допомогу. Ні разу й не гегнуло...

Рисаки не стоять на місці. Явтух Каленикович гукає хлопцеві вслід, щоб доглянув коні. Розмашисто крокуючи, простує до лікарні, яка червоною черепицею здалеку вирізняється на зимовому пейзажі.

На дорозі попереду стовбичить людина з похнюпленою головою, Явтух Каленикович протирає очі — настільки несподівано вона там опинилась. Ще хвилину тому було порожньо, а це стоїть чолов'яга в святковій одежі, непорушний. Явтух підходить, пізнає, але не розтуляє рота.

— Не прийдете, Явтуше Калениковичу? — безнадійно питає сумний чолов'яга.

— Не прийду.

— То, може, хоч члена правління якого пустите?

— Не пущу.

— Що ж мені робити, Явтуше Калениковичу?

— Винувать самого себе. Піти нам до тебе на весілля,— знаєш, що люди скажуть? Скажуть, правлінням байдуже до кого йти, аби горілка на столі. А нам не байдуже. Я вже тобі казав, що йдемо ми до передовиків, до рекордсменів...

— Та моя ж наречена — знатна ланкова!

— Наречена знатна, а наречений який? Скільки в тебе трудоднів? Скільки доган? Штрафів? З якого права нас запрошуєш?

— Явтуше Калениковичу,— пошепки благає наречений,— ви мені щастя розбиваєте!..

— А ти нам?

— Даю вам залізне слово, більш такого не буде! Роботою доведу... Перевірте на ділі... Я зрозумів...

— Гаразд,— каже серйозно Явтух,— вірю. Беру тебе на свою відповідальність. Хтось прийде.

Він обходить нареченого, який не догадується поступитися з дороги, мандрує далі. Сонце низенько над обрієм.

Червоні смуги, що стелить воно на білому снігу, помітно гублять інтенсивність кольорів. Голі дерева й електричні стовпи кладуть упоперек вулиці сині тіні. Місяць трохи ожив, не дочекається, щоб сонце зовсім скотилося за гору, пливтиме тоді гордий через усю новорічну ніч...

До будинку культури біжать підлітки й такі справжні парубки. Вони весело гомонять, і то одне, то друге пробує заспівувати. Явтух Каленикович опиняється в полі їхньої уваги, хлопці його оточують, старий геть губиться в молодій парості.

— Дядьку Явтуше! Явтуше Калениковичу! Товаришу голово! — гукають дисканти, тенори й баси. — Дозвольте щедрувати! Новий рік славити! На жито-пшеницю і всяку пашницю!..

— Тихо! Тихше, товариші піонери й комсомольці! А який же у вас репертуар? Не посоромите фольклору?

— Ні! Ми й на концерті виступимо!

— Послухаємо. Ось ти, мамин синку, починай!..

Вулицею села йде гурт молоді, посередині Явтух Каленикович диригує затиснутою в руці шапкою, морозяне повітря приймає пісню, як чудовий резонатор.

Щедрий вечір,
Добрий вечір,
Добрим людям
На здоров'я!

— Так ви й шматка хліба не нащедруєте! — голосно сміється Явтух Каленикович. — Ось як треба:

Щу дрик-ведрик,
Дайте ва; ечик,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски!

Але Явтухів спів тоне в молодій бурхливій повені голосів. Тимчасом гурт наближається до будинку культури й щедрувальники зникають за дверима, а Явтух Каленикович чимчикує собі до лікарні. Аж ось коли спокійно дійде до Палазі й дізнається, як ведеться бідній.

— Явтух Каленикович! Явтух Каленикович! — гукає хтось іззаду й чути наздоганяє. — Пройти повз Будинок культури й не плюнути хоч на поріг!

Це — режисер. Восени Явтух набрів на нього за левадою. Культурна сила лежала й спала. Переборюючи огиду до горіланого запаху, Явтух перетяг невідомого до ветпункту, щоб не застудився на вогкій землі. Людина прийшла до

пам'яті, розбалакалися, і другого дня голова колгоспу, хоч-не-хоч, мав у себе режисера драми й характерного неврастеніка — все в особі Помпілія Терешковича.

Від режисера й сьогодні тхне звичним духом.

— Гай, гай,— мовить Явтух Каленикович, почухуючи підборіддя,— дав маху з вами, Помпілію Терешковичу, ніколи собі не пробачу...

— Атож, атож,— киває головою Помпілій, не дуже до-слухаючись до слів співбесідника,— краще пізно, ніж ніколи...

— Гадав, що горілчана хвороба вивітриться з вас на колгоспному повітрі, Помпілію Терешковичу. Відділ мистецтв мене попереджав відносно вас...

Режисер потроху розчолопує, до чого йдеться. Оскільки ж розмова не перша, переходить у контрнаступ.

— Коли запишете до колгоспного штату, тоді й виховуйте, будь ласка!.. Я вам не простий халтурник! У мене — стаж! Коли б не інтриги...

— Та не горілка,— тихенько додає Явтух.

— Ви мали б у моїй особі народного СРСР! А доводиться працювати у вас за харчі! Карету мені, карету!!

— Добре,— махає безнадійно рукою Явтух,— ідіть кінчайте концерт... Нема краще, як мати свої кадри. Опреділимо одного молодого колгоспника на мистецтво. Тепер уже не викрутишся. Хай кінчає мистецького вуза...

Оглушливий рев авіаційного мотора поглинає дальші Явтухові міркування. Над самими хатами пропливає знайомий літак, заходячи на посадку. Мотор диркає в повітрі й стихає. Одразу забувши про режисера, Явтух Каленикович біжить підтюпцем далі, щоб примітити, як літак сяде. Пеламає шасі, невіра!.. Нещастя — отак відповідати за чужу річ!..

А навкруги пливе вечір, новеньким золотом поблискує в височині місяць, мороз притискає й паморожить іскристу від снігу землю. Сонця немов і не було. Зайшло непомітно, небо не рожевіло. Вечірнє село оживає. Ще стримлять угору прямовисні стовпи диму. Але потроху вони тануть і тануть. Жваві голоси лунають від хати до хати. Бреше собака, спершись передніми лапами на паркан. Світяться по хатах електричні лампи. На стовпах ліхтарів не запалюють, місячна ніч сама собі світить. Густе мигтіння зірок, місяць снує золоте павутиння, мороз пече й хапає за вуха, за носа...

Новенькі хати стоять обабіч вулиці, Явтух торкає їх ласкавим оком. Над садибою колгоспу запалюється червона зоря. Явтух бачить її щодня, але щоразу з новим хвилюванням. Це означає, що план робіт виконується, колективне серце жене кров, трудівники на місцях...

Під самою лікарнею Явтуха Калениковича наздоганяють дві постаті: два Михайли. Перший Михайло, Палазин чоловік, тримає в руці незагорнені нові черевички. Другий Михайло, льотчик, мовчки стає колінами в сніг, опускає голову.

— Устань,— гнівається Явтух Каленикович,— простуши ноги, скажений!

— Не простудить, у нього унти,— каже Палазин чоловік,— от я летів, то, мабуть, і кістки полускалися від морозу.

— Простіть, батьку, що без дозволу,— звертається льотчик, і незрозуміло — жартує він, чи серйозно,— хоч бийте, хоч лайте, а простіть... Привіз вам зятька...

— Устань, харцизяко,— веселим голосом озивається Явтух,— перед самою лікарнею затримуєш! На правлінні поговоримо... Одного нам літака довірила сільгоспавіація до весни додержати, а ти й того ламаєш?! Літав би вже краще на чорті, чи що!..

— Бензин за мій рахунок,— льотчик устає на рівні ноги,— вітаю вас, Явтуше Калениковичу, із дідівським званням!

— Тьху на тебе, ще наврочиш! Не слухаю, не слухаю, і за мною не йдіть, бо до лікарні вам зась!..

Явтух Каленикович вискакує на ганок, рвучко відчиняє двері й заходить до середини. Він потрапляє в теплий коридор, у суміш аптечних запахів. Перше враження, що лікарня порожня. Ага, згадує одвідувач, родильний відділ із другого боку. Посуваючись коридором, Явтух зачіпає стільця, і той з грукотом падає на підлогу. Двері з табличкою «Черговий лікар» прочиняються, і роздратована вкрай дівчина в халаті, сліпучобілій шапочці вискакує з дверей.

— Цур, це я,— поспішає сказати Явтух.

Дівчина затуляє долонями рота.

— У вас тиша,— каже одвідувач, заходячи повз дівчину до кімнати чергового лікаря,— мабуть, порожньо з нагоди Нового року, Наталко?

Наталка заходить слідом за Явтухом Калениковичем і

автоматично подає йому халат, знявши з вішалки. На стіні цокотять ходики.

— Двоє зосталося,— Наталка не може стримати роздратування,— я вже їм і снотворне давала, щоб послули. Не бере. Ну, життя мені немає...

— Стогнуть? — співчутливо питає Явтух, зав'язуючи поворозку на халаті. Він скидається на старого земського лікаря, навіть йоржик на місці.

Наталка заперечливо похитує головою:

— Сваряться. Мало до бійки не доходить...

Явтух Каленикович виходить до коридора. Десь глухо чути важкий стогін. Батькове серце стинається,— то Палазя. Завмерши, Явтух слухає, але стогін не повторюється.

— Трохи передчасні пологи,— каже Наталка,— але все йде нормально. Павлина Свиридівна знаєте який лікар, все буде добре...

— Може, послати літака по професора? — запитує Явтух, дослухаючись, чи не повториться Палазин стогін.— Тут навколо лікарні ганяють два Михайли, вони кого завгодно привезуть!

— І льотчик Михайло? — збуджено запитує Наталка, забувши відповісти, накидає наопашки шубку й рушає до виходу.— Посидьте хвилинку, Явтуше Калениковичу, я збігаю до Павлини Свиридівни — запитаю про Палазю...

Дівчина зникає за дверима, а нетерпеливий Палазин батько лишається чекати її повернення. Шлях Наталці недалеко — обійти будинок лікарні з другого боку, коли не враховувати різних зустрічей. Явтух Каленикович поволеньки ходить коридором. Згодом він уже бігає. Дослухається, чи не стогне знову Палазя. Бідна донечка...

— Сестра! — лине чийсь голос.

— Докторе! — долучається другий.

Тарабанять дзвоники, брязкотять ложечки по склянках, чоловічі голоси вимогливо й нетерпляче, перебиваючи один одного, гукають з палати. Але звідки саме? Явтух смикає одні двері, другі — замкнено. Голоси не вгавають. Треті двері — операційна. Четверті — рентгенівський кабінет. П'яті — перев'язочна. Шості — зубний. Бий тебе лиха морока, — заблудитися можна! Це не колишній лікпункт, де перев'язували, рвали зуби, оглядали очі, мацали шлунок в однісінькій кімнаті... Та чого вони галасують, як подурілі?!

Явтух Каленикович наближається до потрібних дверей, шарпає їх і заходить до палати. Місячне сяйво падає крізь

вікно, показує чотири ліжка, на двох лежать хворі й галасують, мов на ярмарку. Побачивши постаті у халаті, трохи вщухають, потім із новим шалом дзвонять і тарабаняють у склянки.

— Тихше, скандалісти! — гукає Явтух.

Хворі, почувши чоловічий голос, замовкають і тільки важко дихають. Одвідувач помацки бере стільця й сідає. Знадвору заглядає новорічна осяйна ніч.

— Товаришу доктор, — каже, одсапуючись, праве ліжко, — нащо було мене різати, коли кладете до палати з отаким дубом? Краще грижа, ніж такий сусіда!

— Не слухайте його, — мовить, захлинаючись, ліве ліжко, — це він мене не влаштує! Опортуніст!

— Акхм! — відкашлюється Явтух Каленикович, заховаючи хворих до дальших висловлювань. Він пізнає з голосу того, хто лежить на правому ліжку, і того, що на лівому. Це — люди з колишнього колгоспу «Вперед», тепер — третя бригада. Праворуч лежить колишній голова, тепер садовод, Кузьма Вакуленко. Ліворуч — бригадир — Гаврило Бегека. І коли вони встигли похворіти? Ще позавчора Гаврило дзвонив з бригади.

— Докторе, — каже Гаврило, — коли я хвилююсь, на моєму апендициті лускають нитки, ой!..

— Хіба я прошу хвилюватися? — ущіпливо мовить Кузьма Вакуленко. — Я тільки нагадую, що колись були мандровані дяки, а тепер — мандровані бригадири.

Гаврило прикро зітхає, ніби Кузьма поклав йому руку на рану, і гірко починає скаржитись невідомому лікарєві:

— Людей спитайте, докторе, чи я ж хоч раз дозволив собі неподобство, ставши у третю бригаду!.. Уже нащо Явтух Каленикович дихнути мені не дає...

— Гм! — сердито прокашлюється білий халат.

— Дихнути не дає Явтух, — продовжує Гаврило, — а й той тепер слова поганого про мене не бовкне! Колись, не криюсь, було. З головування не раз скидали, на вороних, як то кажуть, прокатували... Але я ту іржу відмив. Давай, Кузьмо, інші аргументи, ой!..

— Гавриле, голубчику, — розжалується раптом Вакуленко, — та хай він сказиться потроху! Хіба ми Явтуха не знаємо? Мізантроп!

— Гм! — озивається білий халат.

— Нехай йому горілка скисне! — ґрунтовно зичить неторопкий Вакуленко. — Побачимо, як подужає таке госпо-

дарство. Це йому не півтора волячого хвоста. Одна слава, що укрупнені, а кадри в нас є? Хай по совісті скаже старий Явтух, що не подужає,— когось міцнішого та вченішого знайдемо!..

— Сам ти мізантроп! — стогне Гаврило, — горобині в тебе перспективи!

Явтух Каленикович вже не відкашлюється. Він рішуче підводиться із стільця, вмикає електрику. Лампа освітлює спітніле чоло його й сердиті очі. Обидва хворі пізнають Явтуха, дружно охкають і хапаються за животи. З вулиці лине задьориста щедрівка.

— Говорить у вічі, коли таке діло,— каже Явтух Каленикович,— бо на зборах у рот води набираєте! Правильно критикуєте,— Явтух не затулить собою всіх дірок. А ви нащо? Партійна організація? Думаєте, сам не болю за кадри? Болю. Руки й ноги трусяться, як згадаю нестачу агрономів, обліковців, землевпорядників. Але ж ми взяли на себе вантаж по силах? По силах. Дорога наша правильна? Правильна. До чого йдемо—уявляємо? Безперечно. Відповідальність перед партією, перед народом чуємо? Аякже! Колектив у нас дружний? Чого мовчите? От на що покладається Явтух!..

Над селом у морозяному повітрі народжуються чарівні звуки. Немов тисячі срібних і кришталевих дзвоників, почеплених до зоряного лункого неба, видзвонюють свої радісні співи. Гомін рідної Москви чути разом з видзвонами годинника Кремлівської вежі. Місячна морозяна ніч завмирає, прислухаючись до кроків Нового року.

— От і Новий рік,— каже Явтух Каленикович і радо посміхається,— з Новим роком, товариші скандалісти! З новими перемогами на колгоспному фронті! Одужуйте, набирайтесь міцного духу, бо роботи попереду багато! Досі тільки діти в нас росли, а тепер підуть і онуки, знаєте, як треба горіги!

До палати заглядає розчервоніле збуджене личко Наталки й радісним шепотом оголошує:

— Хлопчик!

Явтух Каленикович не пам'ятає, як прощається з хворими, цілується з Наталкою, вискакує на ганок, забувши одягти шапку. Місячна ніч огортає село, пісні лунуть з вуличних репродукторів. Гомін і регіт чути від ГЕС. Відкашлюється могутня труба—гелікон. Явтух Каленикович чує оглушливого вальса, і запаморочлива здогадка

витискає у нього з думок Палазю, онука, щасливе почуття дідівства... Танцюють же на кризі! Риба прокинеться, риба!..

Але, коли розхвильований новий дід прибігає до ГЕС та бачить обличчя молоді, іскрометні очі дівчат, чує зблизька вигуки духової музики, що грає так задьористо, спиняється в колі танцюристів,— він забуває про рибу й кидається навприсядки на честь новонародженого свого онука.

Київ, 1951

НАРИСИ Й СТАТТІ

МАТИ

Ось, товаришу кореспондент, коли ви до мене їхали, то, певно, думали, що я слабосила жінка і що мене манною кашею з ложки годують. А приїхали до нашого села, в колгосп «Червоний степ», то й спитали, а де тут живе баба Мотря Безверха, і вам одповіли — он вона живе, де вишні розквітли. І я вийшла до вас, і ви побачили, що я не слабосила, — в городню бригаду у нас кволіх не беруть. А літ мені вже шістдесят з гаком, і дітей у мене дев'ятеро: п'ятеро хлопців, решта дівчата.

Дожидалась я щастя, що скрізь тепер знатимуть, які в мене діти, а матерне серце, всім звісно, тільки за дітьми й побивається. Крім, як у нашій державі, певно, ніде в світі не відвідують кореспонденти матерів, щоб поговорити про їхнє життя, та про їхніх дітей, і про все гарне, що є у нас. Я розумію, це ми, матері, через газету вість одна одній подаємо й радістю ділимось у святковий день.

От моя хата стоїть в лощині під горою, низом — річка Ворскла й левади, і село розкинулось по берегу, як писанка. У мене вишні цвітуть раніш, ніж у всіх, — чи то ґрунт ситіший і сад од холодного вітру сховано, чи то, може, я сама така щаслива стала.

Почну здалеку, як у серпні 1914 року принесли до нас повістку, щоб мій чоловік з'явився в Полтаву до військового начальника. Заплакали ми в хаті — і я, і п'ятеро дітей: воставляв нам чоловік велике хазяйство — одну шкапину та півтори десятини землі. Запрягли ми цю конячку і повезли годувальника до Полтави на пункт.

Коло того пункту стали, взяв мій чоловік торбу й пішов у двір, а я зосталась на вулиці, за слізьми світу не бачу.

Просила, просила, щоб і мене пропустили хоч попрощатися, та хто там на наші сльози зважав? Так і повернулась додому, а чоловіка того ж дня погнали на станцію і відправили на германський фронт.

З окопів рідко хто додому писав, та ще й так нерозбірливо, що однаково на селі ніхто прочитати не міг. Одержу листа,— догадаюсь, що живий, сухарів просить,— от на мене й досить. Жилось дуже важко, доводилось і вдень, і вночі працювати, щоб засіяти землю. Влітку сяк-так іще жили, а от взимку, в люті морози — хоч пропадай з малими дітьми. Ходила я в Полтаву на заробітки, дітей залишала вдома,— скільки було серце переболить, доки повернуся!.. Стану на коліна перед богами, дітей круг себе поставлю, а сама плачу. Думаю собі, чого бог не зглянеться на моє горе.

Повернувся чоловік з війни ледве живий. Коли б не радянська влада, то де б тепер були ми і наші діти? Певно, і кісток би не залишилось, багацько наших матерів знає, що кажу правду. Всі мої діти було в комсомолі, комсомол їх виховав і людьми поробив, у всіх у них освіта і шлях до великого життя.

Ось я вам розповім, як чотирьох синів своїх у Червону Армію випроварила, і не страшно мені, і радіє моя душа, коли я дізнаюсь про їхні успіхи.

Старшого сина мого, Семена, було призвано року 1930. Його приймали в Полтаві, у призивній комісії був і мій чоловік, а його батько Він підійшов до Семена, вларив по плечі й сказав: «Годящий, я знаю». Тепер Семен служить на західнім кордоні і нише звідти листи. Недавно одержали ми цидулку; він пише, що живе весело, вчиться, знає більше, ніж знали колись старі офіцери. Він просить написати йому про роботу колгоспу, про сівбу, питає, як я працюю. Тут я й згадую, які листи писав мені чоловік із діючої армії. Воші заїдають, фельдфебель ганяє, сухарів просить,— і раджу всім матерям не забувати і пам'ятати гірке минуле.

Через рік-другий мій син, Юхим, пішов добровільно в кінноту. Ми з чоловіком, звичайно, не перечили йому, тільки я побажала Юхимові, щоб він пішов на самольоти служити, і тепер я така рада за нього, що він служить на важких літаках на Далекому Сході!.. Він мені писав, що став командиром, вчиться, що дружина його Тося і син Коля живі й здорові. Потім він ще писав, що на кордоні охороняє наше соціалістичне життя, і що, коли японські

самураї полізуть на нашу землю, він із самольота битиме їх. І я побажала йому доброго здоров'я й успіхів.

А потім виповнився третьому сину, Грицькові, 21 рік, і він теж запалився: в армію — та й годі! Ми не заперечували, тільки порадили, щоб не відставав від Семена й Юхима, був таким бойовим, як і вони. Грицько зараз вчиться у кінотній школі, пише, що добре йде в науці, і навіть кілька слів написав німецькою мовою, щоб донька моя Оксана прочитала, — вона школярка, тепер на селі всяке письмо прочитають.

Минулої осені пішов до Червоної Армії четвертий син — Павло. Коли я почула про це, зраділа, що й четвертого признали здоровим і годящим. Він служить в танковій частині, недавно прислав листа: «Життя йде добре, — пише, — служу і вчусь, як вам бажалося, щоб я став четвертим командиром в нашій родині. Читав я в газеті, що у нас на Україні вже весна, почалася сівба, а тут ще холодно».

У кожному листі мої командири розповідають про своє життя в Червоній Армії, а ми — про своє, колгоспне. Написали ми, що сівбу ранніх провели добре, що буряк посіяли, що озимина зелена, листочки розправляє: з хати вийдеш — скрізь зеленіє, співає жайворонки, і дуже красиво.

Пишемо до синів, що вдвох з батьком заробили більше чотирьохсот трудоднів, живемо ситно і не горюємо, є в нас корова, масло, кури, недавно льоха опоросилась. Чоловік мій колгоспною пасікою командує, та у нього різні «Дадани» та «Дадан-Блатти», його кожна бджола, мабуть, знає.

От іще напишіть про Якова й Марусю, вони в нас трактористи. Донька вночі працює, готує землю під сівбу, а син удень сіє. Як по шнурочку йдуть у Якова сівалки. Сподіваюсь, що врожай буде, як наука каже. Є ще в мене Ганна — доярка і Олександра — студентка. Що про них скажеш? Міцні в житті, ціни їм не складеш, голосисті, заводії, доброду парубкові в ділі не поступляться. Це не тільки я кажу, це кожне скаже. Не одіб'єшся од сватів.

Якось зайшов до мене приїжджий. Насилу я його признала, давно не бачила. «Драстуй, — каже, — Motre!» — «Доброго здоров'я, — відповідаю, — отець Симеон». — «Щасливо живеш?» — питає. «Ой, щасливо, батюшко», — відповідаю. «Бачиш, — каже, — сам бог радянську владу визнав, благоденствіє посилає, силу на ворогів». — «А Радянську Конституцію, батюшко, — питаю, — теж бог послав?» —

«Усе од бога,— каже,— треба тільки, щоб молились усі за радянську владу, за її процвітання і успіхи».

«Батьюшко,— кажу,— хіба ж ми за радянську владу не молимося? Син мій Семен на західному кордоні молиться, а Юхим — на Далекому Сході, Грицько — в кінноті, Павло на танку молиться. Ми — в колгоспі гуртом молимося,— хто в городній бригаді, хто на пасіці, хто на тракторі хто де вміє».

Знімаю в піп Симеон, що ми так молимося, і пішов.

Ще ми з чоловіком написали до Москви листа. Чоловік мій писав, що, незважаючи на його вік, він стане разом із синами на захист Батьківщини, коли треба буде. А я до того додала, що й собі не пастиму задніх, як то кажуть.

Чуєте, сини, будьте хоробрі на кордонах, щоб матері ваші пишалися, а батьки раділи!

ДОРОГА НА ЗАПОРІЖЖЯ

А ось, краще, я вас на тім же тижні відправлю на Запоріжжя. От де наука, так наука!

М. В. Гоголь, «Тарас Бульба».

Дорога йде полями колгоспних битв. Пахне рілля, трактори тягають сівалки, змагаються героїчні ланки майбутніх п'ятисотенниць, десть на Донбасі ще невідомий Стаханов виїшов із шахти після своєї історичної зміни. Армія майбутніх орденоносців топить сталь, водить поїзди, рубає вугілля, доїть корови, бурить руду, копає буряки, оре землю, стоїть на кордонах. Їхні ордени лежать поки що в Кремлі, як і тисячі орденів одважних з одважних, славних із славних.

Прекрасна осінь 1935 року, тиха й суха. Диканька, Миргород, Сорочинці; на сонці іскриться блакитний Псьол, крутить старезні млини, баба в чорній дерзі пере на березі, а дівчина в плахті росте коло перелазу, повертаючи голову, мов соняшник, до сонця. Все знайоме, наче все бачив, краєвид, як дитинство, як знана пісня, як сон. Перо Гоголя змалювало ці місця, і кожний їх пізнає, хто читав «Вечори на хуторі біля Диканьки», бронзовий автор сидить посеред Сорочинець на кам'яному п'єдесталі, коло нього — могили червоногвардійців і партизанів.

Сьогоднішній день республіки піднято над світом. Освітлений цим днем, оживає й квітне, підноситься й мужніє незабутній дев'ятнадцятий рік. Бригадир, колгоспний коваль, конюх,— сходяться славні червоногвардійці й партизани, сходиться колгоспний актив. Спогади й пісні, танки й ще пісні; ось голову похилив старий партизан: «Та не журіться, діду, хіба в нас молодість раз буває? Молодіємо к лихій

годині, хіба ж так! Ось із Миргорода машину пришлють, женить вас будемо» Над столами звисають жовтобокі яблука, бджоли бринягь над медом на столах, і колгоспним обідом частують гостей—борщем з курятиною, м'ясом, локшиною з молоком, варениками з сливами. «Хата моя рублена, хата на помості, і сам їду, коня веду до милої в гості...»

«Той Гоголь з панків був,— каже коваль,— в Сорочинцях у музеї написано. Сидить собі, весь залізний, а які ловкі книжки писав. Там у церкві, де його охрещено, під землею склеп є — гетьман Апостол лежить, падлюка був,— пишеться. А ми, козацтво його та кріпацтво, стали колгоспниками на своїй землі. Мрія моя — самому Ворошилову коня підкувати».

Весілля в колгоспі починається з пісні, молодих завжди супроводить пісня. Під час обіду співають журливих «Хай знають, як наймитували, на каторзі краще було». Схлипують сиві діди, мужні чоловіки, стримані жінки — людська гордість звільненого народу згадує минуле. «Вчора була суботонька, сьогодні неділя, чом на тобі, наймиточку, сорочка не біла?» Грає гармошка й скрипка, гупає бубон. Повне подвір'я дівчат, молоді усміхнені обличчя — славні бійці за врожай, люди пристрасті й мужньої душі. Ніжна дівчина стоїть, намисто й стрічки, маленька рука тримає галузку калини. Це — ланкова легендарної ланки, боєць за п'ятсот центнерів буряків з га. У ланки два га буряків — і сто тисяч тисяч корінців буряків на кожному гектарі. Ланка за ліго дванадцять раз просапала й прополола буряки, винесла десять тисяч відер води й полила, коли не було дощів, обібрала з кожного листка гусінь, двічі обмила кожен листок — раз милом, вдруге галуном. Ніжна дівчина — ланкова — стоїть і посміхається. Коло неї вся її ланка — три подружки. «А хто грає? Скрипка та дудка. Ой, хто п'є? Свашка-голубка. Таки, свашечко, таки просимо вас, таки випийте в нас, таки, любочко», приспівують дружки. Колгоспне весілля тече.

Місячна ніч над полями, знебарвлений краєвид, хитається верба край дороги. Трактори не замовкають вночі. Порівнині, освітленій місяцем, трактор за трактором крають землю. Вогні пливуть над ріллею, наче хтось уважний і дбайливий обходить із ліхтарем колгоспне поле. На передньому тракторі — дівчина. Вона співає, ледве чуючи себе крізь стукіт мотора. Одспівала вже всіх пісень, які знала,

чула од матері, одспівала сумних і веселих, тепер їй хочеться самій творити. І вона співає нової, склавши її отут під ясним промінням місяця, на справному, слухняному тракторі. «Вздовж і впоперек степ переоремо і посіємо ячмінь навесні. Грають хлипавки в мене на моторі, і вентилятор співає пісні». На другому тракторі сидить юнак. На ньому картата сорочка й капелюх. Коло дороги обережно повернула дівчина машину, перервавши спів. За нею — юнак. Віддаляються вогні. І знову чути спів трактористки. Над дорогою стоїть верба, столітня верба, гоголівська верба.

Під Решетилівкою поранено Фрунзе. Він поїхав у розвідку, в селі ночували махновці, бій нерівний і впертий, плащ пробито в кількох місцях, залізна мужність переможця під Перекопом врятувала його життя, вирвала з рук озвірілої банди. Знак мужності — орден Червоного Прапора загорівся на грудях командарма.

В Решетилівці, в майстерні килимів, ткалі співають, сидячи коло верстатів, і пісня ходить поміж килимами по великій майстерні, ходить, як друг і супутник звільненого творчого труда. «Зелен сад-виноград, славне місто Ленінград, а які твої слова про Сергія Кірова?» Мелодія строга й урочиста, слова суму й любові. Вірш поета Тичини став народною піснею. П'ятсот робітниць в майстерні — вишивальниць, ткаль, килимниць та дві тисячі колгоспниць з навколишніх сіл об'єднані творчою працею. Ткаля каже: «Мрія наша, скажу вам, такий килим сотворити, щоб очі вбирив. Посередині щоб Сталін усміхався, а коло нього наші найкращі килимниці та вишивальниці, та діти наші, і Решетилівку щоб можна пізнати».

Під Омельником на Пслі ходить пором між двох піщаних берегів. Білі хати вночі ще біліші, широка рівнина простяглася аж до Дніпра, заграва від недалекого Кременчука лежить на низьких хмарах. Лівобережжя підходить до Дніпра низиною, високий правий берег бовваніє за рікою, мов далекі гори, над Кременчуком пливе дим, туман, вогке дихання Дніпра.

За Дніпром починається Дике Поле. Ватаги запорожців, загони тагар, товариства рибалок, бортників, мисливців, що одпрошувались у черкаського полковника на промисел, стайки втікачів, вигнанців, тьма звіра та птаства у дрімучому лісі по берегах річок — ось життя колишнього Дикого Поля — степового Правобережжя.

Річка Тясьмин тече вздовж Дніпра, одгороджена од нього

високим його правим берегом, часом вкритим сосною. Од Тясьміна до Дніпра кілометрів п'ятнадцять. На Тясьміні — місто Чигирин, колишнє полкове місто Богдана Хмельницького. «По правді вам сказати — хвалитися нічим, ото хіба в історії тільки нас ізгадується. А славні ми на морях, щоб ви знали. Найкращі боцмани скрізь були — наші чигиринці. На океанах плавають, на всіх морях, і як побачите бува боцмана, ось на мене схожого, то буде з Чигирина». Чигиринець — високий, кощавий, горбоносий.

На Тясьміні лежить і село обіч великих шляхів. Земля піскувата, на горбах. Щороку в минулому ходили найматися на Херсонщину й Катеринославщину — за двісті верст. Торба сухарів, облита материними сльозами, благоденська свитина, босі ноги — йдуть юні синьоокі дівчата в далеку дорогу, по гіркий хліб, несуть свою молодість по наймах, по економіях — розтяглися по дорозі, як журавлі.

У Горпини Семенівни фотографія на столі — молодий полковник Червоної Армії і дівчина-таджичка. «Син приїздив, аж на Памірі стоїть. Жіночку привіз матері показати — як лялечка, ловкенька-ловкенька. Не забули мене. То раніш було — як син у люди вийде, то вже матері одцурається. А тепер новий світ, інші діти. Чотирнадцять строків я в наймах одбула, уже й заміж вийшла, а все найматися ходила. Хіба ж наші дівчата знають горе? Трудодні заробила — от і пошана, а трудодням байдуже, хто їх робить — дівчина чи парубок».

Ліси кінчаються десь під Знам'янкою, і далі біжать розлогі, запашні, безмірні степи Херсонщини. Сонце ще не сходило. Тиша степових просторів. Валками лежать непорушні тумани. Пахне гіркотою осені. Степові могили різьбляться на сірому передсвітанковому небі. Ось порожевіли заобрійні тумани, вище піднеслися прозорі валки над лощинами, червона, як жар, побігла озиминою лисиця. Перший гомін вітру заколихав кущі туману. Викотилось з-за обрію не жарке сонце й затрималося на землі, ще вище піднялися випари, і ось попливало по степовому небі, по ніжній осінній блакиті — попливало сонце.

Степове марево, далеке й романтичне, коливаються отари овець у прозорій воді, дерева й скирти, і пливуть, і пливуть. Під Долинською марево не тікає од подорожнього, воно осіло на невеличких ярках купами дерев, цілим дендропарком. Дерев двохсот порід, затишні ставки по шляху маленького степового струмочка — Веселі Боковеньки, і

тихі, обсіпані хрумтливим жовтим листям, стежки. Парк—цівсотні всього років, групи різних дерев поєднані добрим художником, цілі гами відтінків — від вогненного до ніжно-цитринового. Мистецтво побудови парків, поєднане з щедрою природою, дало дивовижні плоди. У парку бувають екскурсанти — шахтарі з Кривого Рога, і коли дуже забажається — можна влаштувати в цьому красивому куточку й чудовий санаторій.

А навкруги парку без кінця й краю біжать степи. Прозорі каркаси майбутніх заводів — як величні степові елінги на горизонті. Складне мереживо залізних конструкцій підноситься над степами, як дороговказ на дорозі в майбутнє. Елінги наближаються, більшають, поруч їх на голому степу кілька вулиць нових чотириповерхових будинків — це соціалістичне місто Криворізьбуду. А нижче, в долині Інгульця й Саксагані, стоїть Кривий Ріг, червоний від рудого пилу, гомінкий і привітний.

Вугляна шахта фарбує все округ себе начорно, тут же — червоний пил присипав дахи й паркани, листя на деревах, обличчя й одіж: залізорудний басейн. У шахті горить електрика, головний штрек зветься «Поштова вулиця», хлюпає під ногами вода, чути глухі вибухи, пахне динамітом, порохом димом, як на полігоні. Лампа з відкритим вогнем, за ваговозом гуркотять порожні вагонетки, понад стіною — тоненький пронизливий свист — труба пропускає повітря.

«Вірите, — каже бурильник, — крім повітря, нічого мені й не треба. Коли свердел на повній силі, коли в шлангу повітря і потрібні атмосфери — бурю собі бурку й співати мені хочеться».

Він натискує на пневматичний свердел, мов кулемета затис у міцних руках. Це той гірник, який колись з прокльонном у шахту спускався і з лайкою виходив, стоїть тепер і співає: «Гей, у лісі, в лісі стоять два дубочки. Гей, схилилися верхи докупочки».

Ще Запоріжжя не близько, а вже сталені високі щогли біжать по степах. То як стрункі дівчатка з висунчиками-сережками. То як двоє пузанчиків, що, взявшись за руки, стоять один проти одного довгим шерогом і зникають вдалині. То як велетенські літери «Т» над горизонтом. Далеко обіч виблискує вода, в ній коливається куш скирт — знов степове марево. Ось, коли наблизитись — у мареві з'являються велетенські люди, які підіймають на вилах снопи. Це ніби гніздо велетнів із казки. Але ще ближче — марево

зникає, люди зменшуються й стають звичайними. Гуде й гупає молотарка — молотять електрикою. Коло мотора сидить юнак і читає книжку. «У студенти хоче наш машиніст, колгосп учитись посилає».

Сонячний, високий день сіяє над степом. Марева з'являються й зникають, а сталеві щогли, ажурні й струнки, біжать через степ, через марево, все на схід, все на схід — до Запоріжжя. Мчить вздовж дороги перекотиполе. Червоніють черепичні дахи селища. В одному місці небо ясніше — то кидає на нього знизу свій блиск велика вода.

І ось, мов запона спадає з очей, — відкривається велична панорама Дніпра. Ще око пам'ятає голий степ і невелике селище, а вже Дніпро, вирвавшись із страшних порогів, тече крізь Вовче Гирло — Кічкас. За Кічкасом розбивається ріка надвое, і стримить посередині могутній, голий острів — Хортиця. Ще око пам'ятає кічкаський міст, а вже розлилося на тому місці величезне озеро Леніна, і хвилі ходять по ньому, як по морю. Острів Хортиця, мов постамент під літеру «Т» піднебесної височини, на якій висять дроги. Струм високої напруги йде на Правобережжя до Нікопольбуду, марганцевих шахт, Криворізького рудного басейну.

День повного сонця, осінньої задуманості, романтика майбутнього хвилює серце. Запоріжжя будувала молодь! Які героїчні штурми відбувалися на цій ріці, з яким завзяттям працювали юні бетонники, водолази, будівники. Над Хортицею літера «Т» — Труд. Курять домни за Дніпром на лівому березі, завод феростопів, красується місто, побудоване на степу — Велике Запоріжжя. Високо вгорі пролітає ескадрилья літаків, як благородний символ людей, що стоять на сторожі миру. «Ми — молодість світу», каже романтик.

Хай славиться молодість світу, друзі мої!

ШЛЯХИ ВІЙНИ

Чудна річ людське серце: воно болить і ние при одній думці про свою землю, спалену і зганьблену ворогом,— воно ж, опинившись на цій землі, доторкнувшись до душі народу, набуває спокою і рівноваги.

Страшні спалені села. Жахливі згарища, що розтяглися на сотні кілометрів. Не ворують обвуглених гілок вишневі дерева. Але тут же, серед безладдя і уламків, діловито гуде в садку сім'я бджіл. Як це зберігся вулик? На осінньому сонечку весело метушаться бджілки, що летять на роботу. Повертаються, важко падають біля льотка. Життя, могутнє й непереможне життя!

Село Єліно було спалене німцями в 1941 році за допомогу партизанам. 700 селян було розстріляно, залишилося в живих менш, як тисяча. Руїни хат поросли високими бур'янами. Після зими йшло літо, після літа — зима. Ішли довгі два роки. Сіяли хліб, обробляли вночі городи, збирали урожай поночі. Ніщо не промовляло про те, що в знищеному за непокірність селі живуть люди. І ніхто не поскаржиться на партизанів, на долю. Віддавали партизанам останній шматок хліба. «Нам нічого, тільки ви живіть. Якщо ви будете живі, то й радянська влада не за горами».

Існував дитячий загін — «Чапаєвці». Ніхто дітей не організовував, не навчав,— вони самі вирішили, що миритися з німцями не можна. Зібралися в підвалі. Поклялися, присягнули, як уміли. Найстаршому—12, наймолодшому—років 8. Ухвалили допомагати Червоній Армії в тилу німецькому: псувати зв'язок. І псували. Та ще й так, що фашисти з ніг збивалися, шукаючи, де зіпсуто. А діти вночі лазили на стовпи й з'єднували тоненьким чорним дротиком дві лінії.

Ось хлопчик Микола, 14 років. В глухому місці в лісі наші партизани заспали його за дещо незвичним, як на його роки, заняттям: він сидів біля кулемета і раз у раз стріляв короткими чергами. З'ясувалося, що він перевіряє, чи справний кулемет. У Миколи був цілий склад зброї, що зібрав її на полі бою, украв у німців і мадьярів, роздобув усіма правдами й неправдами. Десятки гвинтівок, змащених і замотаних у ганчірки, підвісив він високо серед гілля в сосновому лісі. Затвори гвинтівок були закопані окремо. Кулемети зберігалися по окремих деталях. Микола передав партизанам усе своє добро. А потім сказав, засоромившись: «Може, вам і гармата потрібна? У мене гармата є, якщо треба...»

Вісьмох юнаків міста Любеча об'єднав комсомолец Підгірний. Вони не знали про героїв Краснодона, та й не могли ще знати. Але вони діяли, агітували, боролися, як краснодонці. Їх виховала радянська Батьківщина, вони зневажали рабство і любили життя, вони вступили в смертельну боротьбу з ворогом. «Це було так природно,— кажуть вони,— який тут героїзм».

Маленьке містечко Чернігівської області. Кілька громадян організували підпільну групу проти німців. Як себе назвати? Всі учасники групи—безпартійні. Вирішили називатися так: «Революційна організація безпартійних більшовиків». Так і листівки підписували. Зробили самі радіоприймач, приймали зведення Радінформбюро, інформували людей з містечка про все, що робиться на фронті, підтримували віру в скорий поворот радянського життя.

Після сторічної перерви на Україні знову з'явилися невільницькі пісні. Вигнані фашисти залишили по собі прокляту пам'ять, гори трупів мирних людей, гіркі сльози матерів по дочках і синах своїх, забраних у гітлерівську каторгу. Увечері збирається сім'я, зйдуться подруги тієї, що в Німеччині, дістають читані й перечитані листівки,— на марках мерзена пика Гітлера. І співають:

Вже третій дзвінок продзвонили,
Вже треба в вагони сідаль
І кидать навек Україну,
В далеку Німеччину мчать.

Росте під зіконцем казна,
Що я послала її, —
Мене вже удома не буде,
Я буду в чужій стороні.

Як мати зирне на калину,
Заллють др бні сльози її,
А вітер подме з України,
Про все він розкаже мені.

Фашисти розправляються з цвітом народу, з кращим його людьми. Каторга і шибениця — ось їх методи. Від одного до одного ідуть оповідання про останні хвилини знатних людей, страчених гітлерівцями. Назавжди збереже в серці своєму народ світлу пам'ять про них, любих і мужніх. Прекрасні легенди дійдуть до далеких нащадків про орденоносну колгоспницю села Велика Димерка Одарку Безсмертну, повішену німцями. Вона, стоячи вже з зашморгом на шиї, вклонилася своїй землі на північ і на південь, на схід і на захід, сказала спокійно і голосно: «Прощай, золота Україно!»

Народ — великий оптиміст. Ніякі біди не можуть загасити його безсмертної душі. Горе ще більше загартувало його, з'єднало, піднесло. Моя мати і сестра з дітьми загубилися в тяжкі дні евакуації, залишилися під німцем. Два роки я боявся думати про їх долю. Я розшукав їх у спаленому на три чверті селі, просто неба, босих і роздягнутих. Фашисти перед відходом чотири дні палили село, розстрілювали дорослих і дітей. Моя мати заплакала, обнявши мене, і сказала: «Бачиш, які ми стали, це — фашистська культура...»

Чернігівщина — партизанський край. З усіх секретарів райкомів області тільки один не був у партизанах. Смертна перевірка струснула людей. Народ висунув нових керівників там, де старі не були гідні свого великого народу. По Чернігову групами ходять партизани, що повернулися із лісів. Червоні стрічки на кубанках, картузах, німецьких пілотках. Офіцерські малярські й німецькі шинелі, куртки. Зустрічі, обійми. Велике партизанське братство, як Січ Запорозька на зруйнованих вулицях Чернігова.

По дорогах Полтавщини йде на фронт «чорна піхота». Так назвали мобілізованих селян, що не одержали ще військового одягу. Але дух цієї піхоти — над усякі похвали. Вони ходять в атаку, як леви. Вони вмирають, якщо доводиться, але в агонії роблять ще один крок уперед. Ворог за два роки залив їм сала за шкуру. Якось Микита Хрушов, керівник українських комуністів, воїн із сивою головою, — спитав одного піхотинця: «Ну, як воно?» Селянин узяв

Хрущова і відповів: «Ми все бачили, Микито Сергійовичу,— не кажіть нічого...» І пішов уперед.

З гнівом іде український народ у бій. Радянські переможні знамена мають над полками Руїни наших древніх міст і попелища сіл волають про помсту. Не буде пощади проклятим фашистам. Нещастя пригнічує тільки кволих духом Сильний і волелюбний народ все переживе, все відбудує, все відродить. І встане в ряду вільних радянських народів, як улюблений брат.

5. XI 1943.

Під Києвом

ВАТУТІН ПІД КИЄВОМ

Перша річниця цілковитого визволення УРСР майже збігається з другою річницею визволення Києва. Обидві ці дати відтворюють в нашій уяві світлий образ дорогої українському народові людини — генерала армії Миколи Федоровича Ватутіна, славного сина російського народу. Бо це ж армії Ватутіна, — який тоді командував 1-м Українським фронтом, — вигнали гітлерівців з Києва, визволили багато міст українських і безліч сіл, принесли волю народові, здобули нашій землі мир.

Генерал Ватутін не дожив до дня повного визволення України. На полі бою пролилась його гаряча кров, віддав він, як воїн, своє безцінне життя за волю й незалежність нашої Батьківщини. Ім'я його перейде в пісні й легенди, мільйони сердець понесуть його з собою, безсмертним стане генерал Ватутін у безсмертнім житті народу.

В древньому Києві поклали ми прах героя. Незабаром стане над його могилою пам'ятник яскравобілий, і бронзовий генерал Ватутін гляне з вершини його у вічі прийдешнім поколінням. До бронзового шеругу вічних громадян нашого міста стає Ватутін. Обіч нього красуватиметься будинок Верховної Ради. Внизу голубітиме під крутим берегом Дніпро. Вітри над Києвом ширятимуть запашні й бурхливі, вільні й хвилюючі.

Я дозволю собі подати тут кілька сторінок спогадів про генерала армії Ватутіна, закликаючи й інших товаришів, які мали щастя зустрічатися з Миколою Федоровичем, записати те, що зберегла їхня пам'ять. Бо час іде, замулюючи дорожчинні факти, і треба поспішати.

Перша зустріч з генералом Ватутіним не залишила в

мені помітного сліду, чи, може, наступне знайомство настільки яскраво відбилосся в свідомості,— отже, я пам'ятаю тільки, що побачив Миколу Федоровича на «Віллсі» на вулиці села, де стояв штаб його фронту, а саме село вилетіло з пам'яті: була це Антонівка біля кордону України, чи село Требухів під Києвом? І я, пригадую, подумав: «Простий, зібраний, спокійний, посмішка щирої людини, мовчазний...»

А день 21 жовтня 1943 року, коли почалася битва за Київ з півдня — з Букринського плацдарму навпроти Переяслава,— цей день був сонячний, урочистий, без вітру, тихий,— коли можна так назвати день на плацдармі з артилерією до трьохсот стволів на кілометр! КП (командний пункт) 1-го Українського фронту — на високій горі над Дніпром, перед очима на кілька кілометрів вгору і вниз — стрічка Дніпра, пристань Ходорів з церквою, далекі яри, поля, праворуч — рівне Задніпров'я, і скрізь з-під зелених ще дерев — яскраві спалахи гарматних залпів. Бліндаж командуючого армією генерала Москаленка, бліндаж командуючого фронтом генерала Ватутіна, члена Військової Ради Хрущова, траншея, де мовчки стояло командування повітряних сил фронту — генерали Красовський, Каманін, Нанейшвілі. Хід сполучення, викопаний на ребрі гори, по ньому з паличкою в руці нервово ходить командуючий танковою армією генерал Рибалко, припадаючи важко на поранену ногу. Глибокі, на зріст людини, канави з'єднують бліндажі, вузькі щілини в глині, де важко розминутися двом. Картини велетенського бою за столицю України, першого бою за Київ, завзяття й розмах якого спричинилися до того, що блискучо було виграно другий бій за Київ через десять днів.

Тоді нам здалося, що прорив німецького фронту затягається, а танки генерала Рибалка не зможуть допомогти, бо серед гір і ярів немає широкої дороги для танків. Тепер я знаю, що важило тодішнє завзяття й наполегливість на Букринському плацдармі, який був такий маленький, що прострілювався вздовж і впоперек ворожою артилерією, і переправи через Дніпро весь час були під артилерійським вогнем. Я знаю тепер, що то була лише перша половина бою за Київ, коли до Букринського плацдарму німці змушені були спішно підтягти дивізії з Києва, Житомира, і їм давали такого чосу, щоб вони серйозно повірили, що Київ червоні хочуть брати саме звідти. А в цей час, переконавшись, що

німці міцно приковані до Букрина й нарощують артилерію й танкові сили і хочуть скинути нас в Дніпро,— в цей час, скористувавшись з кількох лічених ночей, повитих в густий туман, армії фронту таємно переправилися з плацдарму через Дніпро назад, перевезли артилерію й танкове господарство, сховано перекинули це все на сотню кілометрів по Лівобережжю — вгору, вздовж Дніпра, переправили (непомітно!) через Десну й назад через Дніпро вище Києва, сконцентрували (непомітно!) на такому ж, як Букринський, крихітному плацдармі,— і 3 листопада вранці ударили. Та так ударили, що вночі з 5 на 6 листопада останні німці вилетіли з Києва, як корок з пляшки, як горобці з стріхи, як чорт од ладану!

Цією операцією керував тоді, планував, готував, організовував, залізною рукою виконував важливий етап стратегічного плану розгрому ворога—прославлений генерал армії Микола Федорович Ватутін.

День 21 жовтня був початком сміливо задуманої й далеко розрахованої операції, і, можливо, тільки Ватутін знав це. А ми, цивільні споглядачі величного бою на Букринському плацдармі, звичайно, і не здогадувалися, як далеко сягає думка радянського полководця. Ми були сміливі од того, що не знали, де ходить небезпека і як вона виглядає. Навіть снаряд, який накрив КП і, на щастя, виявився випадковим, навіть цей снаряд не сподобався нам лише тим, що оглушив, насипав за комір і в рот піску та загнав у бліндаж з поверхні, де ми так розкішно бачили бій.

А бачили ми дійсно розкішно! Тільки, може, Кутузов, під Бородіним бачив очима такий бій. Щоправда, під Бородіним не було ні літаків, ні танків, ні «катюш». І Кутузов не мав навіть кількісно стільки бійців, скільки Ватутін. За нашою спиною десь стояли «катюші», і ми бачили, як вогненні стріли зривалися з землі, креслили гігантські дуги над КП і з гуркотом, схожим на розкотистий грім, вибухали за кілька кілометрів перед нами, здіймаючи на величезній площі пил і дим. Ми спостерігали, як ішли танки на об'єкт «М'ясокомбінат» і як горіли вони, потрапивши під страшний, убивчий вогонь задалегідь приготованих фашистських батарей. Перед нашими очима відбувалася ціла серія повітряних боїв. Генерал Красовський викликав штурмовиків з-за Дніпра, і штурмовики ішли по високому, ясному небі — серед густих хмарок зенітних розривів. Ось вилетіли на бомбування наші бомбардувальники, он вони

розгорнулися, зайшли, он полетіли до землі їхні бомби, чорні стовпи ґрунту встали вгору, і ось дійшли до нас здригання землі й звуки вибухів. А з-за хмари німецькі винищувачі вискочили цілою зграєю й причепилися, беруть на переляк, хочуть розбити лад,— та дарма, не на таких напали: наші винищувачі звідкись упали позаду ворожої зграї й стали заманювати їх далі за Дніпро, як отару гусей підганяли, а тут із КП вже дано команду на аеродром, і ось нові групи машин падають згори в загальну кашу,— і раптом небо стає чисте, тільки спливають набік мирні білі хмарки розривів.

Тоді здалеку чути, як захиляються кулемети, і генерал Москаленко, прихилившись до стереотруби, шепотом чомусь каже: «Пішли! Пішла піхота!» — І зараз же кричить по польовому телефону нові завдання артилерії, і знову гримить, рокоче, трясє землю грізний «бог війни».

Генерал Ватутін, головна особа на КП,— в новій генеральській шинелі з польовими погонами, на шиї шовкове квітчасте кашне, на грудях — великий бінокль. Він ходить спокійний і якийсь доброзичливий серед цього страшного пекла, він мовчазний і зрідка кине слово зауваження, але ми цього за гуркотом не чуємо і можемо лише здогадуватися. Несподівано він дістане з кишені маленьку шоколадку й дасть двом цивільним, привітно посміхнувшись і вимовивши, що треба підкріпитися (у мене й досі зберігся папірець од того шоколаду «Кола»). Бій триває вже кілька годин, він почався «великим концертом» о 7.30, ми відчуваємо страшну напругу бою, чуємо з окремих реплік, що дивізії потиснули ворога всього на лічені кілометри, а чекалося глибокого прориву, з виходом в тил Києва, бо інакше — нащо тут сам генерал Рибалко? Нас потроху бере тривога,— не вдалося! Наш Київ, який ще сьогодні перед світанком ввижався нам так близько,— кудись далеко відсовується, ні, його цим боєм не здобудеш, німці, очевидно, довго сюди підтягали сили, і треба вважати героїзмом вже те, що армії міцно тримаються на цьому Букринському «ятачку»...

Ватутін сидить з Хрущовим у бліндажі, часом вийде, вслухаючись, як гуде й здригається цілий світ, підійде до ями, в якій збилися коло радиста авіаційні генерали, пройде траншеєю, подивиться, як збоку од КП окопується під висоткою батальйон, постоїть на відкритому місці, погляне в бінокль. І такий всеосяжний спокій приходить до всіх,

хто його бачить! Сьогодні мені зрозумілі його тодішні думки; його відчуття велетенської машини бою, за його знаком пущеної в рух,— і не на тодішній один день, а на два тижні наперед. Він знав, з якою силою армія його тисне на німецький фронт, він передбачав, скільки дивізій перекине сюди ворог, оголивши Київ, він поінформований про те, скільки боєзапасу вже витрачено і на скільки годин бою ще лишається, він знав, скільки ще можна перекинути вночі через Дніпро на переправах, він створював проти ворога таку широку й могутню акцію, що той ладен був зняти дивізії звідки завгодно, аби тільки спинити цей неймовірний таран, і потім в захопленні, що йому таки вдалося спинити самого Ватутіна, прогавить і загубить кілька днів, які вирішать долю Києва.

Буде описано у військовій науці цей бій, вінець стратегічного таланту Ватутіна, бій, який закінчився навалним здобуттям Києва на світанку 6 листопада. Я б ніколи, може, не пов'язав в одну ці дві великих битви — 21 жовтня і 3 листопада,— коли б не почув ранком 6 листопада під Києвом розмови представника Ставки з генералом Ватутіним. Представник сказав: «Німці переконані, що росіяни, якщо кудись націляться, то вже битимуть у те саме місце, доки не проб'ють! А ми на цей раз вирішили інакше: доки вони чекали розвитку подій на Букринському плацдармі, ми нішком сконцентрувалися тут і несподівано вдарили звідси. І сьогодні — Київ наш!» — «За здоров'я Сталіна!» відповів весело Ватутін, підносячи чарку. А оскільки розмова відбувалася коло столу в селянській хаті, то й решта нас, присутніх, жваво приєдналася до тосту. І я ніколи собі не прощу, що я не запам'ятав слово в слово бесіди, яка відбулася там перед нашим від'їздом до Києва!

Київ 6 листопада 1943 року був пустельний,— всіх киян німці вигнали геть. Ще горіли окремі будинки, підпалені ворогом в ніч його відступу. Лежав у руїнах Хрещатик,— ми знали це ще з 1941 року. Але це не був Чернігів, Харків чи Полтава, спотворені до невпізнання гітлерівською злодійською рукою. Київ можна було впізнати. Київ дихав і жив. У хмарах попелу й диму, які вихрилися над вулицями, до нас посміхалося живе місто. Посмішка була болюча, сльози радості текли по щоках. Розпочинався перший день волі по двох роках німецької фашистської каторги. Поодинокі кияни повлазили із схованок. Вулицями Києва ходив, знаний всім і рідний, Микита Сергійович Хрущов у

генеральській шинелі. «Хто брав Київ?» обіймали й питали бійців кияни. «Ватутін!» відповідав солдат, нашвидку цілючись і вириваючись з обіймів: треба було наздогнати ворога...

12.X 1945, Київ

СТАЛІН У НАРОДІ

Розпочинаючи новий рік, і кінчаючи рік старий, і піднімаючи новорічні келихи, де вони є, а як де, замісто келихів, піднімаючи кувальцю з консервної банки, і посилаючи снаряди в пельку ворогові, і заводячи машини, щоб у новорічну ніч відкрити новий рахунок танковим перемогам, штурмовим блискучим нальотам, і пробиваючи в новорічну змінку льотку домни, щоб випустити перший військовий метал в рахунок 1945 переможного року, і піднімаючи на-гора першу вагонетку новорічного вугілля, і переживаючи перші хвилини нового року там, де множаться і сходять з потоку гармати, танки, літаки, і дивлячись у новорічну ніч на дітей біля затишної радянської ялинки,— скрізь і всюди, кожний і всі — згадуємо й шлемо любовний привіт нашому великому Сталіну.

* * *

Недавно, пам'ятаю, познайомився з одним із знаменитих наших танкових генералів. Як всяка справжня знаменитість,— він дуже скромний, простий і знає собі ціну, і любить вірші, і пишається з того, що розпочав в армії службу рядовим бійцем. Він дотепний і красивий, має всі достоїнства і повернеться з війни маршалом. Крім своїх тринадцяти орденів, він, можливо, одержить ще нові, нового Гудеріана розтрощить його танкова армія, як уже раз його танки розбили старого Гудеріана.

Генерал говорив про Сталіна. Він хвилювався, цей знаменитий своєю безстрашністю і витримкою генерал, його хвилювання передавалося слухачам.

«Я бачив товариша Сталіна чотири рази і чув його голос по телефону. Це настільки сильні відчуття, етапи в житті, що я неспроможний зараз про це доповісти вам. Коли-небудь потім. Хочу тільки сказати найзагальніші думки. В ті страшні моменти боїв, коли нервове напруження досягає крайньої межі, коли забуваєш навіть, як тебе звуть,—вимовиш бувало вголос ім'я Сталіна і — все в порядку. Нервова втома і перенапруженість змінюються тверезою, холодною люттю до загарбників, сталевою волею до перемоги за всяку ціну. Батьківщина і Сталін — це ті два слова, які весь час живуть у свідомості солдата чи офіцера. Живе в мозку нездоланна воля вбити ворога, перемогти, вистояти,— і святі слова горять вогнем, освітають життя, благословляють подвиг — Сталін і Батьківщина, Батьківщина і Сталін!

Ще одне наведу — як Сталін говорить з людьми. Це важливо для історії. Зі мною, танкістом, він говорив, як найкращий танкіст (до речі, за вказівкою товариша Сталіна ми почали вести вогонь з рухомого танка, самі не здогадалися, але це — справа особлива, коротко не скажеш, питання впиралося в масу снарядів). З артилеристом Йосиф Віссаріонович трактує, як справжній артилерист, інженер цієї справи. З авіаконструктором товариш Сталін — авіаконструктор, але не тільки: він ще й пілот, який знає, чого вимагати від техніки, він ще й батько, в якого болить душа за кожного з синів-солдатів. Про це треба писати цілі томи: Сталін — всеосяжний геній, Сталін — душа народу. Сталін — символ перемоги і зодчий нового світу...»

* * *

І пам'ятаю перший день у визволеному від фашистських загарбників рідному Києві. Піднімаєш із землі плід каштана й думаєш — ти в Києві. Проходиш пустельними вулицями — немов чума винищила всіх мешканців. Іде тачка, на ній — убоге збіжжя. Зверху сидить дівчина з кішкою, нога в дівчинки забинтована. Мати й брат дівчинки (років десяти) — в запряжці. «Мамо! — кричить дівчинка, — Сталін!» На стіні напіввисадженого будинку наклеєно портрет Сталіна — гостинець місту від військ, що проходили тут. Мати з сином біжать до портрета. Довго вдивляються й плачуть, і мати гладить долонею край плаката: «Ну, слава богу... Ну, слава богу...»

І пам'ятаю спалене село на Полтавщині. Дивно й страшно оголені печі стоять на порожньому обвугленому подвір'ї, з димарів іде дим, а навколо вишневий садок, а збоку на розбитій снарядом груші — бог селянського двору: довгоногий добродушний лелека. Біля печі сива дівчина вибирає попіл: «Це все збираємо на буряки, наша ланка буде, як і раніше на виставці. Ланкову фашисти повісили, а мене — до Німеччини. Взятася тепер замість покійної Дусі, дамо буряка, скільки треба, мені сам Сталін сказав». — «Хіба ви вже в Кремлі побували?» — «Навіщо в Кремлі, — тут Сталін був. Я йому винесла води, а сама боюся, що знепритомнію. І боюся показати, що його впізнала. Він привітався до мене, а я раптом почала плескати в долоні, а він подивився тоді, усміхнувся й каже: «Швидко все відбудуємо» — і поїхав...»

1. / 1945

РАНОК ПЕРЕМОГИ

1

Священна Вітчизняна війна закінчилася. Ми перемогли. Вчора був останній день війни. Сьогоднішнє сонце зійшло над Європою в тиші переможного ранку. Здається, не було в світі ранку більш урочистого, хвилюючого, гордого. Хочеться написати, що немає й слів, які спроможні були б передати почуття, що їх переживає в цей ранок радянська людина. Але ні,— слова такі існують. Їх напише великий історик майбутнього, благовійно доторкаючись до славних документів нашої перемоги. Їх вимовлять мільйони й мільйони юнаків і дівчат, чие життя не знатиме надалі варварських агресивних воєн, розв'язуваних імперіалізмом. Їх проголосить геніальний поет з найвищої трибуни землі. Їх повторюватимуть народи світу, завдячені Радянській Армії життям, врятовані від винищення, правомочні мріяти про світле майбутнє. Їх вимовляє сьогодні багатонаціональний монолітний торжествуючий радянський народ, що здобув перемогу над фашизмом. Ці слова гріють і моє серце, живе серце сучасника. І я разом з усіма моїми співвітчизниками, разом з грядущими поколіннями схвилювано скажу: слава Партії!

Я сиджу в моїй кімнаті біля письмового стола. Весняне сонце,— особливе, переможне сонце,— мов золотий килим на стіні. Весняне повітря,— особливе, переможне повітря,— пливе над зеленими київськими каштанами, над будинками, над вулицями, летить за Дніпро. Переді мною стаття, що я писав першого дня війни. Я добре пам'ятаю, як, написавши перші фрази, сидів довго не рухаючись, не приби-

раючи рук з машинки: «Війна наважилась переступити наші священні кордони. Фашизм насмілився скерувати криваву зброю на нашу Радянську державу...» Я добре пам'ятаю, як, глянувши у вікно, раптом побачив низько над будинками в районі Ботанічного саду тісний лад трьох десятків німецьких літаків, димки зенітних снарядів. Літаки йшли не з заходу, а од Дніпра. Потім долинули вибухи праворуч, де був військовий завод. Я писав далі: «Наша справа чиста, чесна, благородна й священна! Наше червоне знамено Вітчизни, наша Партія поведуть нас в бій проти підступного ворога — проти бандитського фашизму!..»

Минуло майже чотири роки. Яка страшна сила зла обрушилась за цей час на мою Батьківщину, на сонячний Київ, на квітучу Радянську Україну!

І ось я знову в Києві, знову в моїй кімнаті, знову дивлюся крізь те саме вікно, крізь яке бачив перший день війни. Вчора був останній день війни, останній день, в який фашисти ще тримали у руках зброю. Більше цього не буде.

Багато напишеться про цей безсмертний день — Свято Перемоги. Про надзвичайну подію — врятування цивілізації Європи під стінами Москви, Сталінграда, Ленінграда, в степах України. А я виходжу на вулиці святкового Києва, де співають серця, сяють очі, дзвенить збуджений незабутній сміх і захоплення. І ім'я Партії — як птах із могутніми крилами Перемоги...

2

Я стою біля трибуни й дивлюся, як мимо проходять колони демонстрантів. День сонячний, святковий, — таким він з'являвся в мріях. Яке синє, сяюче, високе небо над Києвом! Я вдивляюся в обличчя. Суворі. Прямий погляд. Вони багато разів дивилися в обличчя випробуванням, вищим за людські сили. Вони бачили смерть у всіх її формах, у всій страшній винахідливості гітлерівських душоубів. Вони пройшли всі чотири роки війни — достойно, славно, безстрашно. Ось він — неподільний радянський народ! Вони тут разом — фронт і тил, і обличчя в них одне — відкрите всім вітрам і бурям, терпляче, завзяте в труді й хоробрі, мужнє, завзяте в битві з фашистом. Сьогодні обличчя освітлені внутрішнім немеркнучим світлом — Перемога! Скупа посмішка на устах, — та яка вона мені безконечно мила, — ця повернута в наше життя усмішка Перемоги.

Людя йдуть навально. В серці у них пісня, на блідих щоках квітне рум'янець, багато хто несе на плечах маленьких нащадків — зворушливих, як перші весняні паростки, ніжних, як весняний пух на вербі. Це — господарі нашого майбутнього, це ті, в ім'я життя яких умирали на фронті. Вони взагалі не всі знають мирне життя, але ми віримо, що, починаючи з цього дня, доживуть віку без війни.

Ідуть офіцерські школи. Молоді, зовсім юні обличчя. На грудях — ордени, медалі, гвардійські значки, нашивки поранень, багато поранень. Я силкуюсь уявити собі кров, проливу цими живими юнаками на полях битв. Як її багато! Щедра, свята, гаряча кров в ім'я Вітчизни. І я бачу — ця кров горить на полотнищах знамен, пронесених через усі бої до Перемоги. Портрет Сталіна плаве над демонстрантами, ось кілька малюків обняли його з усіх боків, як живого, — і Сталін з нами йде!

Я дивлюся на тих, що йдуть повз мене, і думаю в день Перемоги про тих, хто до війни проходив тут у лавах демонстрантів і хто ніколи вже не повернеться в Київ з фронтів. Про наших померлих героїв, я чую їхнє дихання, у мене в свідомості звучать їхні безсмертні голоси: «За Вітчизну! За Сталіна!» Вони загинули в боях, та думки їхні, заповіти, пристрасні мрії — все це з нами, все супроводжує нас, і ми не маємо права забути останній погляд, останній подих наших героїв. Слава вам, рідні товариші, Вітчизна вас ніколи не забуде!

Весна — на вулицях Києва. Перемога крокує по місту.

ЗА КАРПАТАМИ

Мені здається, що читачеві набридли описи того, як автор сідав у літак, як пілот рулив, як попливла вниз земля, як проходив політ, як хмаринки лежали під літаком, немов духнаста ватяна ковдра. Але на цей раз і я сам почну з літака. І не для того лише, щоб було з чого розпочати дорожні враження.

Сидячи в літаку, який ішов над Карпатами, я думав про відчуття Батьківщини — подібно до того, як відчуває свій літак пілот — відносно аеродрому, злітної доріжки, землі. Відчуття своєї Держави — від Ужгорода до Владивостока — це особливе почуття і гордості, і відповідальності, і любові. Іде великий корабель в океані — наша рідна радянська держава, міцно розтинає хвилі, а малі держави в історичному океані — як парусники, як мотоботи і як шаланди ловців губок...

Перше, що сприймаєш серцем у нашій любій Закарпатській Україні — це культ Радянської Армії. В її особі закарпатський український народ вперше зустрів рідних, кровних братів, побачив і пригорнув до серця воїнів-визволителів, запорошених, змужнілих у походах і боях. Вони перейшли сиві Карпати, перемогли звіра-фашиста в тяжкому ратному ділі. Багато хто з них освятив своєю кров'ю слов'янську закарпатську землю, багато хто з них віддав життя за її свободу. Мало часу минуло, і вже споруджено пам'ятники над священним прахом солдатів Радянської Армії, що загинули в боях за визволення Закарпатської України. В Ужгороді, в мальовничому куточку міста, поховано близько 500 воїнів — кожний в окремій могилі, з окремим обеліском, з квітами і травою, з фотографією і золотим

іменем, вирізьбленим на камені. В центрі цього пантеону воїнської слави збудовано чудову арку з барельєфами, з безсмертною постаттю радянського солдата, що виступає із скелі. В Мукачеві пам'ятник над могилами героїв-воїнів височить у центрі міста, як скорботне нагадування про дорогі життя, віддані за свободу міста. Такі самі пам'ятники над рідними могилами споруджено на віки вічні в місті Береговім — чудесний обеліск, оздоблений чорним полірованим каменем, в місті Севлюш, в місті Хусті — з двома протитанковими гарматами біля підніжжя гранітного монумента.

І живих радянських солдатів бачу я в селах Закарпатської України, — це повернулися з фронту додому добровольці, які пішли до Радянської Армії, щоб добити фашистів. Частина добровольців повернулася по інвалідності, частина — по демобілізації. Вони ходять по верховинських і долинянських селах, як найпочесніші люди, як бойові побратими радянських солдатів, що прийшли з того боку Карпат. На них форма Радянської Армії, у деяких єфрейторські і сержантські нашивки на погонах. І скільки подиву й захвату викликають в односельців їхні розповіді про силу й культуру Радянської Армії, їхні медалі й ордени!

Країна синіх сутінків, блакитних і фіолетових тіней, зелених гір, мальовничих «винниць» — виноградників, гірських рік — Тиси, Ужа, Ляториці. Ріки, сочинського клімату, кримського яскравого сонця, чудових містечок, першокласних доріг, обсаджених черешнями, чарівних пейзажів — Закарпатська Україна виростила багатьох художників.

Країна маленька, — населення вдвоє менше, ніж у довоєнному Києві, — живуть у ній трое племен українського народу: лемки, бойки і гуцули. Ми пливемо по морю діалектів, мов, — справжній мовний хаос, до створення якого приклали свою руку колишні хазяї країни. Інтелекція говорить по-чеському, по-словацькому, по-російському, по-українському, по-мадярському, на півдні — по-румунському, по-німецькому. В місцеву українську мову міцно увійшло слово «Айно» (так). «Айно, айно!» — кажуть шофер і священник, вчитель і «путник» (шляховий обхідник), «прокуратор» (прокурор) і лісоруб. «Айно!» — кажемо й ми вже на третій день. Але чудом здається, як через стільки століть пронесено предківську мову, найбільший скарб

народу,— і ми говоримо, знаючи, що нас зрозуміють, нам говорять, знаючи, що ми зрозуміємо.

Близько 800 українських слів взяли мадьяри в свою мову, переходячи з кочового стану в осілий і відтісняючи споконвічних хліборобів-українців в гори, на верховину. В родючій долині лишалися жити тільки мадьяри і мадьяризовані. Тому така велика відмінність, такий різкий контраст між верховинцями і долинами. Досить сказати, що в той час, як хати в долині цілком добротні, вигідні, комфортабельні,— хижі на верховині вражають своєю вбогістю. Я не бачив у цих селах димарів на хатах: дим виходить просто на горище і звідти розходить ся по всіх щілинах,— спершу здавалося, ніби з хатою щось негаразд, що там починається пожежа. А є хати, де дим іде просто в сіни, виїдає очі, рве легені — і все лише через те, що людина — бідна, не може купити і привезти цегли для димаря (місцева глина не піддається випалюванню — розсипається). Верховинець землі не має, працює на тартаках, рубає і сплавляє ліс, ходить на літо в села долини на заробітки: косить сіно, хліб, доглядає виноградники. Ті жадюгідні клаптики землі, які верховинець має в горах, треба добре угноювати, щоб на них вироста кукурудза або бараболя, «крумпі» (картопля). Часто верховинець тримає корову не стільки для молока, скільки для угноювання своєї землі. Були спроби державними заходами збільшити кількість орної землі на схилах гір знищенням лісових масивів. Цей спосіб дістав іронічну назву «балканського», бо він допомагав оголенню зелених лісистих Карпат на зразок балканських гір із змитою землею, з оголеними скелястими породами.

Народна Рада Закарпатської України керує краєм. Обранці народу ще не мають досвіду державної роботи. Я згадую наші перші кроки на «Великій Україні» (як тут кажуть), встановлення радянської влади у нас над Дніпром. Те саме горіння, схвильоване прагнення якнайшвидше і якнайглибше уподібнитись у всьому до нас, старших братів, той самий конгломерат класів і решток класів, серед яких треба провадити роботу, залучати до будівництва, контролювати і вчити. Ми зустрічаємось із людьми — іноді це трапляється в найглухіших закутках, в горах, на тартаках, на дорогах,— люди з гордістю витягають з потаємних кишень і показують нам маленькі червоні книжечки членів Комуністичної партії, видані то в Чехословаччині, то в Угорщині, то у Франції, то по інших країнах. Книжечки, про-

несені через страшне гітлерівське пекло, через концтабори Дахау, Бухенвальда, Аушвіца (Освенціма). Показують нам товаришів — худих з коротко обстриженим волоссям, із втомленими, страдницькими очима й дивною походою, що виробилася в крихітних камерах, при кайданному режимі: «Він повернувся з концтабору минулого тижня», «Червона Армія визволила його, він приїхав позавчора...»

Радісно бачити, відчувати, спостерігати перші паростки нового життя, життя разом із своїм рідним народом, у возз'єднаній генієм Партії Українській Радянській державі, в єдиному, монолітному, могутньому Радянському Союзі. Мільйонами невидимих коренів, — Карпатські гори не були перепонуою, коріння йшло під Карпатами, — мільйонами коренів з'єднане закарпатське плем'я українського народу із своєю матір'ю — Батьківщиною. Тепер і віти наші переплетемо над Карпатами, і не видно стане під ними гір, і величний сад відродиться на всій нашій благословенній радянській землі.

Почуття радості не залишало мене весь час: віднині об'єднано весь мій рідний народ, перед ним високі цілі, з ним могутнє радянське суспільство, над ним безсмертний прапор Леніна — Сталіна. Ми сиділи на літературних вечорах і вдивлялися в обличчя слухачів, і читали вірші, новели, і тисячі людських очей сяяли нам у відповідь, і Батьківщина, велика Батьківщина, від Ужгорода до Владивостока, обіймала нас і вливала в душі неповторне щастя зустрічі. Ми виходили з театру, і ніч була вся осяяна зорями, знайомими зорями степів Полтавщини і Донбасу, поруч звучала рідна мова. Добрий день тобі, любя земле Закарпатської України!

ПО УКРАЇНІ В 1945 РОЦІ

1

Вклоняюся тобі, мій народе, що у велетенському людському труді очищаєш споганену фашистами рідну землю. І тобі, садоводі Млієва та Китаєва, тобі, невідома колгоспна в'язальнице, якій ми везли на радіаторі машини перевесла; тобі, учителько, що з косою в руках допомагаєш колгоспові, тобі, що від руки пишеш букварі там, де ще неvistачає їх; тобі, невідомий старезний діду, збирачу лікарських трав, що розмовляв з нами на лісовій галявині, біля розбитого німецького танка; вам, колгоспні пастушки, що майстерно розмінуєте тисячі німецьких мін та снарядів на Корсунь-Шевченківському полі; тобі, немолода інвалідко, що білою крейдою мастиш колгоспні хати, щоб світла радість оселилася в світлому домі; тобі, дніпровський поромнику, що почастивав подорожніх людей кавуном; тобі, голово колгоспу, що шукаєш нових будматеріалів, щоб не ліпили погорільці землянок і не мирилися з тіснотою в хаті, коли попереду широке, вільне, чудове життя; тобі, дівчино, що ніжною ніжною ступаєш у свою сімнадцяту весну, тобі, що посміхнулася нам з порога колгоспної комори, куди ти внесла на плечі мішок пшениці; вам, колгоспники-фрунзівці села Юзкуї, які без достатнього тягла і робочої сили виорали в цьому році більше, ніж у передвоєнний рік; вам, люди залізорудного Криворіжжя на лагідній річці Саксагані; вам, бурильники і скреперисти, керівники та майстри, партійні працівники та будівельники, усім — уклін і привіт.

Одне почуття володіє мною тепер, коли я пишу ці

рядки, — глибокий захват і благоговіння перед великим трудовим подвигом народу. Хочеться скинути шапку і вклонитися до землі чудовим нашим людям. Безперечно, є ще окремі працівники та колгоспи, іноді райони, що заслуговують іншого ставлення, бо недостатньо добре працюють, але хочеться писати тут про тих, хто глибоко зворушує серце велетенськими зусиллями, творчою працею, надлюдською наполегливістю. Чоловіків ще помітно мало, основний тягар праці несуть на собі жінка, дівчина, підліток; праця тяжка і виснажлива, бо ворог знищив машини, але людина працює з усмішкою, з жартом, з піснею, бачачи мету, вірячи в перемогу під проводом Партії. Я знаю, чого варта війна, коли її співають стомлені люди, які багато днів горять у творчій праці в ім'я великої справи перемоги, і я схиляюся перед цією піснею.

Вдзовж шляхів і просто на полях України ще валяються рештки гітлерівської військової техніки. Ці рештки якось уже входять у самий пейзаж післявоєнний, це кроки перемоги по наших степах. Найбільше валяється шасі від грузовиків і транспортерів, але багато й кузовів машин всіляких марок, що застрягли в неосяжних степах, а тепер пастухи переховуються під ними від дощу. Серед високих соняшників з'явиться раптом танк з чорним хрестом на боці, він зазмер навіки, неприродно задерши ствол гармати, на ньому розташувалися зовсім по-домашньому дві кози, а третя діловито зазирає в люк.

Незабутнє враження справляє у глухому, пустельному романтичному степу, в неймовірній тиші, на бугрі при дорозі наш висаджений в повітря і спалений «Т-34». Немов легендарний витязь, стояв він тут до останнього подиху, башту його силою вибуху знесено на двадцять метрів убік, шматки гусениць, броні, мотора, шасі танка лежать купою брухту, навколо розкидані снарядні гільзи, зяє кілька вирв від авіабомб, — героїською солдатською смертю загинув тут «Т-34», і місце це святе для всіх прийдешніх часів. Навколо праху героя видно його передсмертну роботу: кілька ворожих бронетранспортерів, дві самохідки, один «тигр», танкетка, купи залізного брухту — хто його зрозуміє, що там було: чи то протитанкові гармати, чи то зенітні, чи то розбитий літак, а збоку, немов для повноти картини, завмерла перекинута шкереберть німецька похідна кухня...

На легендарному Корсунь-Шевченківському полі, між

селями Джурджинці та Почапівці, є долина, якою проби-
валися з оточення гітлерівці. Тут їх закопано кілька де-
сятків тисяч. З Лисянки до них рвалися німецькі танки,—
ось і він, найбільш спритний, він не дійшов двох кілометрів
до «котла» і залишився стояти в долині за ліском. Дуло
гармати його спущене до землі, зовсім він начебто цілий,—
можливо, не витримали нерви його екіпажу, можливо, серця
їхні розірвалися від жаху перед тим, що постало перед
очима... Танкісти ворожі бачили, як ішли до них крізь
вужкі ворота оточені з «котла», і не було порятунку, коли
вони зрозуміли, що цей прохід спеціально залишено радян-
ським командуванням, а з сіл Джурджинці та Почапівці
розпочали свою роботу гвардійські міномети та всі стволи
запланованої артилерії. Гітлерівці топталися по коліна в
своїй власній крові, нею просякла і грязюка, і розталий
березневий сніг, фашисти гинули й кричали: «Катюшен!» і
«Готт!»

Але досить цих картин. Забудим падлом гнитимуть у
нашій землі горе-завойовники,— один Лисянський район
закопав їх 24 тисячі, а ми будемо й далі жити й працювати
на нашій землі. Довго ще в побуті зустрічатимуться речі
переможених: то каска, в яку наливають воду для курей,
то сталіне колесо від німецького танка, що висить біля
церкви замість вкраденого німцями ж таки дзвона, то ні-
мецький тол, з яким баба нізащо не хоче розлучитися — «я
ним дрова підпалюю», то лахміття фашистського мундира,
надіте на опудало в горіді; то стара підкова, прибита на
порозі чомусь для щастя; то фашистський орден на соба-
чому нашійнику... А мати-природа досить швидко завоює
рани, завдані землі війною: осипаються й заростають бур'я-
ном протитанкові рови, зникають вирви, розбираються
руїни, а те, що лишається, геть ховається у буйній зеленій
зарості. Лише подекуди на глухих дорогах ще зберіга-
ються сліди гусениць та колії сотень тисяч автомашин, що
пошматували землю, та біля рік, річечок і боліт лишилися
колоди і під'їзні колії до переправ, і бліндажі на берегах,
і мінометні позиції.

Повертаються наші люди з фашистської неволі. Вони
йдуть гуртами від залізничних станцій, одягнені в чужого
крою одяг, на плечах клунки і клуночки.

Повернувшись із Німеччини, невірніці насамперед
скидають і змивають з себе всі зовнішні ознаки чужої кра-
їни, закладають коси по-своєму, запинаються туго білою

хусткою і йдуть на роботу в колгоспне господарство. В перші дні в них прорветься ще чуже слово, ще дехто з них скаже: «було в Тюрингії» і одразу ж почервоніє, і сльози набіжать на очі, і плюне вона на слово, що в'їлося в душу. Незабаром і це пропаде, як туман, і лише хворобливий блиск в очах та сухотні плями на щоках нагадують про пережиту каторгу.

Повертаються з Радянської Армії інваліди та демобілізовані старшого віку. Вони йдуть на підводах, висланих до поїзда колгоспами, вони статечні і неквапливі, на них добрий військовий одяг, на грудях блищать і видзвонюють медалі, шинель наопашки, вуса красиво підкручені (чому багато вусанів!). Вони поважно розпитують про всі колгоспні новини, про становище «на сьогоднішній день»; чувається, що руки в них сверблять від тієї чудової і невгамовної жадоби мирної праці, про яку вони могли лише мріяти в перерві між боями. Ех, і покажуть вони!

Ну, а ті, в яких руки не сверблять,—бо й самих рук вони додому не везуть,—ті сидять поруч із здоровими і намагаються не показати, що їм тяжко, і лише курять, і курять всунути їм у самі губи товариську, майже фронтову «козячу ніжку». Вони знають, що їх приймуть з радістю, з любов'ю, з повагою. Їхнє місце в житті ніким не зайняте. І це загальне явище, коли селянку з дітьми питають, що вона робитиме з калікою-чоловіком, нездатним «годувати родину», як селянка відповідає, плюнувши від обурення: «І таке скажете, чоловіче добрий, це ж вам не одноосібне хазяйство! Та в колгоспі я його сама прогую, ще й одягну,—хай собі в садочку сидить та газети читає».

Мені здається, що пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі. Від Ужгорода до Дінця, змінюючи один одного, пройдуть перед очима подорожнього сотні різних рельєфів місцевості: гори, ліси, степи, могутні ріки, нескінченні сади,—благословенний край для живописця. Цього року в нас неймовірний урожай фруктів, дерева в садах просто стогнуть під тягарем яблук, груш, слив, волоських горіхів. Земля під деревами встелена фруктами, їх не встигають сушити. «Проблема робочих рук і транспорту багато що лімітує»,—цю фразу часто чуєш над яблуками й грушами.

Колгоспне садівництво на Україні має чудову базу для зростання і вдосконалювання, досить тільки заїхати в Мліїв і подивитися на тамтешню науково-дослідну станцію. Про

неї можна писати багато. І про кожний виведений там сорт яблука чи груші варто згадати — адже це народження плода певної форми, забарвлення, запаху, смаку, часу визрівання, — з тим, щоб цей сорт проіснував хоч двісті-триста років, як живуть уже знамените яблуко «антонівка» та груша «лимонка» одно-два тисячоліття... Скільки в Млієві діючих сортів яблук, слив, груш, вишень? Товариші колгоспники, — 654, і 217, і 167, і 115! Воістину, велична справа!

Степи розпочинаються з гарним розмахом. Лінія обрію одразу віддаляється кудись, де її без окулярів і не побачиш. З'являється багато фіолетових, синюватих, сріблястих, сизуватих контурів далеких степових могил. Де-не-де блисне китицею, немов сивим чубом по вітру, мешканець цілинного степу — ковила. Важкі куріпки біжать перед машиною і, трохи підлетівши, — шубовстають поряд у суху траву. Недалеко від дороги насипано на току гору пшениці — тисяч з 20—30 пудів. Зерно блищить, як жовте золото, воно дуже гарне під сліпучим степовим сонцем і викликає багато поетичних думок та образів, що закінчуються одним непоетичним запитанням: «Товариші, а що, як піде дощ?..»

По шляхах багато йде коней: це з-за кордону повертаються коні, забрані гітлерівцями. Путь не близька, і часто в центрі табуна, що поволі плентається по дорозі в хмарі куряви, можна побачити високу карету. В одному місці нам трапилася величезна карета яскравочервоного кольору — з гатунку тих диліжансів, які ходили в Європі в минулому столітті. У кареті тій повертався з Німеччини працівник одного рудоуправління Кривого Рога. Не доїжджаючи кількох кілометрів до дому, він вийшов з карети і пішов пішки, щоб його повернення не пов'язали земляки з прибуттям червоного допотопного диліжанса. Але ці хитрощі не допомогли, віднині його увінчано: «Це той, що приїхав з Німеччини на червоному катафалку».

Скрізь по Україні існували підпільні групи, що боролися проти гітлерівських загарбників. Вони часто склалися з молоді, навіть з дітей. Вихована нашими школами, нашим суспільством, нашим радянським ладом молодь достойно і гордо пронесла прапор боротьби з фашизмом. Ми знаємо героїчних юнаків та дівчат Краснодона, чули про молодь в Любечі, Козельці, Лебедині, тільки починаємо знайомитися з героями Криворіжжя. З цим треба поспішати, адже

час згладжує спогади, люди забувають деталі, губляться документи. Ми мусимо хоча б записати все, що зв'язане з історією боротьби нашої молоді проти гітлерівських окупантів в кожному селі, місті, шахті, заводі. Тіні замучених за Батьківщину юнаків вправі вимагати від нас пам'яті, ми не сміємо забувати їх.

Криворізький залізорудний басейн невеликий, він іде вузькою смугою вздовж річок Саксагані та Інгульця. Шахти стоять на високому березі, дивляться в річку. На другому березі підходять до самої води городи, густі сади, будиночки з черепичними червоними дахами — житла шахтарів. Саме місто Кривий Ріг, оперізане річкою, потопає в зелені, частина його — так званий «Соцгород» — мабуть, була чудесна перед війною. Зараз багато що висаджено в повітря, спалено; шахти зруйновані були з усією варварською винахідливістю фашистської «науки». Але не зруйновано людських душ, не загашено творчого вогню в серцях, не притуплено волі, блищать очі, не знищено властивого тутешнім людям гумору.

Фашистам криворізькі руду не видобували. Загарбники скористувалися тільки з руди, що була на поверхні. Тепер шахти встають, буквально, як у казці. І вже йде до того, щоб усе було краще, ніж до війни, красивіше, продуктивніше. Люди тут мають усі права, щоб про них писали, їх відвідували, ними цікавилися. Для літераторів і художників — тут непочатий край натхнень. І Кривбас повинен більше увійти в нашу велику пресу, бо це дуже вартісний шматок радянської казкової землі.

Повертаюся до підпільного антигітлерівського руху. У Криворіжжі відомо про дві організації, що існували там. Докладний опис їх роботи — це велика окрема тема.

Була, наприклад, організація, що складалася лише з шести чоловік шкільної молоді, була суворо законспірована, поширювала листівки, зведення, псувала на ремонтному радіозаводі німецькі рації. Хлопці діяли відважно й хоробро, сміливо ходили по ниточці над смертю, і лише нещасний випадок кинув їх до рук ворогів. Уцілілі документи, листи, свідчення очевидців показують, які це були чудові радянські патріоти, мужні, стійкі, вірні Батьківщині. Їх розстрілювали в парку ім. «Правди», прив'язавши до залізних стовпів і приколовши до одягу кожного аркушик паперу проти живого серця, щоб катам зручніше було націлюватися. Які хвилюючі передсмертні листи написали герої — ці зразки

благородства, волі, самовладання! «Мамуню,— писав Коля Ходич,— я ще живий і чую, як б'ється моє серце... Я пишу в останні хвилини, і земля жде мене...»

Але ось і море. Через Берислав, Каховку, грейдером, наковченим, як асфальт, через таврійський старовинний степ, прямим, як струна, шляхом, обсадженим густо абрикосовими деревами та «лохом» (дикими маслинами),— прямо до Генічеська, до Азовського моря.

2

Тепер тільки бачу, скільки цікавого пропливало повз мене, як придорожні сади з плодами, як колодязі з джерельною водою, як степи. Але уявляю собі на мить, що я спиняю машину біля всього цікавого,— далеко б я заїхав! В кращому разі — до сусіднього райцентра. І є особлива принада в тому, що дорога безперервно струмиться під машиною, очі жадібно вбирають у себе краєвиди рідної землі, легені вдихають нагріте степове повітря, вітер б'є в обличчя, ні, ні з чим не зрівнянна насолода од самої дороги!

І тісно мені в степу: треба було б хоч уяву залишити дома. Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях, тягнуть на собі гармати й міномети, я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, мені пахнуть постріли і вибухи, солдатські чоботи і кров, розорана бомбами земля, і я чую свіжий аромат стоптаного долину,— це те, що відбувалося тут ще торік. Корсунь-Шевченківська операція, уманська м'ясорубка, безрезнеговатсько-інгулецьке побоїще — тут ішли радянські богатири, виганяючи гітлерівську чуму залізом і вогнем. І дивно поєднуються в моїй уяві всі воїни народу, що пролили кров на цій землі: йдуть воїни Святослава, прямуючи на Царгород, Богдан Хмельницький рубається під Корсунем та Білою Церквою, Максим Залізняк просувається на Умань, Василь Боженко організовує полк у селі Лісовичах, маршал Конев повертається на машині з передової, де армії його фронту залізною рукою взяли ворога. Багато крові всмоктала в себе тутешня земля, дорого платили ми за свободу і незалежність, і тільки тепер без страху дивимось вперед, у вічі історії: ми не самі, з нами всі республіки Радянської держави, з нами великий російський народ!

В тій же тісноті доїхали ми й до шевченківських місць. Ось Моринці, де Тарас Григорович народився. Затишна вуличка, на місці хати стоїть пам'ятник поетові, в глибині подвір'я — велика двоповерхова школа, вкрита черепицею. Навколо пам'ятника — могили героїв Вітчизняної війни, що життя своє віддали за визволення цього священного для народу місця. Тут народився геній народу, тут поховані герої, що відстояли землю поета, — хай благословенна буде їх пам'ять!

В Кирилівці, де Шевченко жив в юні роки, існує музей його імені та стоїть бюст поета на місці старої хати, і цвітуть чорнобривці, купчаки, гвоздика, нагідки, айстри. Ці місця треба показати туристам, включити їх у туристські маршрути, збудувати бази для ночівель і харчування, — де ще знайде око таку красу!

Коли ми в'їхали в Суботів (він же — «Богданове село»), сипнула з неба така злива, що ми завернули машини в перше, що трапилося, подвір'я й попросилися у господарі на ночівлю.

У Суботові жив чигиринський сотник Богдан Хмельницький, тут він задумував свій орлиний політ, звідси він вирушив на низ Дніпра по гетьманську булаву, сюди він приїхав з Переяславської ради, де його державний розум втілював мрію народну про возз'єднання з державою Московською. Тут, у Суботові, великий гетьман спорудив церкву, в якій знайшли вічний спокій його старі кості.

Вранці ми пішли оглядати церкву. Її збудовано в стилі гарного козацького барокко, без куполів, без специфічно церковного вигляду. Одверто кажучи, нам не сподобалося, що парафіяни обмастили її глиною, як простеньку хату. А взагалі, не завадило б у майбутньому розкопати фундаменти Богданових будівель, з'ясувати межі його двору, зробити музей за всіма вимогами науки і навіть відбудувати для цього музею Богданові хорони. Безперечно, це теж може увійти в туристський маршрут майбутнього.

Багато меморіальних місць розкидано по Україні, і всі вони потребують піклування, людського ока. Щодо цього будиночок у Вінниці, де народився Михайло Коцюбинський, відповідає нашим вимогам. Тут чисто, багато квітів, сад у цілковитому порядку, дві липи біля садового столика — свідки дитячих років письменника, що осіняли своїми вітами його перші рядки, — живі, привітно шелестять і нам. В глибині саду — яблуня. Хто не згадає чудовий

твір Коцюбинського, зв'язаний з яблунею, — «Цвіт яблуні», глибоке проникнення в творчий світ, де смерть дитини і цвіт яблуні сполучені воедино великим художником! Будиночок Коцюбинського порожній, якщо не зважати на кілька картин і вітрин. Якби я керував цим музеєм, я постарався б хоч одну кімнату, в якій жив Михайло Михайлович, обставити точнісінько так, якою вона могла бути в ті рски, коли там жив письменник. Я пригадую квартиру Л. Толстого в Ясній Полянї, Пушкіна в Ленінграді, — як тонко там відчуваєш велику людину серед її речей і обстановки, де вона жила!

Чимало на Україні сіл, де стояли штаби фронтів під час боїв, які привели до розгрому гітлерівців і вигнання їх з нашої священної землі. Треба вже зараз відзначити хати, де жили командуючі — і маршал Конев, і генерал армії Ватутін, і маршали Малиновський та Толбухін. Попервах досить просто випалити на дубовій дошці повідомлення про відповідний факт і прикріпити дошку до хати. Пізніше можна буде замінити дерево мармуром. Я пам'ятаю хати в селі Проходах під Харковом, в Требухові та Ново-Петрівцях під Києвом, в Монастирку на Дніпрі, де жили Ватутін, Хрущов і Конев, керуючи великими битвами Вітчизняної війни, — ці хати гідні того, щоб їх відзначити меморіальними дошками.

Багато розкидано солдатських могил по нашій землі: то біля школи, де був у той час лазарет, то — на майдані села або містечка. Біля залізничної колії я побачив багато могил бійців Радянської Армії, які відстояли цей рубіж. Поряд і досі валяються посічені кулями залізні вагонетки, що правили їм за прикриття, залізні балки, рейки, шпали. Хто розповість про цей бій, можливо, і не відзначений у зведеннях Інформбюро, але однаково — величний, легендарний? Лише сухі бур'яни шарудять, полин гірко пахне, і свіжа трава прикриває сліди героїв. Ні, товариші, ми не маємо права забувати ці могили. Ми зробимо все, щоб святі місця залишилися в пам'яті поколінь.

До Асканії-Нова під'їхали ми в гарячий степовий полудень. По дорозі котилася курява, іноді збираючись у цілі смерчі. Попереду лежали озера, які зникали, тільки-но ми під'їздили до них. Вигорілий на сонці степ був сумний. І тут ми побачили кістяк розбитого німецького літака; далеко від місця його падіння валялися, виблискуючи на сонці, білі бляшанки, шматки обшивки. Де-не-де в нескінченному степу ще

видно було земляні капоніри: там був аеродром. Центр заповідника складається з безлічі зруйнованих будівель і кількох незруйнованих, двох відгороджених парків, кількох занедбаних вольєрів, де нудьгують рештки звірів, недостріяні гітлерівцями: страуси, антилопи, зебри. Навколо житла стелється гладенький, як дошка, неораний цілинний степ — тисяч з двадцять гектарів. Багато можна написати про цей заповідник, але облішу поки що до моїх наступних відвідин Асканії-Нова.

Інша річ — заповідник Весела Боковенька. Мало хто знає про нього. Він знаходиться на півдорозі між Кіровоградом і Кривим Рогом, біля села Братолюбівка, на струмочку Весела Боковенька. Це чудовий парк у голому безлісному степу, який прекрасно розпланований на території в 500 гектарів і має понад двісті двадцять порід дерев. Ось його історія.

Років шістдесят тому нежонатий поміщик на прізвище Давидов дістав у спадщину два мільйони карбованців. Не встигнувши прогайнувати ці гроші, програти в карти або пустити за вітром в якийсь інший пристойний спосіб, Давидов захопився будівництвом парку і вклав усю спадщину в цю справу. Розповідають, що він говорив своїм сусідам-поміщикам за склянкою вина або за партією в преферанс: «Дурні ви, не знаєте, як жити! Ти, Ваня, вкладаєш усі капітали в кінський завод, — коні здохнуть, і сліду по тобі не залишиться. А ти, Петя, плодиш дітей, збираєш для них гроші, — і теж схибиш. Один я виграю, одружуватися не буду і створю парк. Хоч дерева після мене залишаться». І Давидов років тридцять, рік за роком, вирощував парк.

Були зібрані запаси води у вигляді великого ставу, по всій території парку прокладені труби для поливання дерев. Привозили зразки дерев з питомників цілого світу. Планували парк кращі тодішні паркові художники Росії, Франції, Англії.

На пагорку колись стояв будинок. Променями від нього розходилися широкі алеї. Навпроти кожної алеї в будинку було величезне вікно без рам, з суцільним дзеркальним склом. На кожній алеї так добирали породи дерев, форму їх крон, осінній колір листя, щоб у дзеркальних шибках були різні пейзажі. Цей заповідник майже весь уцілів: вирубали гітлерівці лише куточок соснового гаю. І знову думка повертається до наших безвісних героїв, які майстерним

маневром охопили тут ворога, не залишили йому часу на знищення цього чудесного оазису в безлісному степу.

Уманський парк «Софіївка» масштабами менший: територія його — близько 70 гектарів. Існує він півтораєста років. Створений руками кріпаків старого графа Потоцького, який назвав його іменем своєї молоденької дружини — Софії. Парк дуже поетичний і надихає до писання віршів й декламування їх уголос. Приємна луна пурхає серед всіляких штучних кам'яних нагромаджень; серед гротів і затишних куточків дзюркотить струмочок Кам'янка, дивуючись сам із себе: як це йому вдалося наповнити водою два великих стави! Звинувся на скелі, посеред ставу, великий бронзовий змій із роззявленою пащею, з неї б'є на 25 метрів вгору фонтан. Веселиться молодь, і лише ордени на грудях у юнаків нагадують недавню війну та партизанські медалі в дівчат промовляють на повний голос про збройну боротьбу їх з ворогом. Грає музика, чути сміх, прогулюються пари...

Я згадую випускника однієї десятирічки — хлопця з красивою шевелюрою, з чудовим розмахом брів, прямим поглядом, дзвінким голосом, який у відповідь на наше напучування сказав, почервонівши: «Спасибі за гарні побажання — ви про нас ще почуете!» Слово честі, це прозвучало гордо! Рости, наш молодий друже, будуй нове суспільство на старій землі, люби своїх батьків і дідів, що у важкому ратному труді, у незчисленних жертвах утвердили новий світ. Вчись у Партії, наш молодий друже, і високо неси її переможний прапор. Щасливої тобі дороги!

3

Багато разів під час подорожі виникала ця розмова: на току, де дід з хлопчиком у два ціпи молотили жито, а я підійшов розпитати про дорогу; на дніпровському поромі, коли перші вечірні комарі закружляли над головою; у рудній шахті, на глибині в 175 метрів, де пахло порохом, немов після артпідготовки; на привалі, коли з одного боку долини заходило степове сонце, з другого викльовувався з хмар круглий, білий місяць, а ми пили дорожню чарку, закушуючи кавуном; у сільській школі, де я зустрів товариша дитячих років; на ночівлях — по будинках, хатах, готелях; в машині, яка з ранку до вечора рухається, підстрибує, чхає, стріляє.

швидко біжить на гору, безстрашно пірає в яри, вибалки, долини,— виникала ця розмова про майбутнє.

Скрізь на світі закінчилась війна, перемагає демократія. Але як важко народжується мир, скільки мін ще приховано в морях, по яких плывуть кораблі миру!

Спокійна впевненість живе в народі— не лише в завтрашньому дні, але й у завтрашньому столітті. Бачили, мовляв, цю знамениту Європу, мацали пальцями її культуру і пробували гарт. Не будемо прибіднюватися: соціалістичне господарство швидше підніметься з руїн, радянський лад — більш прогресивний; радянська людина, вихована Партією, стоїть високо в очах трудящих світу.

І тут доречно згадати про народного вчителя, головну персону, що спрямовує дитячі душі, про головного садівника молодих душ. Велика Вітчизняна війна радянського народу перевірила суворо й роботу вчителя. Вихованці нашої школи вийшли в широке життя, ступили на сторінки історії, вросли в легенди, здобули безсмертя. Юнаки, підлітки, діти — вони дістали ще в школі засади тієї енергії і волі солдата, тієї сміливості і відваги партизана-підпільника, тієї самовідданості і невтомності виробничника, які дозволили нам з честю виконати стратегічні плани і здобути перемогу.

— Я гадаю,— говорив мій друг дитинства, тепер директор сільської школи,— що багато хто ще недооцінює роль учителя у формуванні людини нашого майбутнього. Візьмімо мене. Я досконало знаю кожну тутешню людину, а особливо — середній вік і молодший: вони всі пройшли через мою школу. Я міг би працювати «від сих і до сих», не вникаючи особливо в душу дитини, не думаючи про те, який з неї росте громадянин. Такі вчителі теж зустрічаються. Але я не хочу так працювати. Мені бачиться школа в селі, до якої з цілковитим правом можна було б додати ще одне слово — не просто школа, а школа життя. Так, так, така в мене сміливість! Викладаючи в школі, припустимо, природознавство, я хочу, щоб учень взяв з шкільного питомника яблуньку і посадив біля своєї хати. Закінчуючи школу, учень повинен одержати, наприклад, сім'ю бджіл у подарунок. Культурне життя села повинно концентруватися в нас у школі — і хор, і спектакль, і оркестр народних інструментів. Гітлерівська школа виховувала головорізів з йолопськими претензіями на панування в світі. Наша ж школа виховала Людину з великої літери, і ця людина перемогла звіра. Що мені потрібно для майбутнього? Давайте ще під-

німемо авторитет учителя. Я не буду тут скаржитись, але авторитет учителя повинен бути ще вищий. Подумаймо,— адже ж і в цьому майбутнє...

Сумний вигляд мають ті села України, де відступаючий ворог мав час палити хати. Не можна навіть назвати селом цей десяток будов, розкиданих у цілковитому безладді. Вулиці згубилися в бур'янах, сади стоптано танками, вздовж і впоперек розрослася колюча дереза; біля жалюгідної, вбогої землянки, зліпленої жіночою невмілою й розгубленою рукою, бавляться на сонечку діти. Мама — на колгоспному дворі: його сяк-так прибрано, щось на ньому вже добудовується, інше—обмащується білою глиною, недалеко в полі стоїть колгоспна молотарка, від неї безперестанку везуть до комори зерно. Це вірна ознака гарного колгоспу: тут люди відроджують своє життя, починаючи з колгоспного двору. А зміцнілий колгосп одразу організує бригадну відбудову хат, спорудження школи, вітряка, проведе масову посадку плодових дерев, словом,— реалізує всі свої переваги.

Людам не треба мріяти тут самотою про майбутнє; їхнє майбутнє — це частина державного плану, план — залізний і підлягає своєчасному виконанню. «Раніше я, звичайно, тільки мріяв би збудувати хату, не гіршу за ту, яка в мене згоріла. Я б заліз на все життя в борги, кожний сволок, кровку, віконну раму, дошки для дверей, скло, все б це збивав не один рік, сорочка на мені тріскалася б від роботи, кривавий піт заливав би очі. В таких умовах тільки й лишається мріяти, хіба не так? А сьогодні нам держава каже: оце я планую на завтра, це—на післязавтра. Від нас вимагається швидше підняти колгосп, відновити швидше передвоєнний стан і рахунок в банку. І хати будуть усім. І старі хати вже нікого не влаштовують: дід Грицько повинен спершу підучитися в будівельній бригаді, а потім уже класти хату. Тільки бабі Гапці вчитися не треба — в неї художники та архітектори самі беруть взірці, як розмалювати піч». Так говорять у колгоспі.

І як приємно зустріти цілу вулицю, поспіль забудовану новими хатами, і зайти у високі двері через різьблений ганок, і переконатися, що лише колгоспному ладові під силу ломка тисячолітніх традицій у побудові житла, і пройти по кількох кімнатах з людськими, а не печерними вікнами, з гарною піччю, оздобленою вибагливим народним художником, зручними меблями, з гарними портретами і карти-

нами, з радісним сонцем у радісному домі. «Хата моя рубленая, хата на помості,— і сам іду, щастя веду до милої в гості».

Важко уявити одразу всю масу колгоспів, і в кожному — будівельна бригада. і як злітають водночас десятки тисяч сокир, лягають мільйони цеглин, співають на будові цілі армії дівчат, дідів і воїнів, що повернулися додому. Це тільки рік минає, як визволено всю землю українського народу від гітлерівської нечисті, а дивіться, що робиться навкруги.

З відновленням колишнього добробуту колгоспного села щільно пов'язані величезної державної ваги завдання. Хліб, цукор, вино... Загальновідоме місце України у виробництві пшениці, жита. Великого труда потребує культура цукрового буряка, я інакше не можу назвати передових людей бурякосіяння, як легендарними трудівниками, володарями таємниць землі, професорами своєї справи. А вино? Досі вважалося, що марочні вина та шампанське — це справа не України. Сьогодні ж ми стоїмо перед тим, що в найближчі роки Україна стане найбільшим продуцентом вин серед усіх республік Союзу. Вина найвищих марок, які змагатимуться з кращими грузинськими, французькими, угорськими,— дасть земля України.

Про що говорить шахтар Криворіжжя, човгаючи у своїх гумових чунях по підземних калюжах, з «тормозком» у червоній хусточці, набакир зсунувши гірницьку шапку? Він ще тільки наближається до місця роботи, вступає в зміну, він добре пообідав у шахтарській їдальні, «тормозок» (тобто виданий на руки підземний сніданок або полудник) ще здається йому зайвим, у нього є час говорити, бо він ще не взявся за молоток,— тоді він всіма думками заглибиться в руду, в «бурки», в «повітря», у «відпалку» забою

Шахтар каже: «Ми самі були й будівельниками, підняли шахту з руїн, бачили,— яка красуня стоїть? А тепер колуцаємося в руді, дехто вже дає видобуток за 1946 рік... Бачите, як ми любимо майбутнє, в нас прислів'я є — людина майбутнього — це той, хто виконує вже план майбутнього року. Жартівливе, звичайно, прислів'я—адже ж у майбутнє ми не на один рік уперед дивимось. Про що ми мріємо поміж себе? Один хоче викроїти час, поїхати на питомник за яблунями для саду, помітили, які в нас сади? Я, наприклад, мрію про гарну тулку дванадцятого калібра, люблю побалуватися природою. Дівчата, які по-чесному закохалися в нашу

справу, мріють усіх родичів з колгоспу до нас перетягнути, слово честі. Хто голубами захоплюється або акваріумом, хто книгами. Мріємо книгами завалити всі наші будинки, і нотами, і всякими картинами. Щоб відчувати течію життя. Ми тепер наново любимо свій Кривий Ріг, — пам'ятаєте, як про нього мріяли на Уралі?

І знову степ розлетівся на всі боки, розлігся, розкинувся, запахтів гірким полином, заблищав, як дзеркало, що впіймало сонячний промінь, — мушу признатися, люблю я степ. Яке майбутнє чекає на нього! Якщо під ним не знайдеться вугілля, залізна руда, нафта або марганець, як це трапилось і трапляється по-сусідству, — степ буде пшеничний, тихий, пахнутиме бджолами. На «поду» (низькому місці) просвердлюються потужні «артезіани», по «верху» побіжать сліпучої краси стальні, ажурні щогли електропередачі. Це підеш струм із Запоріжжя та від інших гідроелектростанцій — на заводи, шахти, в міста, колгоспи. Степові дороги вкриваються гудроном, підіймуться вище дерева, посаджені в кілька рядів обабіч, даватимуть врожай уздовж шляхів яблуні, груші, черешні, абрикоси. Якщо ж під степом буде знайдено копальни, степ трохи змінить своє обличчя, проте залишиться степом, лише подекуди постануть чорні терикони, або іржавочервоні відвали безрудної породи, або синюватопіолетові купи біля марганцевих шахт. І так само по степу блукатимуть компанії червононогі лелеки, пролетять у визначений час дикі гуси та журавлі, здійметься до стратосфери гордий степовий орел...

В одному місці я виявив слабодухість: змахнув у себе з щокви звичайну теплувату сльозу й не збентежився від цього. Уявіть степову могилу, перетяту забутою траншеєю. Бур'ян під ногою, стріляні гільзи — рушничні та інші. Солдатський зім'ятий казанок. Біля підніжжя могили — запалз, зрівняна з землею, самотня могила. Поряд — стовпчик з випаленою зіркою. І все. Я сказав: «Здрастуй, наш дорогий друже, безвісний воїн великої сталінської армії». Я подумав — де, в якій республіці, в якому домі, в чийій родині чекають на нього, здригаються від кожного несподіваного постуку в двері, мріють про нього, клянуться його іменем, живуть його останнім листом? Я сказав: «Від імені Батьківщини я, випадковий перехожий, вклоняюся тобі й кладу цю степову квітку на могилу». Я подумав — він помер тут, де поставив його обов'язок солдата, його останнє зігнання розтануло над цією могилою, його життя прилучилося до сонму без-

вісних героїв. Чого побажав він у свою смертну годину? Я сказав: «Твоїй скорботній матері, зажуреній дружині, засмученій Батьківщині я передам звістку про тебе...»

А в одному місці,— я не розповім, де це було,— я підслухав її, і мені здалося, що це говорить не одна жінка, це розмовляє життя, подає вічний поклик наше сяюче завтра. Були два жіночих голоси вночі. В одному з них бриніла туга, в іншому — співчуття. «Сестро,— сказала друга,— розуміти вас треба серцем і нічого не відповідати...» — «Спасибі, сестро,— зітхнувши, вимовила перша,— це не буде зневагою його пам'яті. Я хочу дитини. Я усміхаюся від однієї думки, що це буде. Чи треба мене жаліти?» — «Ні», відповіла співрозмовниця, не загаївшись і секунди...

Гряде велике прийдешнє багатоплемінного радянського народу, сонце над його долею розгоряється все яскравіше і яскравіше, яскравочервоний прапор над нашою державою співає переможну пісню!

VIII 1945

ЛИСТИ З НЮРНБЕРГА

1

Вони сидять у старому німецькому судовому залі. Дубова панель доходить до половини висоти стін. Така ж сама темна дерев'яна стеля. Троє високих дверей облямовано зеленкуватим каменем. Над одними дверима на щиті — символ часу: пісковий годинник з крильцями. На других — символ правосуддя: терези і скрижалі. На третіх — барельєфна сцена: Адам, Єва, яблуна — нагадування про біблійну легенду — перше порушення людиною закону. Зал залито яскравим, сліпучим світлом. Двісті кореспондентів від газет усього світу. Американські вартові в сніжнобілих касках, білих поясах, на яких висять білі кобури, в білих гамашах. Мантії суддів. Адвокатські хламиди оборонців, — в одного — яскравофіолетова. Урочиста тиша небувалого в історії світу процесу. І вони — підсудні, змовники, мерзена згря мерзенних людей.

Це перший зоровий образ, сприйнятий мною на процесі в Нюрнберзі. Разом зі мною в зал увійшли мільйони радянських українських людей. Сплюндрована німецько-фашистськими загарбницькими ордами українська радянська земля підносить свій голос, вимагаючи відплати. Не зловтіха опановує, коли дивишся на підсудних, а почуття задоволення й почуття надії, що процес стане початком великих і планомірних дій по викоріненню в німецькому народі фашизму. І не лише в німецькому народі!

Роздивляюся підсудних. Мені шкода, що нема серед них альфонсуватого отамана — Гітлера, нема схожого на мавпу

Геббельса, нема обер-ката Гімлера і нема ненависного ката України Еріха Коха.

Кажуть, що підсудних не можна ображати, це принижує. Але чи буде образю звичайна констатація фактів? Адже пика в Герінга справді бабська, огидна, малоінтелігентна. Адже Штрайхер, теоретик антисемітизму і редактор «Штюрмера» — справді стара, запаршивіла мавпа, яка вічно щось жує в'ялим і, напевно, беззубим ротом. Адже Заукель, цей автор закону про невільників, організатор насильного вигнання на фашистську каторгу мільйонів радянських людей, в тому числі двох з половиною мільйонів українців — цей Заукель скидається на облізлого, старого шулера, якого багато разів били свічками, киями й іншими атрибутами нічних ресторанів. Адже в Шіраха — обличчя наркомана і садиста. Адже Функ схожий на старого ідіота, і взагалі, уявивши собі всю цю компанію в залі засідань німецького кабінету в ролі рейхсміністрів, мимоволі подумаєш: який непрезентабельний вигляд!

Два колишні фельдмаршали сидять на лаві підсудних — Кейтель та Йодль. Третій маршал — липовий — Герман Герінг. Йодль і Кейтель розуміють, чим пахне така лава. Кейтель нагадує старого вовка. Він іноді озирається, тьмяна посмішка раптом з'являється на його губах, коли згадують про його роботу, коли говорять про те, як методично, цілеспрямовано, винахідливо готувалася й пускалася в хід фашистська машина війни. Герінг не так володіє собою, як Кейтель. Він метушиться, озирається, хитає головою, усміхається, щось пише, вдає, ніби не помічає зашморгу, що чекає на нього.

А взагалі кажучи, обличчя цих злочинців надзвичайно виразні. По них можна читати. Їх слід вивчати. Рудольф Гесс, заступник «фюрера» і невдаха-парашутист Гітлера в Англії, похмурий. Густі чорні брови на худому, безкровному обличчі заховують його очі. Він здається поза світом. Ріббентроп, з обличчям і манерами старого волоцюги, грає в непроникливість. Розенберг — колишній міністр захоплених гітлерівцями областей Радянського Союзу і головний редактор газети «Фелькішер беобахтер» — сидить нерухомо, закриваючись рукою, одвернувшись від того неминучого, що нависло над ним. Він схожий на дрібного урядовця, на німецького сільського вчителя, який любить щосуботи шмагати учнів.

Але настає час, коли обличчя підсудних на Нюрнберзькому процесі перестають цікавити журналістів: вони надивилися. Вже описано всі процедури суду, починаючи з 10 години ранку, коли весь зал встає при появі суддів, і підсудні стоять, немов скам'янілі, перед лицем світового правосуддя. Вже говорено про руїни Нюрнберга і висловлено міркування про красу цього міста до фатального 45-хвилинного перебування над ним американських бомбардувальників, що перетворили старий Нюрнберг на мальовничі руїни. Американці Джексон і Додд читають обвинувальні документи. Журналісти починають потроху нудитися: адже найцікавіше попереду. Ще виступатимуть англійські, французькі і радянські обвинувачі, будуть допитувати самих підсудних, виголосять промови представники оборони, і суд наблизиться до найважливішого моменту в своїй роботі — до формулювання й оголошення вироку злочинцям.

Минуло десять днів процесу. Тузи іноземної преси з'являться лише після перерви засідань Трибуналу на різдвяні канікули. Зараз поспішно збирають матеріали обвинувачення. І поступово, день за днем, виступає з глибини недавніх подій картина страхітливого розмаху фашистської змови проти миру, проти людяності. Трибуналові пред'являється документальний фільм про фашистські концтабори, — це справляє на зал величезне враження, навіть деякі підсудні закривають обличчя руками. Дає свідчення заступник начальника німецької розвідки генерал Лахузен. Він запевняє, що єдиною гуманною організацією в Німеччині була, бачте, розвідка, бо вона протестувала проти бомбардування Варшави, проти розстрілів радянських військовополонених, проти таврування їх, ще проти чогось. Згадуєш, дивлячись на свідка, про те, скількох диверсантів заслав у нашу країну цей худий, довгий, як жердина, з лисим черепом і довжелезними руками й пальцями, генерал від розвідки. В іншому місці він, напевно, буде обвинувачуваним, тут він лише свідок.

Рудольф Гесс, гаданий автор промов Гітлера і його книги «Майн кампф», прилюдно відмовився від симуляції божевілья і заявив Трибуналові, що поділятиме долю колег по лаві підсудних. На що він сподівається? На те, що «вервольфи», залишені у підпіллі і, безперечно, існуючі, збережуть їх імена? Що страшні злочини, принесені ними

в світ, винайдені їх фашистсько-бузувірською фашізацією, перетворюються на біленькі квіточки на ідилічному зеленому лузі? Не знаю, що думає Гесс і на що сподіваються інші змовники, але ми твердо знаємо, що викорінювання фашизму на землі тільки розпочинається, а зовсім не закінчується Нюрнберзьким процесом, що після нього повинні вжити інших заходів, бо людство не може засівати поле пшеницею, спершу не викинувши геть будяк, осот, блекоту і не розоривши на полі кубла гадюк.

Я проїхав по Німеччині машиною від Берліна до Нюрнберга — через Лейпциг, Альтенбург, Байреїт. Милувався старовинним Альтенбургом — з величезним замком, непошкодженими будинками, чистими вулицями, сповненими народу, з молодими матерями, що везуть колиски з рожевими немовлятами. І згадував наш стародавній Чернігів, до пня знесений фашистськими бомбами, з рідкими прохожими на вулицях, з молодими матерями, сивими від жаху німецької окупації. Проїздив німецькі села, більш подібні до маленьких містечок. І згадував, з якою методичною ненавистю палили окупанти наші українські хати, розбивали їх глиняні стіни, топтали танками сади, поганили могили предків наших. Я з насолодою дивився на німецькі дороги — асфальтовані, обсажені яблунями, грушами, липами, — дороги, що біжать з гірки на гірку, з нанизаними на них селищами, містами, фермами, замками, лісами, заводами, зеленою озиминою. І пригадував, як калічило гітлерівське військо наші дороги, висаджуючи в повітря їх полотна через кожен десяток метрів, закладаючи міни, переорюючи бомбами і снарядами, продавляючи гусеницями. Проїжджаючи повз гайочки струнких ялин, що розбігалися по косогорах і зазирали в ясні свічада озер і ставків, я згадував спотворені ялини в наших міських парках, в заповіднику «Весела Боковенька», де гітлерівська солдатня зрізала верховіття великих дерев, і кожен солдат влаштував собі індивідуальну різдвяну ялинку. Я бачив німкеня — молодих і старих, вони були одягнені в сукно і шерсть і пересувалися на численних велосипедах — і згадував наших, пограбованих фашистами людей, і тебе, дівчино, в степу під Ново-Воронцовкою, — ти йшла пішки з районної вчительської конференції, на тобі була спідниця з плямистого маскувального плаща, кофточка з пофарбованої марлі, а очі твої були достойні усіх чудес світу... Сумні спогади. Але я не мав права ні на хвилину забувати їх, полум'я

помсти горить у душі, і гнів народу гуркотить, як грім із Сходу... Руїни Мінська і кров Ленінграда, сталінградські подвиги і горе України — все проходить у пам'яті. Земля над могилами заворушиться, і постануть наші герої-воїни. оживуть замучені фашистами радянські люди від Волги до Берліна. — Смерть! — скажуть вони, — смерть фашистсько-німецькій банді і смерть усьому фашизму!

Праця облагороджує людину. Ми в нашій Радянській Країні цінімо й шануємо працю. Німець — працюючий. Багато роботи вклав він у свою землю. Працюють усі — старий і молодий. Навіть собака, впряжений тут у візок поруч з людиною, тягне з поля картоплю, брукву. Але німець-фашист — істота «особлива»: він і війну відносить до праці, і конструювання душоубок, і планомірну організацію зон пустелі в загарбаних країнах, і «науку» про масове умертвіння людей, і здійснення змови по загарбанню і пограбуванню світу.

Хай німці працюють на своїй землі. Тільки треба, щоб вони раз і назавжди забули про війну, щоб їх діти не бавилися у війну. Щоб їх юнаки не горлали йолопських пісень про свою вищість над іншими народами Європи й світу. Щоб їх вчені не робили смертовбивчих експериментів над живими людьми. Щоб їх вчителі виховували не потенціальних окупантів, люджерів і підсудних, а корисних громадян світу. Щоб їх старики тепер і в майбутньому пам'ятали й передавали внукам огиду до віроломної, загарбницької, бандитської війни...

3

Ми увійшли в нюрнберзький замок — «бург». Він стоїть на горі, домінуючій над містом. Вузька середньовічна вуличка, вся закидана цеглою, камінням і сміттям, при цілковитій відсутності самих будівель, підвела нас до розбитої вежі. Ми обійшли її й піднялися на площадку верхнього дворика. Перед нами відкрилася панорама зруйнованого Нюрнберга. Старовинні камені Європи обдував по-осінньому пронизливий вітер. Ми спинилися в цьому середньовіччі й почали дивитися.

Руїни Нюрнберга — страшна кара фашистської держави. Вперше в історії людства судять державну систему,

судять розбійницьку державу. Зовні вона мала імпозантний вигляд: потужна промисловість, багатомільйонна армія, спритні дипломати. Як велетенський спрут, охопила вона Європу, кров незліченної кількості людей пролилася на землі з її вини. Куца маніакальна ідейка про расову вищість, про панування над цілим світом викликала грабіжницький азарт, скам'яніння совісті, тріумф варварства в ХХ столітті.

Згряя змовників стала на чолі Німеччини, сподіваючись на те, що їх злочини згодом буде покрито міністерськими постами й генеральськими мундирами. Але людство знайшло порятунок в союзі держав, на які напав агресор, і насамперед у Радянського Союзу. Потім настав час Міжнародного Трибуналу.

Слухаєш скрупульозно зібрані факти про те, як гітлерівці загарбали Чехословаччину,— немов лекція читається на історичному факультеті про страхітливі дії фашистської Німеччини, яка переступила через межі закону, людяності, моралі, через свій же завтрашній день. Стигне величезною чашею гітлерівський стадіон у Нюрнберзі. В ньому вміщувалося понад півмільйона німців. Виходив на трибуну чоловічок, і посиленій сотнями репродукторів, істерично верещав, захилювався, вив, горлав, загрожував. Він уже приєднав Австрію, в нього нема більше претензій на землі в Європі. Він після цього приєднав Судетську область, і знову в нього нема більше претензій. Він готується проковтнути всю Чехословаччину, і він знову прогавкає про відсутність претензій на майбутнє. Гітлера нема на суді, але його ім'я і його постать витанють над підсудними, як диявольські випари, як мерзений сморід.

Жили в Чехословаччині німці. Жили не одне століття, але не стали патріотами держави, що годувала їх. Зсередини піднялися вони на допомогу Гітлеру. Повстали, організувались на фашистські кошти. Чехословаччина перестала існувати. З'явився на її місці протекторат Богемії і Моравії, кодо гітлерівського садизму, людиновинищування.

Як у цьому світлі не згадати німців, що жили в Росії ще з часів Катерини II, гобто добрих дві сотні років? Чудові землі годували їхніх дітей, їхніх онуків і правнуків. Величні ріки струміли біля їхніх ніг — Дніпро, Волга, ласкаве життєдайне сонце гріло їх багате життя. Доброзичливі сусіди—чулий і благородний слов'янський народ—росіяни, українці вважали колоністів братами. Але я пам'ятаю

дні початку липня 1941 року, коли фашистські танки про-
рвалися до Макарова під Києвом. Їх зустріли й повели
німці-колоністи, що виявилися агентами гітлерівців.

Маленька дівчинка, яка сьогодні малює крейдою на стіні
зруйнованого будинку в Нюрнберзі знак фашизму, нездат-
на ще зрозуміти суть свого вчинку, але ми бачимо в цьому
серйозність зла, посіяного фашизмом у дитячу душу, куди
вже встиг плюнути гітлеризм. В ім'я майбутнього наших ра-
дянських дітей і дітей всього світу ми не маємо права нічого
забувати.

4

Процес у Нюрнберзі провадиться водночас чотирма мо-
вами: англійською, російською, французькою і німецькою.
У кожного, хто сидить у залі, є навушники, він може слу-
хати яку хоче з цих мов. В перервах люди читають англій-
ські газети з Лондона, наші московські газети, американські
газети та журнали, що виходять в Європі, німецькі газети
різних окупаційних зон. Іноземні кореспонденти — майже
всі у формі з написом на погонах: «Військовий кореспондент
такої-то країни». Вартові в палаті юстиції знають лише ан-
глійську мову, кельнери і слуги — німецьку, наші зв'язків-
ці — лише російську. Загалом розуміють один одного не-
погано.

Перекладачі — перекладачами, але знати мови треба не-
одмінно — скільки важливого випадає з уваги для не-
озброєного знання мов! Читаєш «Американську газету
для німецького населення», що виходить німецькою мовою.
Перші дні важко; давно вивітрилися з голови граматики і
слова, але раптом виявляєш, що впливає все, як з далеких
спогадів дитинства, коли мусиш неодмінно зрозуміти ціка-
вий газетний матеріал. Треба з'ясувати зміст документа,
стенограми, а вони друкуються англійською мовою. Посту-
пово звикаєш до англійської мови, а журнали, газети,
жива мова стимулюють це. І тут я хочу, до речі, звер-
нутися до своїх співвітчизників — вивчайте, товариші, іно-
земні мови...

Один американський журналіст висловився про колиш-
ніх верховодів гітлерівської воєнної машини Кейтеля та
Йодля як про солдатів. Мовляв, який у них злочин, якщо
за своїм фахом вони, люди війни, мусять воювати, коли їм

наказують, і вони, як солдати, виконували свій обов'язок. Різні фахи в двадцятьох обвинувачених на Нюрнберзькому процесі, і не за ці фахи їх судять. Світ судить їх за жакливу, агресивну війну, принесену ними в світ, за війну, що спопелила Європу, виснажила всі країни, знедолила сотні мільйонів людей, знищила десятки мільйонів.

Сьогодні Йодля і Кейтеля намагаються виставити як «тільки солдатів», завтра колишні грос-адмірала Деніс і Редер казатимуть на суді, що вони «тільки моряки», а після-завтра і сам колишній рейхс-маршал Герінг захоче перетворитися на скромного «тільки авіатора». Шахт виявиться невинним бухгалтером, Шпеер — горе-архітектором, Гесс — літератором, Розенберг — філософом, Функ — економістом, Штрайхер — безневинним еротоманом, Ріббентроп — малесеньким шпигом великого рейху! Можна нагадати органам преси, які беруть під захист злочинців, що з двадцятьох підсудних — четверо були двічі генералами СС і СА, інші були просто генералами СС, генералами СА, генерал-губернаторами, протекторами, гаулейтерами, тобто кожен мав другий, справжній фак: гітлерівського ката!

Представник американського агентства «Ассошіейтед пресс» умудрився провести інтерв'ю з самим Герінгом. Підсудному Герінгу передали запитання агентства, і адвокат, записавши відповіді Герінга, відніс за призначенням. Цікава позиція цього старого базікала, брехуна і обер-бандита; вона характерна, як намітка того, чим сподівається Герінг замилювати очі суддям. Насамперед він розшаркується перед високим Трибуналом, він сипле компліменти голові — Лоуренсу, який, за його словами, — «веде засідання зразково і стоїть над усіма партіями». Але Герінг тут же глибокодумно підкреслює, що він сподівається побачити в складі Міжнародного Трибуналу «представників також нейтральних країн і переможених». Однак він, Герінг, все ж схиляється перед рішенням Трибуналу. Змиршавілий фабрикант агресивної війни ніяк не хоче зрозуміти, що його шакаляча пісня не зможе вплинути на результат справи: жити йому лишилося недовго. Яка зухвалість, ідіотизм або цілковита відсутність почуття гумору потрібні, щоб доводити тепер, що він, Герінг, «ніколи не хотів агресивної війни і все робив, щоб її уникнути», він «готував озброєння», бо... дуже хотів миру. Він заперечує, що готував загарбницьку війну.

Яким треба бути циніком, щоб тепер заявити, що він,

Герінг, був, як і всі, страшенно вражений фільмом про німецькі концтабори, що він, Герінг, хоч і є засновником таборів, але зовсім для іншої мети, це поганець Гімmlер перейняв у нього табори з 1934 року, і він, Герінг, не мав уявлення, що в них таке робиться! Яким треба бути хамом і кретином, щоб запевняти тепер, що він, Герінг, «не додержувався принципів антисемітизму»! І тут же Герінг гавкає своєму оборонцеві, а той агентству і всьому світові, що, хоча він і був останні роки... на другорядному плані в керівництві Німеччини, проте він вважає, що для його країни «націонал-соціалізм — єдине можливе гасло»!..

Ось осялячі вуха підстаркуватого ягняти Герінга!.. Кінчаючи своє життя на лаві підсудних, він думає про нову світову війну, бо нацизм — це фабрика війни. Він заповідає своїм «вовкулакам» («вервольфам») мрію про нову загарбницьку війну. Гітлер сказав якимось: «Я знайду пропагандистський привід для того, щоб розпочати цю світову війну, і не має значення, чи буде він правдою. Переможців не питають, чи говорили вони правду. Важливо не право, а коначна перемога — дужчий завжди правий!» Герінг, вірний опричник Гітлера, продовжує політику шефа, і лише зашморг ката здатний спинити звичний плін його розбійницьких думок.

Нацизм, фашизм — це була фабрика загарбницької війни. Два види документів пред'являють Трибуналові обвинувачі: відомі і таємні. Перші — угоди про ненапад, про дружбу з сусідніми державами, про гарантію кордонів, про відсутність агресивних намірів, купа «слів честі», даних керівниками Німеччини, обіцянки, запевнення, клятви. Інші документи, що їх подають обвинувачі, складені в той же час, в ті самі години, що й перші, але протилежні щодо змісту. Це — накази про строк виступу фашистських орд проти країни, з якою сьогодні Німеччина підписувала пакт про ненапад. Це — протоколи нарад вищих керівників гітлерівської держави та армії про провокації, диверсії, убивства. Це — накази п'ятій колоні всередині іншої країни розпочинати воєнні дії, які підтримає потім вся німецька армія. Це — мобілізація фінансів, промисловості для загарбницької війни. Це — приєднання Австрії, це — «зелений план» захоплення Чехословаччини, «білий план» знищення Польщі, «жовтий план» окупації Бельгії, Голландії, Люксембургу, «план Барбаросси» — нападу на СРСР.

Фабрику війни ліквідовано в деяких місцях поки що но-

мінально. Треба її знищити скрізь і до кінця. Не для того людство пролило море крові, щоб залишити фашистську заразу на землі. А підсудним на Нюрнберзькому процесі можна порадити: «Не тратьте сили, спускайтеся на дно!»

5

Поволі посувається процес. Правосуддя, підтримуване довірою народів, переходить від факту до факту, від явища до явища, від держави до держави. Все повинно бути викрите, зафіксоване, доведене. Ніщо не приймається на віру. Підсудні знову переконуються, що пам'ять у правосуддя не коротка, що не вдасться їм, бандитам, прийти до шибениці з маркою державних діячів. Скільки тисяч таких залів, як цей, судовий, наповнили вони доверху трупами невинних жертв!

Підсудні помітно схвильовані, нервуються. Що пригнічує їх найбільше, чого вони хотіли б позбутися? О, якби викинути геть усі докази злочинів! Знищити підлабузницькі записи тупого Шмундта, гітлерівського ад'ютанта. А Йодль — навіщо він вів щоденник? Спалити архіви Ріббентропа! Розенбергівські документи — примусити автора проковтнути їх, всі до одного. Фільми і фотографії — геть. Заборонити йолопам у формі німецької армії фотографувати євреїв, яких відправляють на розстріл. Не вести протоколів секретних нарад. Накази про агресивну війну віддавати усно. Факти всі спалити, негайно спалити!

Ці страхи прийшли до підсудних давно, ще тоді, коли вони не були підсудними. Що встигли, вони вже знищили. Те, що судові пред'являється тепер, це далеко не повний комплект зла, заподіяного гітлерівцями. Уже в 1943 році, за два роки до капітуляції, фашисти почали замінювати сліди. Місяцями стояв над Україною чад викопуваних із землі й спалюваних трупів жертв фашистської навали. Погім кати винищували в'язнів, які, за їх наказом, провадили це спалювання. Після того розстрілювали все живе навколо місця спалення, всіх мислимих свідків чорного діла. Попіл людей розвіювали по вітру. Але попелу людського стало так багато, що вітер був безсилий розвіяти його. Пспіл закопували з землею, земля стогнала, попіл не хотів зникати й чекав помсти.

Жертви, що загинули від руки фашизму, продовжують

чекати. Хай суд іде так, як велять йому народи, що перемогли гітлеризм. Кроки правосуддя на землі, де, нарешті, запанував мир,— який високий образ! Шахти Донбасу, доверху заповнені трупами розстріляних гітлерівцями людей, чекають, чекає кожна могила в широкому степу, кожна замордована підсудними людина. Тіні героїв, що віддали своє життя і розбили збройні сили фашизму, чекають. Німечна бабуся в хаті біля Дніпра, в якій загинула дочка на німецькій каторзі, чекає. Хай здійсниться правосуддя!

Карта Німеччини, продемонстрована обвинувачем, показує на її території густу мережу концентраційних таборів. Кожен табір — темночервона пляма. Навколо великих плям — трохи дрібніші, табори дрібніші, підпорядковані головним. На карті Німеччини великими краплями проступила людська кров.

Гітлерівці запровадили рабство на загарбаних радянських землях. «Зайве» населення, яке називалося так тому, що на його місці мали оселитися німці, винищували. Безліч дітей відібрали в їх батьків-селян і віддали в німецькі родини. Збройною силою брали мільйони рабів, відправляли до Німеччини. Великі апетити були у фашистів. Який-небудь подагричний рейхсрат з докторським дипломом уже, мабуть, придумав і назви німецькі для наших слов'янських р'ік і міст. Адже Львів у них уперто писався Лембергом. Переіменували ж вони Хрещатик на Ейхгорнштрассе..

Кілька століть тому по слов'янській річці Лабі (Ельбі) жили слов'янські племена. Слов'яни заснували місто Драздани (Дрезден) і багато інших міст, що мають сьогодні німецькі імена. Таким був у Східній Пруссії Королевець (Кенігсберг). Німці відібрали землі в наших єдиноплеменників, привласнили їхнє добро, ізолювали від решти слов'янського світу. Немов у паші удава, поволі гинуло там протягом століть слов'янське плем'я.

Мабуть, корисно нагадати, що в ті часи, коли німецькі предки ще блукали по лісах у дикому стані, жерли сире м'ясо й не мали уявлення про письменство, слов'янські племена вже жили державним життям, у них процвітала культура. мати міст руських — Київ уже був світовим центром. І хоч страшне татарське ярмо навалилося на слов'ян, і протягом століть мордували їх султани і хани, рабами слов'ян не стали, племінних зв'язків не втратили.

Сьогодні в будинку суду, біля дверей у зал, стоять кілька американців у білих шоломах, з безліччю знаків, наши-

вок і навіть з аксельбантами. Один з них, височенний, чомусь усміхався нам, перевіряючи наші «пасс», потім він не витримав і, повертаючи документа, раптом сказав: «добре, хлопці!» Виявляється, він українець із США.

Україна посідала особливе місце в планах Гітлера. Казкова кількість продуктів сільського господарства, запаси вугілля, марганцю, нафти, залізної руди,— все це радянське наше добро було фашистами давно підраховане, навіть розподілене. Не має значення те, що на Україні живе великий народ — «тубільці», за офіційною гітлерівською термінологією. Не має значення те, що в цих «тубільців» вчиться по вищих учбових закладах більше молоді, аніж у Німеччині й Італії, разом узятих, що в «тубільців» є мало не чверть мільйона учителів, сотні театрів, сотні газет рідною мовою, що «тубільці» заснували до тридцяти тисяч громадських, наукових, шкільних бібліотек, що майже сотня тисяч тракторів обробляє їх землю, тисячі комбайнів косять і молотять їх пшеницю, збудовано десятки заводів-гігантів, квітне література, мистецтво.

Ще не виступав на процесі генерал Руденко, головний обвинувач від Радянського Союзу. В його розпорядженні — достатньо цифр і фактів фашистських злочинів на землі нашої Батьківщини і в тому числі на землі України. Ще не раз думка повертатиметься до зла, заподіяного фашистськими окупантами на радянській території, і хоч би скільки повертатися до цього, завжди знайдуться нові факти, нові цифри, нові жертви.

Гладкому Герману Герінгу подарував Гітлер усю Полтавщину, і він, ця жирна жаба, сфотографувався в нашій країні, в білій хаті українського колгоспника, зарахованого ним у свої раби. На пиді в Герінга була усмішка цілковитого вдоволення — нехай спробує тепер так посміхнутися! Документи беззаперечної ваги і святої правди подаються тепер у Трибунал, хоча весь світ і без цих документів знає розміри вчиненого фашизмом лиха.

Все сталося дуже несподівано: так завжди подібні речі й трапляються. Наша машина застрягла в лісі на замерзломому болоті, в темряві, біля самого кордону двох зон окупації, на останніх метрах Саксонії, перед в'їздом у Баварію.

Ми поспішали завидна потрапити на автостраду Лейпціг—Нюрнберг, помилково повернули не в той бік і раптом помітили, що дорога зникла в ранніх сутінках. Ми вилізли з машини (нас було двоє) і пішли вперед, спотикаючись на слизьких грудках замерзлої грязюки. Це була польова дорога, давно неїжджена. Вона дійшла до вкритої легким сніжком озимини й зникла. Ми пішли навпростець. Позаду нас гула й ревіла машина, буксуючи нагору. Перекинувшись кількома словами,—багато говорити не хотілося,—ми вирішили повернути назад, розшукати прикордонний пост і проситися на ночівлю. Через кілька годин мав настати новий рік. Але наш шофер зробив інакше: він дав газ, проскочив повз нас, обігнув ріг ліска й спинився. Коли ми підійшли, машина вже міцно сиділа в лісовому болоті.

В таких випадках заведено висловлюватися дуже енергійно, але в нас навіть це не вийшло, настільки безглуздим було наше становище. Цілком очевидно,—так потім і виявилось,—що ми опинилися або поблизу кордону між нашою зоною окупації та американською, або ж на самому кордоні і, можливо, вже кордон перейшли. Документи в нас були в абсолютному порядку, але в лісі, та ще поночі, як їх показати? Хто буде про них питати, коли й без того цілком ясно, що люди намагаються потай переправитися через кордон —вночі без дороги. Нам потім так і сказали жартома радянські бійці, що натрапили на нас: «Бачимо, гітлерівці драпають за кордон».

Тепер це здається простим, але тоді в лісі у нас пішов мороз поза шкірою. Ми почали витягувати машину з болота, сподіваючись на якесь чудо. У шофера не було ні лопати, ні сокири. В темряві, що ледве світилася білиною снігу, ми ламали соснові гілки, знайшли дві грубі жердини, почали піднімати кожне колесо й підсовувати під нього що попало. Години через три від нас густо йшла пара, але машина не зрушила з місця. Наближався новий рік.

Бійці, до яких ми потрапили, служили не перший рік. Кожен з них по кілька років їв з солдатського казанка, пройшов тяжкі дороги відступу і залізні шляхи перемоги, бував у бувальцях, знав діло. Недосвідчені хлопці, звичайно, для розрядки підстрілили б нас, і оком не моргнувши. Патруль був у білих кожушках, підійшов досить близько, розглядив, що шофер у радянській формі. Це дало їм підставу зав'язати з нами розмову і навіть підійти ще ближче. Але все ж були неприємні хвилини, коли вони стріляли, викликаючи під-

могу, вели нас до своєї землянки і коли в їх словах відчувався підозра.

Хлопці були, що називається, першокласні. Вони швидко зрозуміли, що й до чого, почастиували нас молоком, знайшли коней, щоб витягнути машину, провели до села, де стояв їхній підрозділ, щоб ми могли як слід зустріти наступаюче свято. Ми потиснули їм руки, і нам стало шкода, що не з ними разом станемо на поріг нового року. У них в землянці, захованій в гущавині, ми, напевно, почули б багато цікавих пригод.

Отже, довелося зустріти новий рік у німецькому селі на кордоні Саксонії і Баварії. Поставили на стіл їжу, хліб, ми малили в чарки горілку, куплену в Берліні,— вона чомусь називається «Тaufel-акфавит», і назву цю надруковано нашими літерами. Ми випили і зустріли свято о 10 годині вечора, за місцевим часом,—одночас з Москвою і Києвом, з нашими рідними і близькими. Адже там чекають на нас, зараз там північ, і там п'ють за нас, подорожніх.

Ми зустрічали новий рік у цьому невеликому саксонському селі, загубленому серед гір і лісів. Думки наші, серця, почуття були дома, в рідному краю, за рідним столом з нашим народом.

Яке горде почуття виникає, коли одержуєш московські газети! Рідна країна загоєє рани, завдані війною, буде, відбудовує, творить, всенародно готується до великої події— до виборів у Верховну Раду СРСР.

А ми тут, у Нюрнберзі, все ще у війні, копаємося в страшних злочинах гітлеризму, знайомимося з фабрикою тих жахливих подій, які злочинці принесли в світ.

Відповідає свідок генерал СС, начальник великого управління в самого Гімлера. Чинників у генерала було 3 000, агентів— 30 000. Генерал Олендорф— досить миршавий чоловік у цивільному, йому 30 років, обличчя природне в його справі— обличчя вбивці. Ще до нападу на СРСР генерала було призначено начальником «ейнзацгрупи», що складалася з кількох команд загальною чисельністю до 800 чоловік. Завдання групи— винищення комуністів, радянського активу, євреїв на шляху проходження наступаючих гітлерівських армій. Група пройшла Чернівці, Могилів-Подільський, Ямпіль, Одесу, Миколаїв, Херсон, Мелітополь, Маріуполь, Таганрог, Ростов, Крим. Знищила, за словами генерала, за один рік дев'яносто тисяч чоловік. Після цього гітлерівські армії почали відступати, нових територій

це було, роботи груп,— каже генерал,— теж не було, у всякому разі генерал не знає про дальшу її долю.

Я не буду наводити деталей цього свідчення, що леденить душу. Колишній німецький уряд — всі ці фельдмаршали, адміралаи, міністри,— в'їлися в свідка. Хай вони спробують тепер відмежуватися! В залі суду постають тіні заанащених мирних людей. Смерть було заплановано, стверджено, скріплено підписами підсудних. Навіть Шах починає неспокійно крутитися на лаві: всі цінності «ліквідованих» людей було передано в міністерство фінансів, у банки, йому. Крім годинників—їх армія вимагала для себе. Ось свідок розповідає, що навіть його запеклим бандитам-співробітникам важко було, бачте, стріляти в жінок і дітей, це псувало їм нерви, дуже вражало їх «душі». Гімлер наказав дітей і жінок «ліквідувати» в душогубках, винайдених герром Бекером. «Лікарі мені сказали,— тихо промовляє свідок,— що посаджені в душогубку не почували смерті, все відбувалося непомітно».

Брешеш, мерзена твоя душе! Є живий чоловік, що побував у душогубці, є і жива жінка, що виповзла з Бабиного яру, з місива в дев'яносто тисяч трупів! Чоловіка я бачив у Харкові, щойно визволеному від гітлерівців у серпні 1943 року. Він стояв на базарі й неголосно говорив. Слухачі приходили й відходили, то збиралися цілою юрбою, то знову залишали його самого, а чоловік безперестанку говорив. Він був зовсім нормальний, тільки не міг мовчати. Він мусив розповісти всім, як його взяли, а він у цей час годував жінчиних курей, а жінка пішла в село, «на мінку», а його протримали за дротом на мерзлій землі тиждень і нічого не давали їсти, а потім почали всіх садовити в машини, і він зрозумів, що повезуть на смерть. Машина була темна, без вікон, діти почали плакати, і він почув запах вихлопного газу всередині машини. «Я тоді зрозумів, що нас душать». Він опустився на підлогу, швидко відірвав клапоть сорочки, помочився на нього й почав крізь мокре дихати. Він чув, як кричали діти, жінки, потім замовкли, придавили його, впавши згори. Він почув, як машина спиняється, знепритомнів. Опам'ятався вночі в ямі серед трупів і виліз на божий світ. Ледве встигши закінчити, він знову і знову починав свою розповідь, йому здавалося, що весь світ повинен чути його, просту радянську людину.

Жінка, що врятувалася з Бабиного яру, була мовчазна. Здавалося, вона все ще не вірила тому, що врятована. Мож-

ливо, вона вважала, що не можна врятуватись від смерті в світі, де ще існують фашисти. Вона пробула цілий рік в одного українського селянина, схована в погребі, під стайнею. Її п'ятирічна донька мало не осліпла від постійної темряви. Вночі їх годували, приносили воду, іноді ніч минала без їжі, значить, поблизу були гітлерівці, і селянин боявся ризикувати. До фашистів вона жила в місті, фашисти її повели на розстріл в числі дев'яноста тисяч жертв — стариків, дітей, жінок. Вона йшла до Бабиного яру, напівгола, пригортаючи до себе дитину. Вона лишилася жива цілком випадково. В неї стріляли і лише легко поранили, вона впала ниць, удаючи вбиту. На неї впало ще кілька мертвих. Вона обережно вперлася колінами і руками в землю, зробивши з власного тіла захисток над донькою, і простояла так дуже довго, доки їй не здалося, що настала ніч. Тоді вона обережно виповзла, тягнучи доньку. Роздягнула труп однієї жінки, щоб одягнутися самій. Почала повзти, хоча можна було просто йти, але їй здавалося, що так певніше. На ранок доповзла до лісу й залягла в купі хмизу. Через тиждень її знайшов у полі селянин і перевіз до себе в подвір'я, ні про що не питаючи. «Невже,— сказала жінка,— у бога на його святих терезах нічого не важить моє горе?» — «Ви хочете, щоб він покарав убивців?» — «Ні, хай загине вся їхня гітлерівська держава!»

Гітлерівська держава загинула. Буде нова форма життя для німців. Але до цього — хай вислухають підсудні всі слова, всі документи, хай світ зафіксує нечуваний злочин і буде свідком його засудження Міжнародним судом. І хай повиснуть підсудні!

1945—1946, Нюрнберг

З М І Є Т

КИЇВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

	Стор.
Через фронт	7
Місто за дротом	15
Київська соната	32
Путь у Францію	48
Дві жінки	64
Боротьба за людину	73
Весна	83
Пісня дружби	97
Династичне питання	108
Під яблунею	114
В шахті	128
Степова комуна	152

НОВІ ОПОВІДАННЯ

На ярмарку	179
Мистецтво	195
Щедрий вечір	210

НАРИСИ Й СТАТТІ

Мати	227
Дорога на Запоріжжя	231
Шляхи війни	237
Ватутін під Києвом	241
Сталін у народі	247
Ранок перемоги	250
За Карпатами	253
По Україні в 1945 році	257
Листи з Нюрнберга	273

Редактор *В. Мефедова*
Художник *А. Пустовіт*
Техн. редактор *Л. Назиміренко*
Коректори: *Л. Москач, І. Якубовська*

ЮРИЙ ІВАНОВИЧ ЯНОВСКИЙ. Собрание сочинений в двух томах.
Том второй.
(На украинском языке).

БФ 04940. Здано на виробництво 30/VII 1953 р. Підписано до друку 30/VIII 1954 р.
Друк. арк. 14,965. Обл.-вид. арк. 14,782. Формат паперу 54×84¹/₁₆. Зам. № 944.
Тираж 20 000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки
на Книжковій ф-ці Головного відомства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5. Зам. № 5148.

7005151011